

A stylized, light-colored mountain range graphic is positioned diagonally across the cover, from the top left towards the bottom right. The mountains are represented by jagged, overlapping peaks.

ПРІРВА

Zosym Donchuk

THE ABYSS

N O V E L

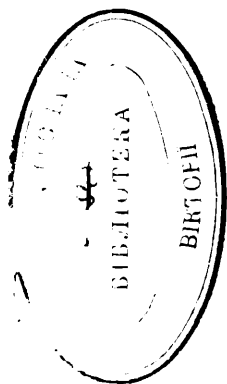

Mykola Denysiuk Publishing Co.
Chicago **1959**

Зосим Дончук

П Р І Р В А

Р О М А Н

Видавництво Миколи Денисюка

Чікаго

1959

Всі права застережені

Тираж 1,500 прим.

Copyright, 1959

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

MANUFACTURED IN THE USA

**Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово ...
Т. Шевченко**

Зосим Дончук

„Хто тут не був, той буде,
А хто був, той ніколи не забуде”.
(Народна приказка)

НЕ СУМУЙ, ЯК ПОПАВСЯ

Серед буйної зелені садків, городів та пахучого чагарнику ховалась чепурна хата під залізним дахом, виблискуючи проти сонця відчиненими вікнами. Перед хатою на городі молода жінка в білій сорочці із закованими рукавами розмахувала хворостиною і кричала на гайвороння:

— А галь, галь! А галь, галь!...

Курчата, як висипані яблука, миттю покотилися під кущ, а квочка, зачувши вигуки, несамовито зарепетувала, розставивши крила.

— Щоб вас нечиста сила розвіяла, кляті ворони! Учора одно вхопили, а сьогодні знову поналітали, — сварилася жінка в повітря, поглядаючи на верхів'я високих дерев.

— Кра!... Краа!... — неслося з верховіття.

— Почекайте, чорти! Ось зараз Тарас сипне по вас шротом з рушниці!

Рябий пес безжурно клацав зубами, полюючи за мухами в холодку, а, побачивши чужого літнього чоловіка, що прямував до хати, люто загавкав. Чо-

ловік хутко проскочив у сіни, зачинив за собою двері.

— Вас кличуть до сільради, — промовив він до Тараса, переступивши через поріг.

Тарас раптом зблід. Схвильовано піднявся з лавки, поклав грабки, що лагодив до косовиці, збентежено запитав:

— Зараз?

— Мені звеліли привести вас. Та я думаю, що ви й самі прийдете, — ховаючи погляд у землю, відповів виконавець і вийшов з хати.

Пес знову люто рвався на ланцюгу. Тарасові тривогою защеміло в грудях. Давно вже передчував щось недобре. Але тікати не було куди. Затримався, щоб попрощатися з дружиною, може назавжди. Млосно билося серце. Знайшов документи в шухляді, обтріпав кашкета, який висів ціле літо без ужитку. Може, й даремно так лиховісно заводив пес три ночі, порушуючи тишу хуторянського життя.

Тарас уночі намагався заспокоїти молоду дружину, як міг, щоб утримати рівновагу духа майбутньої матері:

— Це все селянська забобонність. Собака не може передчувати майбутніх подій. Дурне щеня сучає та й скавулить, — доводив він збентеженій дружині.

Оксана заспокоювалась, вірила Тарасові, як Ангелові-Хоронителеві, довірливо тулилася до нього, і він відчував, як ніжно тремтіло її тіло, як вона ловила його руку й тримала в своїй теплій долоні цілу ніч, боячись розлучитись. А зараз, що він їй за-

раз скаже? По селах давно вже шаліють арешти. Тривожні чутки долітають і на хутір. Він постійно її заспокоював, що до них це лихо не докотиться. А тепер? . . .

З того часу, як його вигнали із служби, він нікому не довіряє і ні з ким не зустрічається. Повернувся в рідне село, оженився, шість місяців, як оселився на хуторі, що його батько приготував котромусь з синів. А тепер якраз пригодився Тарасові. Батько помер, а хутір, як пам'ятка по ньому . . . Тарас дуже радів цим хутором — далеко від людей, від людського ока, громадських турбот і політичних подій. Заховався і думав, що світ про нього забув. Виявилось, що про нього не забули . . .

Оксана радісно вбігла до хати і дзвінко защебетала:

— Тарасику! Іди подивися, які вони смішні, ті курчатка. Такі манюсенькі, а вже порпаються в листі. Пікають та жебонять. І вже навіть щось дзьобають. А квочка! Як вона за ними убивається. Гарні будуть до зими кури, всі рябенькі, несущі будуть . . .

Тарас посміхнувся до Оксани, пригорнув до себе, розплутав обережно з тонких русявих кіс темнозелений листочок, що впав з вишні біля хати на голову, і попередив її:

— Ти ж дивись, щоб пес не цапнув або вороння, а я на одну хвилину піду до сільради.

— Чого до сільради? — злякано запитала і подивилася в очі, шукаючи страшної відповіді, про яку часто думали.

— Ти не хвилюйся. Тобі це шкодить, нічого осо-

бливого немає, — і подивився на дружину, по якій уже було помітно вагітність. Торкнувся рукою її звисаючої коси. — Приходив виконавець, мабуть, податок або нова позика, я зараз повернуся, — говорив він, намагаючись не зрадити свого хвилювання в інтонації голосу.

— А, може, тебе арештують? — злякано запитала, і очі їй наповнились сльозами.

— Та що ти, бійся Бога! Навіщо вони будуть мене арештовувати — хіба я злодій чи що? — гаряче заперечив Тарас, хоч сам не вірив у те, що каже. Оксана повірила, заспокоїлась. Блиснула на нього посмішкою:

— То ти ж там не барись. Увечері допоможеш мені курчат загнати.

— Я скоро. Ти наглядай за коровою в кущах, — ще раз сказав і зник за кущами.

Він не був певен, чи повернеться. Відійшовши від хати, став за кущем і довго дивився на скорбну дружину, яка зараз же по його відході схилилась на вишню і тужливо дивилася на стежку, якою він відійшов, втирала очі і схлипувала на самоті. Тарас глянув на сонячні промінчики, заплутані в траві, на вільні комахки, що грілися на листочках, на кучерявий сад, плеканий юнацькими руками разом з батьком, і пішов.

Сільрада містилася в попівському, колись гарному будинку. Навколо на траві сиділи й лежали якісь зажурені люди і перешіптувались. Провели Тараса здивованими поглядами. В сільраді було накурено, засмічено, обпльовано. Під ногами хрустіли лушпай-

ки зернят. За столом порпався в купі паперів його товариш з початкової школи, Михайло, теперішній секретар комнезаму. На привітання презирливо щось бомкнув під ніс і показав місце на брудній лавці в кутку.

— Чого мене покликали? — стримано, по-дружньому, запитав.

Михайло зиркнув на притихлих, насторожених людей і офіційним тоном відповів:

— Зараз скажуть.

Ця Михайлова обережність відразу насторожила Тараса, підказала поважність справи. Він сів і почав чекати. Минула година, друга, люди бігають, метушаться, перешіптуються і підозріло кидають на нього поглядами. Виходять у другу кімнату на нараду. Ці погляди, перешіптування, затаємничення навіть дурня можуть навести на думку про загрозовуваність справи, і Тарас почав хвилюватись. Він бачив, що тут рішається доля людей, доля всього села. І хто її рішає? Тарас помітив, що вже кілька разів на нього глянув Михайло і саме тоді, як він мимохить зітхав.

В кімнаті по кутках залягали сутінки. Секретар засвітив лампу. Нарешті з кімнати вийшов голова комнезаму, політичний господар села. Страшно суше його обличчя, з вічно червоними від алкоголю очима, бундючно вперлося в Тараса:

— Ви готові? — погірдливо запитав.

— Не знаю куди, — відповів Тарас, не підіймаючись з лавки.

— До тюрми.

— Це за що? — запитав тремтливим голосом і відчув, як лавка під ним дрижить.

— Там скажуть. Забирай їх, — промовив він до виконавця і передав йому папір.

— Амба! — подумав Тарас, і щось обірвалося в грудях. Він ще ніколи не пам'ятає, щоб так тремтіло його тіло, хоч він не злякався. Тіло тремтіло проти його волі. Він побачив тільки-но ще й іншого чоловіка, який сидів у протилежному кутку. Той не обізвався й словом. Покірно піднявся, закам'яніло-суворим поглядом обвів канцелярію, витяг кісета і скрутив з газетного паперу грубу цигарку. Вийшли на вулицю, і тут запалив.

Під деревами скрадався сутінок. Старенький чоловік з цілком старанно заховав за пазуху засургучований конверт і сказав іти в місто. Випадкові люди провозжали їх очима, повними страху і жалю. Вже за дві години все село знало, що Тараса й Данила арештовано, тільки самі арештанти до останньої хвилини про це не знали.

— Ви хто такий? — звернувся Тарас до товариша недолі.

— Данило Головка. Може чули? — і гірка посмішка майнула на обличчі.

Тарас знав мало людей у селі. Його життя проходило в школах, а коли й вертався до рідного села на канікули, то з людьми зустрічався мало. Але про Данила чув. Фантастичні історії про нього оповідали. Це був велетень. Середнього, а, може, навіть низького росту, на широких, непропорційно до будови, плечах нерухливо-міцна шия. Під густим

чубом широкий лоб з розумними сірими очима. Оце і все. Нічого особливого. Віком під сорок років. Але яка сила в цьому тілі! Бог рідко обдаровує такою людей.

Будував Данило собі хату сам, без чужої допомоги висаджував на стовп п'ятдесятипудову платву. Одного разу серед поля на нього напала тічка собак, то він, не маючи чим боронитися, упіймав одного, розірвав за задні ноги і шпурнув за собаками. Навіть звірина вжахнулася цієї сили і розбіглася. У возовицю випрягав молодих лошат і сам витягав воза із снопами під гору. А коли під час самовільної порубки лісів, до нього зайшли конфіскувати дерево на театр, то він, блиснувши з-під лоба гнівом, потряс на воротях вилами:

— Хто ступить у мій двір, помре! — сказав, і то був закон.

Ніхто не відважився з десяти осіб комісії переступити воріт. Очевидно, він наступного дня добровільно завіз на будову театру фіру матеріялу. Але то були інші часи, часи відносної волі. Тепер він здався. Добровільно, з рабською покорою, іде до чорта в пекло разом з Тарасом.

— Може, попросимо виконавця зайти до мене на хутір? Я хочу попрощатися з дружиною, — звернувся Тарас до Данила.

— Поки ще можемо не просити, ходімо! — рішуче відповів Данило, і вони повернули ліворуч вузьенькою стежкою через левади. Виконавець покірно мандрував за ними. Вони впірнули в лісову хащу, і раптом стало темно. Пробиралися до хутора на-

впростець. Ніч у небі, темно в лісі, сумно на душі...

Оксана зустріла його на порозі. Напружено чекала біля вікна, як сходу сонця. Виглядала заплакана, прикипівши до шибки, і прагнула його, як частку свого серця. Почувши здалеку кроки та лашення пса, вискочила назустріч.

— А це ще хто з тобою? — запитала голосом, повним тривоги.

— Ходімо до хати, там усе розкажу, — відповів і повів її за руку. Виконавець залишився надворі.

— Якесь, Оксано, непорозуміння — мене арештували, — намагався спокійно сказати Тарас і пригорнув її рукою.

— Арештували? Боже ж мій! Що ж я без тебе буду робити? — повним розпачу голосом скрикнула вона і знепритомніла.

— Даниле! Дайте води! Хлюпніть! — стривожено крикнув Тарас. Данило бризнув з кварти в обличчя. Оксана розплющила великі, переповнені ляком, очі і подивилась навкруги. Тарас посадив її на стілець, ніжно голубив по обличчю. — Оксанко, ну, й чого ти хвилюєшся?... Ну, ось піду, все виясниться, і я повернуся.

Оксана розуміла, жіночим чуттям угадувала, що не для того арештовують, щоб скоро повернувся. Вона бачила, що крила життя, яке тільки що розгорнулося, підрізано. Отупіло, без виразу свідомости, блукала поглядом по хаті, потім зупинилась на Тарасові.

Тарас продовжував:

— Підеш завтра до батька, візьмеш підводу і ти-

хенько переїдеш у село. Усе, що можна, забери, а решту залиши. Я повернуся, тоді все придбаємо. А якщо я забарюся... бережи сина. Думаю, що син... — посміхнувся до Оксани і зітхнув.

Оксана здригнулася, схопилась і обняла Тараса.

— Не кидай мене, Тарасику! Я ж тут помру. Я піду з тобою, не хочу бути сама! — розпачливо мовила вона.

— Оксано! — суворо сказав Тарас. — Ти не жар-туй! Ти знаєш, що тепер ти належиш не собі. Ти забуваєш, що скоро будеш матір'ю...

Подивився на її страдницьке обличчя. Погладив ніжно по голові і, як маленьку дитину, посадив на стільці.

— Не журись. Я не загину. Чую, що повернуся до тебе. А ти, замість рюмсати, візьми себе в руки. Ну, будь здорова, — і міцно поцілував.

— Іди, Тарасику, іди, я вірю, що ти вернешся. Ти сильний і все зможеш. Тільки я ні до чого нездатна. Я лише вмію молитися. Проситиму щоденно Матір Божу, щоб ти до мене повернувся. Іди, я буду триматися, — тихо говорила Оксана, мов на сповіді, і вже не плакала.

Тарас узяв піджак, хліба, сала, тютюну...

— Що ж я буду робити тут сама до ранку серед лісу? — цілком тихо запитала.

— Молись Богу, — відповів і з Данилом залишили хату.

Оксана впала навколішки перед іконою... Так її й застав ранок.

Уся ця крута, тривожна, ніч бриніла в Тарасових

грудях смутком і тугою. Привиди майбутньої тюрми загрозливо стояли в уяві... Тарас хвилинами готовий був повернутися назад, знайти у сховнику ще повстанську зброю, розтрощити гранатами вщент сільраду з її прихвоснями, комуністами, комсомольцями, а потім... у Холодний Яр. Але хіба зло в сільраді? Хіба ворог у зачумлених комсомольцях? Таж вони сліпе знаряддя в руках наїзника. Ні, ворога треба шукати в Кремлі. І напружені його м'язи охляло опускалися.

Мовчазно занурені в свої думки, йшли обидва покірно в неволю. Перед Тарасом виринули враз спогади минулих днів. „Усе тече, усе минається...” — пригадався вислів мудрого грека. Може, й це минеться?... Так хочеться жити!...

— Відпочинемо, — обірвав раптом думки Данило і, не очікуючи згоди, сів під кущем ліщини. Витягнув махорку і закурив.

Виконавець зупинився збоку, спершись на ціпок.

— Кілометрів чотири відколупали, а ще три зміряємо, і тоді двері, за дверима відгодовані блошці, вишколені барбоси, нічні допити за глухими стінами слідчих кімнат, а потім присуд трійки: Розстріл! Але, приймаючи до уваги ваше батрацьке походження, „найсвітліший” змилювався і дав лише десять років. Чим погано? — звернувся після своїх голосних міркувань Данило до виконавця. — Ми-лосердний вождь до нас проявив свою ласку. Тому й прославляйте його ім'я.

Виконавець боязко оглянувся, щоб кущі, бува, не підслухали.

— Даниле! — звернувся раптом Тарас. — І хто нас заставляє йти в неволю? Давай повернемо, — і, підсунувшись ближче, почав шептати. — Перейдемо кордон і будемо в Польщі на волі. Ну?

— Ні! — категорично відмовився Данило. — По-перше, дома залишається родина, яка за нашу втечу жорстоко поплатиться, а ,по-друге, СССР має умову з Польщею повертати назад утікачів. Лишають хіба того, хто там має родичів. На жаль, я нікого там не маю, так що наша справа безнадійна й безвідлюдна: або загинь зараз, або поневірайся все життя.

— А я так міркую: якщо тягнути все життя ярмо, то краще, поки ще є змога, пошукати іншого виходу. Такий вихід є, а за годину його не буде. Тоді волю тільки у сні бачитимеш.

— Це правда, та дома троє дітей, — знову нагадав Данило. — А, може, нам нічого й не буде, і тоді життя знову потече щасливим потічком. Адже подивіться: веде нас звичайний виконавець. Значить, ми не такі вже й злочинці.

— Можливо, не знаю. Ми ж поки що починаємо весну — перші ластівки з села. Тільки чув я, що готується наступ на село, нищівний бій заможним господарям. Хочуть запровадити колгоспну систему, себто державну панщину. І, щоб зламати очікуваний спротив селян, нас обрали першим страшилом для людей. Засудять десяток, а інші полохливо самі понесуть до колгоспу свій реманент.

— Так, так, ну то тоді засудять, — журливо підтвердив Данило.

Добре відпочивши, добровільні в'язні піднялись і ліниво пішли до тюрми.

**
*

— „Карантін” ч. 8., — промовив начальник тюрми до вартового.

Два звороти вузькими, ледве освітленими, коридорами, три східці вниз. Залізні двері. З боків через „вовчки” цікаві погляди. Брязнув замок, і в обличчя вдарив густий сморід людських випарів. Спітніла, напівроздягнена, людська маса ворушилась у темряві, як черва, і на скрип дверей повернула голови. Грюкнули двері.

— Яма! — хтось крикнув з кутка.

Долівка рухнулась. Тарас і Данило впали. Дружній регіт вибухнув у камері. Дбайливий „урка” позбирав їхні розсіпані харчі і кинув на нари.

— Приймай, шпана, передачу!

Тарас і Данило піднялись на ноги і озирнулись.

— Снять шапки! — скомандував „урка”.

Новачки покійно поздіймали кашкети.

— Понакладайте! — знову наказав.

Вони понакладали. Тоді „урка” раптовим жестом смикнув за козилок донизу і втопив Данилову голову до самого носа в кашкеті. Глумливий сміх вибухнув на нарах. З великими труднощами звільнив Данило голову. Обличчя й вуха його горіли вогнем.

— „Молодци”, — похвалив „урка” і запитав: — Курити маєте?

Тарас і Данило витягли тютюн і передали „ур-

ці". Той подивився, понюхав, скривився і кинув на нари.

— Папіроси є? — знову запитався.

— Немає, — дружньо відповіли.

— Ваше місце біля параші. Як прийдуть свіжі, то посунетесь, а поки що будете там, — і показав владною рукою кут біля дверей, де стояла велика залізна бочка.

Полегшено зітхнувши, вони посунулись до бочки й присіли. На нарах „урки" грали в саморобні карти. На новоприбулих більше не звертали уваги. Попід стінами, під нарами, по всій долівці сиділи й куняли зажурені люди в селянській одязі, з заляканим поглядом, обвітреними в полі обличчями, загорілими мозолястими руками.

— Хто це? — запитав Тарас свого сусіда з сивою борідкою, кивнувши вбік високого, з рубцем на обличчі, „урки".

— Староста камери, — тихо відповів той і зітхнув.

— Хто ж його поставив?

— Сам себе вибрав, а ті он підтримали, — і показав поглядом на нари.

Данило прислухався до їхньої розмови, і все тіло його тіпалось. Ще, як „урка" натягнув йому на очі кашкета, Тарас бачив, яка скажена лють палахкотить у Данилових очах. Але він лише заскреготав широкими та міцними зубами.

— Що ж то за люди на нарах? — вмішався й собі Данило.

— Камерна аристократія, а на волі вони босва

базарна та привокзальна. Верховодять тут і гірше, як ГПУ, не дають людям жити, — викладав свої болі чоловік з борідкою.

Данило з Тарасом переглянулись. У камері більшість людей чесних, з села, але це ті люди, що звикли мовчки зносити огірчення, знущання, знєваги. А вишкрябків суспільства знайдеться тут не більше двох десятків. Але вони агресивні і організовані.

За дверима почулись густі кроки багатьох ніг. „Урки” заметушились.

— Приготуйсь! — скомандував староста.

Один з „урок” постедив перед дверима рядюжку з розпоротого мішка. Настала хвилина загальної напруги в тиші. Двері відчинились, і в камеру впустили літнього цілковито немічного чоловіка в старенькій свитині на плечах. Під пахвою, загорнені в рушничок, харчі. Його довге волосся та загострена борідка свідчили, що він належав до духовних осіб. Тарас подумав, що то чернець.

— Яма! — хтось крикнув.

„Урка” шарпнув з-під ніг ченця рядюжку, і він простягнувся на долівці.

Сміх задоволення струснув нарами. З рушника випав окраєць хліба і дві цибулини. Чернець лежав, не підіймаючись. Над ним стояв староста камери і посміхався.

— Підводься, отець! Ти вже дома, — глузував він і сильною рукою підняв його з долівки за комір, як курча.

З носа в ченця капала кров. Очі йому світилися усепошальною ласкою.

— За що, отче, попався? — запитав поважно староста.

— Бог його знає, — відповів чернець.

— А я знаю, — чванькувато сказав староста. — Ти, отче, знасилював малолітню дівчинку, задушив і кинув труп у яму вбиральні.

— Господь з вами! — скрикнув збентежений чернець. — Хай мене Бог боронить від думки такої, — і сльози заблиски на його чистих сірих очах.

— До присяги його! Хай присягне! — загриміло з нар.

— Чуеш, отче, не вірять люди, хочуть, щоб ти поклявся, — стримано-суворо сказав „урка”.

— Та я хоч зараз, — погодився наївний чернець. Скинув шапку і перехрестився.

— Ні, ні, на євангелію! — герготали „урки”.

Тут же десь з’явився шматок засмальцьованої газети. „Урки” миттю зав’язали старому очі й підсунули парашу. Стало тихо, як у домовині. За вікном чути кроки вартового.

— Клянись, — промовив „урка”.

Чернець піднесеним голосом побожно почав:

— Клянусь перед Господом Богом, що такого злочину страшного я за собою не відчуваю.

— Цілуй євангелію, — наказав „урка” і штовхнув голову ченця донизу.

Чернець витягнув тонку шию і торкнувся губами залізної покритишки. Умить з його очей зірвали

пов'язку, і він побачив перед собою парашу. Ураганний сміх струснув стінами камери. „Урки” захламалися.

— Господь Бог вам простить, нерозумні діти, — промовив чернець і відійшов.

Урки реготались, захоплені своїм вигадом. Вони вже встигли розподілити його мізерні харчі і врочисто повернули рушничок.

Камерна комедія продовжувалась:

— Цить, шпана! Суд іде! — зіп'явшись на нарах, крикнув „урка”.

Староста підняв шматок газети й врочисто говорив:

— Іменем чесного уряду карантину черга 8, згідно з законом карного кодексу черга н-дцята, суд ухвалив, — староста обвів поглядом камеру, значуще підняв палець правої руки вгору, — папашу із загостреною борідкою і гострими пристрастями до малолітніх засудити на десять років колгоспної праці . . .

„Урки” бризнули сміхом. Утихомирились. Староста продовжував:

— Позбавити права користування присадибною землею — городом, але, приймаючи до уваги порохнявий вік, залишити коло хати десять сотиків. Присуд оскарженню не підлягає. — Ви задоволені? — звернувся до ченця.

Чоловік скорботно склав руки і дивився на бешкетників.

— Ти, папаша, мабуть, думав у Сибір від кол-

госпу заховатись, там білого соловейка слухати. Е, ні, тебе повернуть до колгоспу.

— В колгосп його! В колгосп! — гриміли з нар.

— Оце ввесь час таке, — сумно промовив до Тараса сусід із сивою борідкою.

— І ви не скаржились начальству? — обурено запитав Тарас.

— Чому ні, але начальство дивиться на це крізь пальці, само регочеться. А „урки” після того ще більше лютують. Збиткуються, як скажені собаки.

Тарас постановив зробити камерний переворот. Поділився думкою з Данилом. Той погодився.

Після вечірньої перевірки в камері запанувала зобов'язуюча тиша. Щоразу лише хтось підходив до параші і полагоджував легкі потреби. Камеру переповнював сморід амоніаку. Тарас сидів біля параші, підстеливши на холодну цементову долівку свого піджака. Скоро він відчув під собою мокре. Смердяча рідина протікала з поржавілої параші і розпливалася по долівці. Піджак уже промок наскрізь. Тарас з огидою піднявся і стояв до ранку. Вільного місця сісти на сухому не було. До ранку піджак був загороною до Данила, що сидів поруч, а вранці довелось його викинути. Вночі добавилось ще три особи, але їх ніхто не зустрічав. Порушення нічного спокою каралось мокрою одиночкою, якої навіть „урки” боялися. Вони, розмістившись на нарах, вигідно спали.

С И Н О К

Над хутором пливло сонце. Десь там, за смушковими хмарами, сяла прозора безмежно глибока синь, а тут, над опустілим хутором, кучерявилась ранковим туманом паруюча земля.

Ще ледве світало, як Оксана одним духом перебігла ліс, вискочила на поле і навпростець лугами, ланами, росяними травами прибігла в село. Батько серед двору порався з кіньми — збирався в поле.

— Ти одягни постольці — ноги там поколеш, — дораджував він Антонові, дванадцятирічному синкові.

— А ти чого так рано? — не то здивовано, не то злякано запитав він, побачивши у воротях Оксану.

— Немає вже нашого Тараса, забрали, — хотіла виговорити спокійно, та на останньому слові ввірвалось, і з плачем побігла в хату.

Батько кинув віжки і дрібненькими кроками потупцював за нею. Оксана, схлипуючи, оповідала матері про арешт і про переїзд у село.

— От нещастя, от клопіт! — бідкався батько і тупцював по хаті, не знаючи, за що братися. Він

го здіймав кашкета, то накладав його на голову, то підсмикував штани.

— Їдь, батьку, та забирай її додому, — крізь плач промовила мати.

— Що ж туди, дитино, треба брати: мотузки, мішки? — питався Оксани.

— Мотузки є, а мішків під січку треба багато — корову не буде чим дома годувати, — крізь сльози відповідала Оксана.

— Побіжу до сусідів, позичу десятків два, — заметушився старий і вийшов.

Коли приїхали на хутір, сонце вже стояло над головою. Коні з возом поставили перед порогом і в поспіху носили з хати вбоге майно. Антін нагортав січку в мішки і підтягав їх до воза, батько виносив борошно, крупу, сіль, квасолю і складав на віз, а Оксана запаковувала одяжу та посуд. За годину навантажили.

— Тату, ви гоніть корову через ліс, а ми з Антоном самі поїдемо, — радила Оксана.

— Глядіть, щоб не перекинулись — фіра висока, — попередив батько.

— Дорога рівна, не турбуйтеся, ми помаленьку.

Батько зник за кущами, а Оксана й Антін ще збирали дріб'язок, ув'язували фуру, щоб не розсипалось. Антін виліз наверх, а Оксана ззаду пішки, щоб, бува, що не загубилося.

Тільки виїхали з подвір'я, як із-за кущів, наче зграя собак, висипали сільські комсомольці.

Оксана здригнулася і стала, як укопана. Комсомолец Петро вхопив коней за віжки, і підвода

зупинилась. Антін шарпнув віжки і хльоснув бато-гом, але дужі руки Петра стримали коней. Коні фиркнули, незадоволено покрутили головами і на-сторожено стригли вухами. Збентежена Оксана ви-тягла з воза коромисло, що стирчало ззаду, і пі-дійшла до Петра. Комсомольці, оточивши підводу, стояли, мов на варті.

— Ти нащо зупинив мою підводу? — запитала вона, важко дихаючи.

— Не твоя, а куркульська. Ми забираємо її в сіль-раду, — зневажливо відповів Петро і чвиркнув крізь щербаті зуби на траву.

— Брешеш! І коні мого батька і віз батьків. Ти не маєш права забирати, — відповіла Оксана і зблі-дла, як полотно.

— Коней з возом повернемо, а майно куркуль-ське, — промовив Петро і притишено додав: — Покинь Тараса, виходь за мене заміж, і все буде наше ...

— А щоб ти не діждав, кислоокій блазню! — перебила його Оксана і з огидою вперіщила ко-ромислом.

Петро заточився, випустив коней і вхопився ру-ками за голову. Антін тільки цього й чекав. Свис-нув бато-гом, шарпнув рвучко віжками. Коні з мі-сця зірвалися, і віз голосно погуркотів дорогою. Комсомольці, мов хорти, зірвалися за підводою вслід. Оксана розпалилася і замахнулася знову. Петро, очунявши, підвів руку, впіймав коромисло і шарпнув до себе.

— Не діждеш користуватися моїм добром! —

схвильовано говорила Оксана і шарпала слабими руками з рук Петра коромисло. — Пусти, занудо!

— Не пущу, і майно заберемо, а тобі, гадюко, що не хочеш за мене вийти заміж, на!... — і штовхнув її чоботом з усієї сили у випнутий живіт.

— Ой! — зойкнула Оксана і впала.

Петро висмикнув коромисло, побіг за підводою, не оглядаючись.

— Ой Боже мій! Нащо ж ти мене так ударив! — качалась по траві Оксана, обхопивши обома руками живіт. Докотилася до яблуні, вчепилася за стовбур і підвелася. Каламутним поглядом подивилася вслід підводі, цікавлячись, чи втік Антін. Всередині в неї наче щось переверталось, наче жару хто насипав, так немилосердно пекло. Оксана стогнала, в голові запоморочилось.

— Скинули мене, набили, — враз почула вона коло себе плаксивий голос Антона.

— Біжи за татом, — ледве вимовила і знову ойкнула.

Антін злякано подивився на неї, обернувся і в одну мить зник у лісі.

«Мабуть, печінки відбив», — думала Оксана і міцно обняла стовбур дерева, щоб не впасти.

Ой, чайно-о-очка в'єється ...

Об дорожку б'ється ...

До земельки припада-а-ає-є ...

Чумаків блага-а-є-є ...

— почула вона здалека. Підвода скрипіла, коні фиркали, а чоловік фальшивим басом тягнув далі:

Ой ви чумаченьки-и-и ...

— Тпру-у! Що за мара? Ти чого оце, молодичко, цілуєш яблуню? Чоловіка тобі мало чи що? — запитав насмішкувато Тиміш, зупинивши коней.

— Візьміть мене, дядечку, допоможіть, побили мене, — тихим голосом промовила і підняла на нього благальний погляд.

— Що? — перепитав, недочуваючи, Тиміш. — Підсадити тебе на дерево? — і знизав незрозуміло плечима. Зліз з воза. — Що тобі бракує, молодичко? — знову запитав уже ближче і наставив ухо.

— Побили мене злодії, болить, — голосніше сказала до нього.

— Злодії! Серед білого дня? Отаке нещастя. Чого ж вони від тебе хотіли?

— Ой! Ой! Ой! — вереснула знову Оксана від нового приступу болю і помаленьку сіла під яблунею, притиснувши живіт руками.

— Е, то тобі, мабуть, тее, як його, пора прийшла, он воно що! — заклопотано промовив і нахилився над Оксаною.

— Ой, дядечку, болить... — скімлила вона.

— Тримайсь за шию мені, тримайсь. Отак, еге. Міцніше, щоб не впустити, — кречав Тиміш, підіймаючи Оксану, і висадив її на фуру з хворостом. Він оце повертався з кущиків, де забрав хмиз на паливо.

— Тебе куди, до повивальниці чи що? — запитав, посміхнувшись.

— Додому, до матері, у Вітівку завезіть мене, дядечку.

— Треба, таке діло, що треба, — мимрив він, вилазячи й собі на віз. — А де ж твій чоловік?

— Ой Боже ж мій, помру! — раптом застогнала Оксана.

— Що ти, молодичко! Бійся Бога! У мене на возі помирати? Но! ... — гукнув на коней і хльоснув батогом. Коні рванули возом, загаркотіли по грудках, понеслись дорогою, як вихор. Хворост скакав на полудрабках, совався на всі боки, Оксана впала ниць, цупко вчепилась пальцями за полудрабок і підскакувала разом з хворостом.

— Дядечку! Помаленьку, не можу я! — благала вона Тимоша, але той, недочуваючи, не оглядався. Став на коліна, перехилився через передок, переїздив коней батогом, щорозу гукав:

— Но! Ану, скоріше, маленькі, тягніть жвавіше! Гаття! Но! Хочби справді на возі не родила.

Оксана кричала до хрипоти, а потім раптом умовкла. Міцно стиснула дрібними зубами кінчик хустки, каламутним поглядом дико дивилася на дорогу, що покривалася курявою, намагалася тримати догори підборіддя, щоб не повиштурхувати сучками очей. Якийсь сучок жакливо муляв її в груди, повернутись не було сили.

Тиміш раптом зупинив коней. Мацнув рукою Оксанину ногу і, почувши, що ще тепла, заспокоївся та повернув коней ліворуч у місто, знову сильно шарпнув віжками. Коні, розгарячені, знову побігли навскач. „До лікарні її треба” — міркував він і щоразу мацав рукою Оксанину ногу. Раптом

Йому видалось, що нога охолонула. Злякано зупинився. Обернувся, взяв її руку.

— Умираю, — прошептала Оксана.

— От нещастя напивав! Но, сиві! — знову люто хльоснув батогом. Віз загуркотів міським бруком, наближаючись до лікарні.

Опритомніла в кімнаті. Над нею бідкались якісь люди в білих халатах, навколо тиша і повітря, насичене запахом ліків. Хтось у рогових окулярах нахилився над нею і рахував пульс.

— Що там? — злякано запитала.

— Синочок, — посміхнувся лікар.

— Синочок? — радісно зітхнула. Покажіть мені його, — і посміхнулась.

— Бувають щасливчики і в сім місяців. Ваше до тих не належало — мертве... — байдуже промовив лікар і відійшов.

ПО-ДЕМОКРАТИЧНОМУ

Вночі пішов дощ. Блискало, гриміло. Через побиті шибки густими бризками затікала вода в камеру, підмочуючи виставлені на вікні харчі та одяг. Усі спали. В таку пору особливо налягає сон. Тільки вартові ще пильніше стежать, щоб хтось не скористався негодою.

Ранішній дзвінок підняв в'язнів. Люди заметушилились. Приготовлялись до вбиральні.

— Сьогодні ваша черга нести парашу, — промовив староста.

Данило і Тарас без заперечень сумлінно взяли до роботи. Переповнена параша без вух тяжко пересувалась по долівці, залишаючи за собою мокрий слід. Спорожнили її в забрудненій вбиральні. За ними в чергу стояла вся їхня камера. Десять хвилин на „оправку” для всієї камери. Спішили виконати найнеобхідніше. Біля стіни над коритом милися „урки”. Решта людей мочили хусточки, рушники чи шматок ганчірки й обтирали обрешітку. В повітрі висів густий „мат” і оклики „скоріше!” Як череду овець, загнали назад у камеру. Тепер чекали ранішньої перевірки. Варта вже ходила по камерах.

— Вставай! — крикнув староста, і всі піднялися на ноги. У відчинених дверях з'явився вартовий в оточенні озброєної охорони.

— 65 душ! — відрапортував староста.

— Є скарги? Запити? — звернувся вартовий. Мовчанка.

Двері за ними гримнули, перевірка скінчилася.

— Розійдись! — сказав староста, і знову всі посідали на своїх місцях попід стінами.

Почулись рясні кроки в коридорі. Когось вели свіжого. У дверях заскреготав ключ.

— Приготовсь! — гукнув владно староста, і „урки” враз розстелили перед дверима рядюгу.

Увійшов молодий з веселим поглядом хлопець.

— Яма! — хтось крикнув і обірвався.

— Старо! — відповів хлопець, зупинившись на порозі.

— Ааа! — захоплено заверещали „урки”, пізнавши свого товариша.

— Коля! Риб'яче око! Чому так скоро повернувся з „командировки”? — загаласували „урки”, підхопили його на руки і понесли на нари.

— Заскучав за шпаною! — реготався він, показуючи жовті рідкі зуби.

Посипались жваві запити, веселі відповіді, точилась блатняцька гутірка, переплетена незрозумілими словами. Тимчасом непомітно за невщухаючим галасом до камери увійшов ще один свіжий в'язень. „Урки” не встигли йому підготувати зустріч. Підійшов староста і спокійно відібрав мішок з харчами.

— Не займай! — грізно крикнув Данило і став перед старостою.

Цей оклик звернув увагу всіх в'язнів. Зробилось моторошно тихо, як перед бурею. Староста зміряв з ніг до голови своїм поглядом Данила. Очі йому налились кров'ю і хижо блиснули.

— На! — вигукнув староста і вдарив Данила всією силою босяцького кулака в скроне.

Данило ледве похитнувся, крутнув головою, наче стріпуючи воду після купання, отямився і блискавично вдарив „урку” в ухо. Наче підкошений, упав староста на долівку і завмер. Усі „урки” з вереском кинулись до Данила. В декого блиснули ножі. Одним сильним поштовхом двох передніх Данило збив з ніг десятих „урок”, і вони залетіли під нари. Староста лежав нерухомо. Запанував жах. Півсотні осіб закам'яніло. Данило трясся з пересердя, його м'язи напружились і ворушились, як вужі, під сорочкою.

— Хто ще?! — гримнув люто Данило, і в його голосі почулась така сила, що камера заніміла.

„Урки” притихли і, як щури, сиділи під нарами. Староста очуняв і поволі піднявся. Сплюнув кров'ю і тихо відійшов у кут.

— Від сьогодні старостою камери призначаю Тараса. Це буде по-справжньому, по-демократичному. Хто проти? — і Данило обвів лиховісним поглядом усю камеру. — Немає, — промовив і глумливо засміявся. — Тарасе, починай.

„Урки” всі злякано посунулись ще глибше під нари.

Тарас вискочив на нари, згорнув додолу все босяцьке майно. На нарах лежав ще один „урка”, притулившись під стіною, в незалежницькій позі.

— Ти чого тут, сволоч, чекаєш?! — гаркнув на нього Данило і, вхопивши за ногу, махнув ним з нар так, що аж під дверима квакнуло. Ніхто не промовив ні слова. „Урка” обтер долонею розбиту губу і посунувся під нари.

— Ви, ви і ви, — почав показувати Тарас пальцем на найстаріших селян, — залазьте на нари — ваше там місце, — попросив туди й ченця. Під стіною, на нарах, поклав свою шапку і Данилів піджак, відзначаючи місця для себе і для нього.

„Урки”, відчувши силу, припишкли. Вони верховодять, наганяючи страху там, де їм немає рішучого спротиву, де їх бояться. Тепер сиділи, як мокры курчата, під нарами.

Тарас з Данилом закурили. В камері стало, наче в церкві, тихо і спокійно. Селяни з вдячністю дивились на своїх захисників, розташовувались на вигідних місцях. Біля параші залишили місце „уркам”.

Попередній староста обережно підійшов до дверей і раптом закалатав кулаком.

— Чого треба? — обізвалося з коридору.

— Начальника тюрми! — прохрипів.

Видно, що його тут знали, і він мав якийсь вплив, бо зараз же прийшов начальник.

— Я прошу перевести мене в іншу камеру.

— Тебе? В іншу камеру? Що сталося? — здивовано здвигнув бровами начальник.

— З контрреволюційними торбешниками немає життя! Хочу зараз в іншу камеру.

Начальник посміхнувся.

— Хто ще хоче? — звернувся до в'язнів.

— Я, я, я! — посипались зголошення з-під нар, і „урки” почали вилазити, як жаби.

— Виходь з речами! — і відчинив широко двері в коридор.

Вийшло шістнадцять осіб. У камері почувся сміх задоволення, запанувала лагідна атмосфера. Люди раділи, як малі діти, тільки Тарас і Данило були спокійні. Замість „урок”, до камери привели двадцять селян. Зробилося тісніше, зате спокійніше. Селяни, дізнавшись, в чому справа, безмежно раділи. У попередній камері вони переживали такий же терор, як і тут був до цього часу.

Тарас стояв біля дверей і розглядав стіну. Над аркою виднілися сліди затертого напису: „Не сумуй, як попався, не радій, як вирвався”.

Біля нар якийсь хлопчина оповідав про свої митарства:

— Батько мій тоді ховався, — говорив хлопчина. — Де він перебував, я не знаю. Вночі прийшли, не знайшли його, то арештували мене в закладники, хоч мені тоді було чотирнадцять років. Щоночі допитували, „де батько”? Але я не знав, і мені відтискали дверима одного пальця. Вранці на побаченні з матір'ю я показував їй моє каліцтво, а вона гірко плакала. Мама й сама не знала нічого про батька. Потім мене судила „трійка”. Я сказав на останньому побаченні мамі, що мене присудили до

розстрілу. Вона, виплакавши свою молодість, перестраждавши, виглядала старенькою, сивою бабусею. Напівбожевільною кинулась до мене рятувати. Її відштовхнули рушницями, а мене забрали і тут же зв'язали. Уночі по мене прийшов Джан, що виконував роль ката, і повів у підвал. Постріляні, з бризками крові, стіни освітлювались лямпою, що ледве блимала під стелею. Я спустився трьома східцями вниз і відчув під ногами щось липке. Мені пригадалась різня, бо й там так паморочилась голова від запаху крові. Джан ішов позаду, і цівку його пістоля я відчував на потилиці. Я, напівмертвий, спотикався і з нетерпеливістю очікував пострілу. Раптом Джан мене запитав: — Ти підписав присуд? З великою напругою я видувив із свого стисненого, пересохлого, горла: — Ні. Тоді Джан звелів мені повернутися назад, щоб підписати присуд. Я хотів відмовитись. У мене було велике бажання скоріше вмерти, та покалічені пальці завдавали мені таких мук, що я не міг говорити. І я повернувся назад. Перейшовши від підвалу подвір'я, повернув у двері Чека. Але Джан узяв мене за комір, відчинив на вулицю хвіртку і викинув мене, як цуценя. Я упав на протилежному боці бруку. Край бруку серед темної ночі я залишився сам. Лежав лише одну мить. Не знаю, звідки в мене набралось сили, бо, як навіжений, я зірвався й побіг. Біг, біг і біг. Схід сонця я побачив у якомусь лісі. То була найщасливіша хвилина у моєму житті. Згодом я довідався, що пробіг п'ятдесят кілометрів. Я заліз у густий чагарник з пахучою кропивою і сів

відпочити. Прокинувся перед заходом сонця. Мені дуже хотілося їсти. Вийшов на узлісся і, ховаючись від власної тіні, мов злодій, між дозріваючим збіжжям біг тепер додому.

Хлопець зупинився, тяжко зітхнув і пригладив чуба. Всі пальці правої руки були в нього покручені й zdeформовані.

— Що ж твій батько зробив, що його так шукали? — поцікавився хтось.

— Нічого. Збудував млина і не любив вошей, чисто ходив, добре виглядав. Від нього вимагали золота.

— І ти пішов просто додому? — допитувався старий, добре збудований, червонолиций чоловік.

— До мами мене дуже тягнуло, — ніяково відповів хлопець червоніючи.

— Щастя, — тихо промовив якийсь чоловік. Він хвилинку помовчав, а потім почав: — Так і з моїм братом. Але йому було двадцять чотири роки. Троє діточок уже пристарався ... Молодим одружився ..

Усі напружено слухали й мовчали. Чоловік, набравши повітря, продовжував:

— Арештували його за участь у петлюрівському війську. Три місяці мучили, щоб виказав товаришів, а вони ж усі пішли з Петлюрою до Польщі. Потім, нічого не довідавшись, випустили. Прилетів він додому, мов на крилах. Радощів, утіхи — повна хата. Діточки почіплялись йому на шию, дружина радіє, сльозами щастя чоло йому обмиває. Ми, всі родичі, збіглися, веселі, радісні, а він змарнілий, покалічений, але невимовно щасливий. Цілує всіх,

обіймає, сміється, крутиться, як дружка на весіллі, оповідає щось смішне, зовсім забув про тюрму. Раптом під вікном тупіт. Ми думали, що це хтось іде з родичів вітати. А тут у хату чекісти. Ми всі так і застигли. — Пішли, — кажуть йому, — виникла помилка. Так він навіть шапки не встиг зняти, не привітався із всіма. Вранці дружина понесла йому знову передачу, а їй відповіли: — Виходь, молодичко, заміж за іншого, бо твого Петра вже немає ...

Чоловік умовк. Ця історія приголомшила Тараса. Голова розболілась, а тіло трусилося. Хвилюючись, ходив по камері два кроки вперед і назад та курив цигарку за цигаркою. Брязнув замок, і відчинились двері.

— Богомаз! — крикнув вартовий і подав вузлик. Усі мовчали.

— Хто Богомаз? — запитався Тарас.

З-під нар піднявся нерішуче чоловік.

— Чого мнетесь? Забирайте свою передачу.

— Хіба можна? — несміливо підійшов Богомаз.

— Та це ж ваше? — здивувався Тарас.

— Тут був порядок, що староста все забирав.

— „Урок” уже немає, — засміявся Тарас. — І від сьогодні передачею розпоряджається сам власник.

— Мовчан! Пантюк! — вигукував вартовий і подавав вузлики.

Чоловіки радо підіймалися і відбирали свої вузлики. Це ті, що їхнє слідство закінчено, і, дозволом прокурора, мали право на передачі і побачення. Вони чекали присуду. Вперше розв’язували свої

вузлики самі, без старости. Тепер гостинно ділилися з тими, що не мають. Раділи тюремною волею. Навіть у тюрмі може бути радість ...

Дні повеселішали. Відчувалось фізичне й моральне полегшення. На перевірку тепер людей становив Тарас. Відмовився наніч узяти діряву парашу, і камера отримала нову з щільною накривкою. Дні хотилися порожнечою. Тараса поки що на допит не брали, і він не знав, у чому його обвинувачують. Здому вісток не було, передач йому не допускали, і він тяжко це переживав.

В камеру щодня прибували нові арештовані, але все з дальших сіл, і про його родину ніхто нічого не знав. Камера розрахована на двадцять осіб, тепер мала вісімдесят в'язнів.

Одного дня, після отримання передачі, його покликав у куток Богомаз і всунув непомітно в руку клапоть паперу. Лист був написаний нечитким, кволим, почерком. Хто б це писав? — не міг збагнути Тарас і почав читати: „Дорогий Тарасику! Виплакала себе до дна, з журбою нерозлучаюся. Дитина наша, синочок, ще світу Божого не побачила, як її вбили. Я вже видужала. Можу сама встати, напитися води ... Пробую писати ... Мама ходила до Богомазиhi у Піковець, просила передати для тебе їсти. Богомазиhi не тільки погодилась, а навіть запропонувала передати мого листа. Оце й пишу такі невтішні новини. Напиши, що тобі передати ... Твоя Оксана.”

Тарас дико заскреготав зубами, люто напружились під сорочкою м'язи. Стиснув кулак, врізавшись

нігтями глибоко в долоню. „Дурень! Який же я дурень! Дав себе зв'язати, як мокре курча. Ех, як вийду, я вам тоді покажу!” — думав він і блискав роз'яченими очима.

Богомаз скісним поглядом стежив за Тарасом і розгадував на його обличчі його переживання. Мовчав, щоб не роз'ятрювати рани в Тарасовій душі. Згодом запропонував:

— Сідайте, Тарасе, щось перекусимо. Оце вам передали, — і доброзичливо розгорнув перед Тарасом рушничок, на якому лежала смажена курка.

Тарас потиснув Богомазові руку. Хотів щось тепле сказати, але побоявся, щоб при цьому не пустити сльози, і мовчав. Лише повними вдячності очима подивився на Богомаза. Трохи заспокоївшись, попросив олівця і паперу. Виявилося, що в Богомаза все було, навіть конверти. Богомаз ретельно готувався до Далекої Півночі. . . „І що ж його заспокійливого написати дружині?” — замислився Тарас. Крутив у пальцях олівець, борючись з власними переживаннями. „Запитати, хто і при яких обставинах убив синочка — лише додати горя бідній жінці. Може, написати щось тепле, підбадьорююче, щось, що додає надії, заспокоює? Але як його вкласти на цей клаптик паперу?” — і Тарас задумливо почав водити олівцем: „Дорога Оксанко! Чи варто плакати сьогодні, коли сльози — це роса на ворожий город? Тримайся і смійся у вічі тим, хто мене сюди послав. Я ні в чому не винен і думаю, що скоро випустять. За харчі дякую щиро, але думай про своє здоров'я, а я міцний, як дуб. Ти запи-

туеш, чого мені потрібно? ... Волі, дорога дружино, лише волі мені бракує і твого міцного здоров'я. Більш нічого не хочу. Проси в Бога волі, якщо Він ще звертає на нас свою Божу увагу, а, може, вже й забувся" ... — і Тарас зупинився. Думки роєм кружляли в голові. Та хіба можна писати, коли не певен, чи цей лист вона дістане, чи не перехоплять його наглядачі? Поставив унизу літеру Т і згорнув папірець у цедулочку, як сірник. Тепер узяв кусок курки. Почав жувати. Як не намагався ковтнути цей смачний кусень м'яса, не міг — застрягло в горлі, як перчина, і стоїть. — Не сунеться, — посміхнувся Богомаз. — А оце, будь ласка, якщо можете, то передайте на волю, там нічого такого немає, — прошептав і втиснув Богомазові згорнений лист.

Богомаз на знак згоди кивнув головою.

З камери щоденно когось викликали на допит. Сьогодні викликали Данила. Тарас розхвилювався не менше самого Данила. Це ж уже наближається черга й до нього. Чекав цілий день Данила, як великої події.

— Били? — тихо запитав Тарас.

— Ні, — стомлено відповів.

— То добре. Раз не б'ють, то є надія на полегшення й на волю. Можна говорити, що хочеш, і не наражати себе на небезпеку. Але ж як той селянин має брехати, коли його біографію видно на його власній долоні? Там же дзеркало, нічого не затаїш. Покаже тверді, як сучки, пальці біля репаної долоні, і всю контрреволюцію видно. От і по-

пробуй збрехати, що ти батрак, чи безземельний. Цієї руки ніяк не сфальшуєш. А селянина ні про що більше не питають. Мав землю? Мав. Кінець. Власник і контрреволюціонер.

СПОВІДЬ

В тюрмі поширились настирливі чутки про етап. Богомаз готувався також. Його слідство закінчилося. Дружина передала кожух, теплий одяг, валянки, сухарів, сала. Присуд завжди оголошують перед етапом несподівано, тому всі, у кого закінчилося слідство, готувалися в далеку дорогу.

Соловки, ой Соловки!
Далека дорога.
Серце б'ється, в грудях біль,
На душі тривога ...

— хтось тужливо співав під нарами.

В кутку, біля параші, сидів напівголий „урка” і робив ранкову „перевірку” сорочки. Він також глушливо тягнув:

Ой, Сталіне, Сталіне! Дай полотна на сорочку,
Бо вже твої жовтенята погризли й торочку ...
— співав він тихо, не звертаючи уваги на оточення, але виразно, щоб усі чули.

— Дивись, навіть з хвостом, як крокодил, от, проклята, відгодувалась! — притиснув нігтем, сплюнув і співав далі:

Ой, Сталіне, Сталіне! Дай хоч трохи мила,
Бо вже твої воші відростили крила...

— Тихше, дурню! Ще всіх окропу позбавлять! —
крикнув на нього селянин із сивою бородою.

— То що це — тюрма чи що? — роблено здивовано відповів „урка” і позіхнув, але вже воші бив мовчки.

— У чому ж ваша вина? — наважився Тарас запитати Богомаза, з яким тепер подружив.

Богомаз гірко посміхнувся. Він завжди був лагідної, зрівноваженої, вдачі. Тільки рухи рук тепер його зраджували — тремтіли.

— Моя провина в тому, що я все життя тяжко працював. На допиті мене запитали, скільки я мав землі? Я сказав скільки. Правду сказав, як на сповіді. Десять десятин відрубуб, як смола, запашного чорнозему, та, крім того, шматок лісу. А потім запитали, чи мав корову. Аж смішно — як це так, щоб господар жив без корови? Не тільки корову, два назимки, пару коней, кабанчика годував на Різдва та на Великдень, льоха з чередою поросят. Та що там говорити, дід мій був господар, батько не байдикував, і я від нього навчився. За своє життя власними руками доробив сім десятин, дві від батька отримав та за жінкою десятину. Так і господарем став. Усе слідчому оповів, нічого не затаїв. Ну, а він тільки попросив розписатися. От і все. А в чім моя вина, самі розсудіть.

— Ніякої вини за вами немає, повірте мені, — мовив Тарас. — Це просто шукають причин до арешту. Коли б усі матеріально були рівні, тоді знай-

шли б інший злочин, наприклад, написали б закон, що всі кирпаті — небезпечні для більшовизму люди, і пішла б катавасія з арештами. А головна ціль партії — це залякати людей і мати безкоштовних робітників. Можливо, що за цим ховається ще й інша мета — виселити українців з України. Але весь цей комплекс переслідувань зводиться до того, щоб зміцнити своє панування, — тихо висловив думки Тарас.

Богомаз уважно його слухав і крутив цигарку.

— Може, й так, тільки мені здається, що їхнє панування таке міцне, що повік ніхто не зрушить. Яке вони мають військо, а яка дисципліна, яка зброя. Це щось неймовірне!

— Тяжко вам заперечити, та римська імперія була сильніша і завалилася. Дім Романових триста років існував, а за один день розсипався. Все може бути.

— Нам цього не дочекатись, — гірко хитав головою Богомаз.

Тараса ще кортіло довідатись, про що питали Данила. І, коли Данило викурив четверту цигарку та, заспокоївшись, зосереджено розглядав написи на стінах, запитав його:

— Даниле, що вам закидали на допиті?

— Двох червоноармійців у балці, — меланхолійно відповів, не обертаючись.

— Були докази?

— Підтвердження сільської влади з протоколами свідків.

Тарас більше не вражав болючого місця. Йому

пригадався розгром петлюрівськими військами червоної частини під мостом. Два червоноармійці тікали через балку. Кажуть, що там працював на полі кіньми Данило. Увечері люди знайшли в балці трупи червоноармійців...

— Виходь на прохід! — крикнув вартовий і відчинив навстіж двері камери.

П'ятнадцятихвилинна воля на свіжому повітрі вабила в'язнів фізичною й духовою насолодою. Крім теплого сонця, синього неба і часом співучих пташечок, була ще одна, чи не найважливіша, принада в проході. Інколи за цей короткий час когось до тюрми чи з тюрми виводили. Тоді брама на мить відчинялася і відкривала кусочок потойбічного світу, де на вулиці стояли стомлені люди з дорогими і часом близькими обличчями рідних. І тоді можна було зустрітись на одну дорогу мить поглядами. День-у-день тисячна юрба під брамою облягала тюрму з передачами та в надії вловити цю дорогу мить і побачити рідного чоловіка, батька чи сина. В'язні ходили двійками із сплеченими назад руками попід стінами тюремних корпусів і муром від вулиці, увесь час з прикованим поглядом на браму. І, коли всміхнеться щастя, та за цих 15 хвилин брама відчиниться, це дає наснагу до балачок на всю добу в камері.

— Ну, хіба ви не бачили моєї мами? — огірчено запитував одного разу хлопчина старого чоловіка, що був йому парою на проході. — Таж вона була в картатій хустині. Вона така гарна і сумна, як

свята. Вона ж найкраща за всіх, хіба ви її не бачили? — з жалем допитувався хлопець.

Сусід, побачивши на очах у хлопця сльози, відповідав:

— Ну, як же не бачити? Бачив. Вона справді гарна і добра. І наче посміхалася до тебе.

Хлопець сяяв щастям. Він оповідав, як мама його любить і жаліє, особливо, коли батька нестало, бо він одинак.

Сьогодні на проході Тарас особливо пильно зиркав на браму. Дружина щоденно щось вкладає до Богомазового вузлика і, мабуть, стоїть за брамою. Але йому завжди припадає бути в протилежному кінці, коли брама на мить відчиниться, і він нічого не бачить. Упродовж п'ятнадцяти хвилин в'язні п'ять разів роблять коло. Сьогодні вже чотири рази обійшли, а брама непорушна. Нікого не виводять. Пропав і сьогоднішній день. Прохід закінчується. В'язні вже почали заходити в тюрму, як раптом позаду загуркотіла брама. Тарас саме піднявся на східці і мав переступити поріг. Оглянувся. Через навстіж відчинену браму побачив, як на долоні, сотенну юрбу збитих жінок з вузликами і кошиками. На мить уся колона в'язнів зупинилась і повернула голови. Тепер її зрушити було неможливо. Вона прикипіла поглядом у простір волі, що майорів жіночими головами на вулиці. Тарас пробігав поглядом по цих головах і ... О Боже! Оксана! Така мила, струнка та гарна. Тарас замахав рукою. Вона дивилась в інший бік, нетерпеливо перебирала очима змучені постаті арештованих.

Брама знову загуркотіла, і все зникло, як міраж, залишилася пустеля з мертвою природою. Оця мертва природа, з якої майстри комунізму збираються ліпити соціалізм, безвольним потоком попливла по камерах.

Чарівною видалась Тарасові сьогоднішня прогулянка. Він уперше за довгий час бачив Оксану. Скільки страждань і мук прочитав він на її обличчі. Але очі їй горіли невгасальним вогнем. Рішуче і гордо тримала вона голову понад головами людей. І Тарас радів. Але радість подвійно збільшується, коли нею з кимсь поділитись.

— Я бачив Оксану, — похвалився Данилові.

— І я бачив свою, — скромно признався Данило.
— Дитину отак-о підняла на руках, — показав, і очі йому блиснули задоволенням.

Данило розохитився і почав оповідати, яке то розумне росте маля, ще лише два роки, а вже співає „люлі”. Тарас сміявся та радів і собі, яка в нього добра та гарна жінка. Так розмовляли цілий вечір, відшукуючи в своїх близьких гарні риси характеру, фізичну красу та здібності, і від таких розмов на душі ставало весело і радісно.

Тюрма була так переповнена, що навіть старі наглядачі не пригадували такого. В карантині, де міститься Тарас, перебувало вісімдесят дві особи. Не було місця, де стати, не то що пройти. Всім із закінченим слідством дозволено отримувати з дому харчі та одєжу. Клунками завалено кожен кут і підвіконня. Стіни рясніли вузлами на цвяхах, що чудом звідкись з'явилися. Тюремне начальство не

звертало на це уваги. З карантину до постійних камер не брали —скрізь було переповнено. І раптом етап.

Етап став дійсністю. Ще зранку відчувалась по-жвавлена метушня, стукіт, біганина.

Підійшла комісія карантину ч. 8. Почали вичитувати прізвища. Всі із закінченим слідствам були на списку, за винятком Смілянця, молодого хлопця, який любив свою маму і хвалився, що вона найгарніша. Він також із закінченим слідством, але його перевели в камеру смертників. Попав на список до етапу Данило Головка та Дем'ян Богомаз.

— Усім викликаним приготувитись до етапу — закінчив начальник тюрми і зачинив двері.

Почались хапливі приготування. Зв'язували мішки, натягали на себе одержу, чулися тихенькі схлипування. Прощались один з одним і висловлювали найщиріші побажання. Тарас попрощався з Богомазом і особливо тепло з Данилом. Шкодував, що його залишають. З Данилом не страшно і в далеку дорогу. Полюбив його, як брата.

— Виходь на етап! — закричав конвоїр у відчинені двері.

Нетвердим кроком, перевантажені харчами та одягом, виходили засуджені. Присуд їм прочитають потім. Тарас дивився на широкі плечі Данила. Відчувши погляд у дверях, Данило оглянувся, ще раз зустрілись поглядами. Данило гірко посміхнувся...

— Прощай, Тарасе! — сказав, глибоко зітхнув і, бадьоро піднявши голову, твердо вийшов.

Ще деякий час доносились глухі шарудіння ба-

гатьох ніг, вигуки, стукіт і гамір. Згодом і це втихло. Остання нитка обірвалась. Сумно сиділи ті, які залишилися, і мовчали, як цвинтарні плити. Тільки муха тужливо бриніла під стелею та „урка” з тримісячним терміном почав підмітати долівку.

— Гражданін староста, — звернувся він до Тараса, — чи буду я цієї ночі спати на нарах?

— А ти як думаєш?

— Думаю, що гепеушники не дадуть, знову приведуть з села повно старих.

— Ну, ні, я думаю, що й для тебе знайдеться вже місце.

— Коли б то, — і прибиральник „урка” вкинув у парашу сміття.

ПІДВАЛИНА

Сторожко дримало село в оксамиті темної ночі. Блідий скісок місяця, що соромливо виглядав звечора, тепер заховався, а полохливі зорі із-за хмарок і не показувались. Тяжкі, чорні хмари бігли на південь, віщували дощ. В освітлених вікнах сільради ворушились тіні. Біля порога, у затишку, стояв вартовий. У кімнаті дим, неначе над озером туман. Панувала велика духота.

„Парторг” скликав актив села — вірних помічників партії „бойову гвардію”, — як залюбки висловлювався він у райкомі. Також комсомольців і беззастережно вірних комнезамців.

— Товариші! — звернувся він урочисто до них. — Перед нами сьогодні відповідальний державний акт, бойовий іспит. Ми закладаємо першу підвалину тривкої будови соціалізму в селі.

Парторг зупинився, покусав зубами нижню губу і зосереджено обвів усіх поглядом. Витяг з папки списаний аркуш паперу.

— Завтра з тюрми відправляють арештованих у Сибір на заслання. Я отримав наказ допровадити до станції родини арештованих куркулів і долучи-

ти до ешелону. Наше завдання — вивезти родини з села повністю. Майте на увазі, будуть сльози і прокльони, плач і моління. Пам'ятайте, ніякого жалю ні милосердя до куркульського кодла. Будьте стійкими більшовиками. Усіх за списком мусимо доставати на станцію. Зараз їх повідомимо, щоб готувались, а ви двійками коло кожної хати станьте для порядку. Кожній родині дозволено взяти з собою стільки, скільки вміститься на підводі.

— А як у кого багато малих дітей? — несміливо запитав Федір, молоденький комсомолец з дитячим рум'янцем на обличчі.

— Однаково. Другої підводи не дамо, — відповів парторг і вмовк. Перегодя запитав: — Ще є запитання?

— Що робити, коли хтось надумає тікати? — поцікавився рудий комсомолец Кирило, якому пасма чуба звисали на вибите око, а обличчя було покрите ластованням. Він стояв з дубельтівкою в руках.

— Тікати? — посміхнувся парторг. — А хіба можна від советської влади втекти?

У кімнаті всі засміялись.

— Але коли б хтось зважився на таке безглуздя, — поважним тоном продовжував парторг, — то, очевидно, треба цьому запобігти, затримати. Для цього я вас і покликав. Є ще одна справа гідна уваги — пільга дівчатам. Якщо котра погодиться вийти заміж за комсомольця чи бідняка, така звільняється від висилки, залишається в селі.

Кирило блиснув одним оком, вишкірив чорні зуби і моргнув до свого сусіда:

— Чув? Аж тепер Соня буде моєю! — і ласо облизав губи.

— Поділіться на двійки. Члени комнезаму з виконавцями підуть, оголосять наказ, попередять, щоб готувались, а ви станете біля дворів вартувати, — закінчив парторг.

Комсомольці розбіглися із списками по селу. Кругом загавкали собаки, почувся плач, крики, голосіння. Село прокинулось із сну, заметушилося. Цілу ніч із деяких дворів доносився лемент, чувся гамір, біготня. Мукали корови, собаки з гавкоту перейшли на виття, кудкудакали сполохані кури, десь кувікало порося.

Богомазиha завжди приготувляла чоловікові в тюрму передачу звечора. Аж тепер, як прийшла біда, не шкодувала різати курей, пекла й носила чоловікові, бо, може, востаннє. Сьогодні поставила в челюстях, огорнувши теплим попелом, ринку з куркою, поскладала готові пиріжки на лавці в кошику, збиралась помолитись Богу і лягти відпочити. Діти давно покотом спали на ліжку. Старший, Семен, огрядний парубок, тепер спить на батьковому ліжку в іншій кімнаті. Вона — де попаде: прихилить голову на лавці, підклавши, замість подушки, стару свитину, або на лежанці, як заець під будяком, передрімає. Не було раніш супокою, а тепер і поготів.

Помолившись щиро до темної ікони на покуті, хотіла задути гасник, як раптом загавкав собака.

Хтось дико затарабанив у ворота, чимсь ударив собаку, що заскавучав, утікаючи до току, і ноги затупцювали під порогом. Текля припала до шибки. В нічних сутінках сновигали якісь тіні. Забряжчала біля дверей клямка. „Хто б це так пізно?” — стривожено подумала і накинула очіпок. Вона тепер лякалася кожного звуку.

В сінях уже стояв Семен і з кимсь розмовляв. Виконавець і член комнезаму, Терень, зайшли в хату.

— Тітко, — без привітання почав Терень, — я прийшов сповістити вам неприємну новину.

— Що там таке? Може, знову якісь податки? Та я ж учора занесла, — збентежено відповіла і загорнула сивіючі коси під очіпок.

— Ні, щось приємніше, — багатозначно глянув на виконавця. — Вашого чоловіка завтра відправлять на етап.

— Боже ж мій! — сплеснула руками Текля. — Я ж йому ще валянків не приготувала, — розпачливо бідкалася, і сльози показалися на очах.

Терень ніяково переминався на ногах, кашлянув і почухав тупе підборіддя.

— Почекайте, — зупинив Терень Теклю, — ще не все; прийшов наказ і вас з дітьми долучити до чоловіка на етап. Суд так постановив ...

— Усіх? — тихо прошептала Текля й опустила руки. Зблідла як смерть. Непорушними очима закам'яніло дивилася на Тереня.

— Такий наказ, — уникаючи її погляду, розвів руками Терень.

— І мене? — раптом обізвався Семен і, не чекаючи відповіді, почав виправдуватись: — Та я ж дорослий. Сталін сказав, що син за батька, а батько за сина не відповідає ...

— Не знаю, — знизав плечима Терень. — Мені звеліли попередити вас бути готовими на завтра. З собою вільно брати все, що вміститься на одну підводу, — закінчив і поспішно вийшов з хати. Навіть для нього ця місія була неприємною.

Текля стояла серед хати, як кам'яний стовп. Думки геть вилетіли, і в голові була пуста ...

— Мамо! ... То чого ж ви стоїте? Давайте щось робити, — вивів її з задубіння Семен.

Текля ворохнулась мов спросоння, кліпнула очима, глянула на ікону Божої Матері на покуті і зітхнула.

— Біжи, сину, поклич тітку Олену і дядька Свирида, — тихо промовила до Семена, відчинила скриню і почала на рядно викладати добро. Якось машинально виймала рушники, сувої полотна, скатерки, кидала на купу і зв'язувала чотирма кінцями рядна докупи. „На одну підводу”, — думала вона. „Усе життя разом з дітьми покласти на одну лише підводу?” ...

Семен вискочив з хати з розпаленою уявою. Їхати на Сибір він не думав. Давно мріяв утекти з села — на перешкоді була любов до Соні. Тепер це питання абсолютно вирішене. Спакує мамі речі, а сам „тхухне”. Треба попередити Соню.

Коло своїх воріт наткнувся на дві причаєні під острішком постаті.

— Ви що тут робите? — злякано запитав вартових комсомольців.

— Стережемо, щоб ти хати не запалив, — зухвало відповів один.

— Хату свою запалити! Навіщо?

— Хата не твоя, а наша. Куркуль на все здібний! — злісно відповів інший і поправив на плечах рушницю.

Семен здвигнув плечима і вийшов. Дивне почуття оволоділо ним: хотілося вернутись, добути гвинтівку, цокнути обох і ... тягу. Хай би знали, чия хата.

Комсомольці його не затримували — без кашкетів, в одній сорочці не втече.

Семен забіг до тітки Олени, постукав у вікно.

— Хто там? — майнула в шибці біла постать.

— Тітко Олено! Прийдіть зараз до нас, мама просили, — коротко сказав і побіг далі.

Скрізь по селу лунали вигуки, гавкали собаки, бігали люди. Забіг до Свирида, розбудив, сказав, щоб негайно йшов до них, і стрімголов побіг далі.

У вильоті Сониних воріт знову побачив варту. „Пильнують і тут, чорти!“ — подумав та сміливо повернув у подвір'я.

— Ти куди? — перегородив йому дорогу Кирило.

— Твоє яке діло? — грубо відштовхнув і пішов до хати. На ланцюгу завзято гавкав пес. Семен цмокнув, пес умовк і лагідно замахав хвостом. Через відхилені двері з хати доносився плач. Семен

тихо зайшов і став на порозі. — Соню! — промовив.

— Семене! — радісно зірвалась йому назустріч і насторожено запитала: — Вам також сказали збиратись?

— Сказали, але я не поїду. Тікаймо... — притишено запропонував і оглянувся на двері.

— А мама? Як же я залишу маму?

— Мама поїде з татом, а наша дорога інша, тікаймо...

До хати ввійшла заплакана мати з борошном у ситі. Готувалась напекти на дорогу хліба.

— І що ж це за нещастя, діточки, зрушилось на нашу голову? Куди ж це нас випроваджують? — залилася сльозами.

— Тіточко, благословіть Соню, ми втечемо. — благав Семен.

— Тікати? Куди ж ви, діточки, втечете? Вас же все життя будуть шукати... — нерішуче відповіла.

— А там хіба буде краще? — стишено запитав.

— То хоч укупі...

— Ще не відомо, — значуще підкреслив Семен.

До хати влетів Кирило. Грізно стукнув рушницею об поріг і гримнув на Семена:

— Забирайся геть звідси!

Семен непомітно моргнув до Соні і вийшов. Однаково розмовляти не можна.

Кирило поправив на собі широкий, з чужого плеча, костюм, насунув пасмо чуба на вибите око й облесливо покликав:

— Соню!

Дівчина знехотя повернулась, глянула на покопане віспою обличчя і скривилась.

— Соню! — знову повторив Кирило. — Виходь за мене заміж. Залишишся, і все господарство буде наше. Я тебе буду любити, шанувати...

— За тебе заміж? — розсміялась. Зав'язала мішок з одежею. Знов глянула на Кирила. — Що б ти не діждав, паскудо! Краще втоплюся, як з таким осоружним жити, — вибухнула і повернулась до нього спиною.

— Ну, чекай, я тобі ще покажу, пошкодуєш! — загрозово промовив, поправив на голові кашкет, повернувся та гримнув за собою дверима.

— Навіщо ти його дратуєш? Ще наостанку чогось накоїть. Сказала б, що не хочеш, та й усе, — повчала налякана мати.

— Ще прийде, очі заплюю! — завзято відповіла Соня. — Горщиків, мабуть, не будемо брати? — лагідно звела розмову на інше.

— Залиши, віддамо сусідам. Пакуй чавунці, каштрулі і що тривке та цінніше. О Господи! І де воно, це лихо, взялося на нашу голову?

Ця остання тривожна ніч збігла. Ледве на обріях полохливі хмарки запалились ранком, зацвіли багрянцем, як підводи під'їхали під поріг. Виконавці підганяли і самі допомагали складати майно на віз. Комсомольці зацікавлено спостерігали осторонь.

Через відчинені двері з Несторової хати виривався розпачливий крик, несамовите голосіння, охрипливі лайки і прокльони. Не стара ще жінка, Не-

сториха, сиділа розпатлана серед хати на розкиданій одежі, мішках, клунках і посуді та безперервно проклинала весь світ:

— Щоб вас холера подушила! Щоб ви світу не бачили! Щоб ваших дітей чума не минула! Щоб ви, злодії, Великодня не діждали! Ви вже мене замучили, кров з мене виссали, останню силу висотали! І куди ж я поїду з цими діточками? І що ж я робитиму з ними там? — хрипло вигукувала, пригортаючи на колінах двоє діточок до себе, а ще трое почіплялося кругом неї за порвану спідницю, і всі голосили.

Хто з людей загляне в цей вертеп, скоро з острахом повертається. Люди юрбилися біля воріт, не знали, що порадити. Несториха рішуче відмовилась покидати свою хату. Цілу ніч вона розпучливо плакала, рвала свої коси і проклинала.

— Тітко, підвода приїхала! Виносьте речі на віз! — гукали до неї комсомольці.

— Щоб вас на шибеницю винесло! Не піду, хоч убийте, не піду із своєї хати! Я її будувала, мастила, валькувала своїми руками. Не піду з неї, люципери! Краще смерть мені тут зробіть! — верещала вона до хлопців.

Комсомольці безпорадно виходили з хати і дурнувато вештались по подвір'ї.

— Забирайте, товариші, майно на віз, — скомандував викликаний парторг до комсомольців і сам поклав на віз порожнє відро, що стояло коло порога.

Хлопці, як шуліки, кинулись по хаті, волокли по

землі одержу, розсипали борошно, губили цибулю і все жужмом скидали на підводу. Відчинили скриню і почали викидати рядна, килими, кожухи, подушки, захоплено реготали, кидали один на одного знайденими в прискриньку огарками свічок, мабуть, Великодніх, і забавлялись, мов на вечорницях.

Жінка скочила, як навіжена, червоні її очі горіли страшною ненавистю. Ухопила від комсомольця подушку і закричала, як ранений звір:

— Не дам! Не доторкайся до мого майна, злодію!

— Та це ж вам на висилку, допомагаю.

— Не хочу на висилку! Не поїду! — істерично кричала і шарпнула за подушку. Напірник тріснув, пір'я білими метеликами розлетілося по хаті, позависало на косах, чубах, головах, плечах, як сніг на дереві.

— Беріть дітей на підводу! — лютував парторг і вхопив одну дитину на руки. Дитина злякано заверещала, біла його кулачками, дряпала обличчя, махала ніжками...

Комсомольці ловили дітей і кидали наверх одержу, як хрущів. Один з них вискочив на підводу і тримав, щоб не позіскакували.

— Поганяй! — крикнув парторг до візника. — Стара відьма сама за дітьми прибіжить.

Підвода рушила. Люди розступились і дали дорогу на вулицю.

Несториха вхопила комсомольця за груди і сіпала з усієї сили.

— Байстроче! Я ж тебе своїм молоком вигоду-

вала, як мати померла! — бризкала йому слиною у вічі.

Раптом побачила, що підвода з дітьми поїхала. Схаменулася. Обвела всіх диким поглядом. Збен-тежено стояла в нерішучості, потім кинулась до криниці. Вискочила на цямриння і ... скочила вниз головою.

— Ах!... — вирвалось у людей.

— Рятуйте! — хтось закричав.

Усі кинулись до цямриння. На глибині двадцяти метрів щось булькало, але жінки не видно. Принесли мотуза, хутенько спустили чоловіка. Незабаром витягли мертву жінку. Чи вона утопилася, чи уби-лася, ніхто не досліджував. Підводу тоді зупинили і скерували з дітьми в міський сиротинець.

Кирило, отримавши від Соні рішучу відмову, вдався до іншої гарної дівчини, до чорнявої Петрушевої Юлі. Рішив висмикнути щастя там. Коло Со-ниної хати залишив Омелька, сам побіг до Юлі.

— Антоне, — звернувся він до вартового комсо-мольця. — Біжи до Омелька, а я тут сам повартую.

Як тільки Антін вийшов на вулицю, Кирило зай-шов у хату. Запропонував Юлі одруження. Юля рішуче також відмовилась, злякано притулилась до матері. Але заплакана мати блиснула радістю. Ухо-пилась за Кирилову пропозицію, як за останню надію врятувати господарство.

— Дитино моя, — ніжно гладила вона Юлю по голові. — Іди за нього. Дивись, скільки тут добра нашого залишається, може, хоч сухарів нам колись приллеш, — скорбно просила.

Юля мовчала. Признатися матері, що вона кохає Микиту, не наважувалась при Кирилові. Крім того, Кирило був їй огидний. Уся душа її бунтувалась. Вона не могла собі уявити, як можна жити з нелюбим чоловіком. У селі дівчата з нього насміхалися. Стільки й чванства, що секретар комсомолу, а що з того, як він нелюбий. Уже на саму думку, що він матиме право до неї дотулятися, проймало її невимовним жахом, здригалась, як від дотику зеленої жаби.

— Начорта вам, мамо, це багатство. Я поїду з вами — без вас світ мені немилий, — уперто відмовлялася Юля.

— Ти ж там, дитинко, на холоді зів'янеш. А тут, може, ми колись повернемось, то хоч голову буде де прихилити, — переконувала мати.

— Обов'язково вернетесь, — поспішив запевнити Кирило авторитетним тоном. — Я поставлю це питання перед райкомом комсомолу, вам зменшать термін, і за рік повернетесь.

Ці солодкі обіцянки ще більш підсичували рішення матері видати заміж Юлю за Кирила. Підсилили надію на повернення додому.

Юля сиділа на лавці, спершись на стіл, і розпачливо плакала. Їй ніщо вже не було миле. Кирило тулився біля неї, обіймав правою рукою стан, що здригався, пригортав до себе і в думці уявляв, який то він буде господар на готовому господарстві. Поглядав на тільки що розвинені дівочі груди, переймався ніжним теплом дівочого тіла, що промінювало крізь тоненьку Юлину сорочку.

— Юлю, я тебе люблю, люблю більше, ніж комсомол, навіть більше, ніж Сталіна. Я тебе на роботу в поле не буду посилати, — шептав він до неї і цим викликав ще більшу огиду.

— Дитино моя, не опирайся, — умовляла її з другого боку мати. — Бо, як не послухаєш мене, я навек від тебе відцураюся.

— Добре, — раптом погодилася Юля і вимушено посміхнулася. У неї зародилася рішуча своя думка. Вона лукаво глянула на Кирила, що розтанув, як масло на сонці, піднялась з лавки, відвівши легенько Кирила, і почала витягати з мішків свої речі назад у скриню. Вибирала, що нездале і старе. Нове та гарне залишила матері. Кирило не знав, що належить матері, а що Юлине. Танцював по хаті півником і помагав Юлі. — Зав'яжи отой мішок, поклади оцю хустку, принеси голку з ниткою, подай ножа ...

Кирило радісно виконував роботу, тупцював, як гімназист, коло Юлі, обіймав її, недотепно жартував, запевняв, що батьків дотерміново визволять на прохання комсомолу. При кожній нагоді нахилився до заклопотаної Юлі і намагався поцілувати в уста.

— Почекай, — відводила його рукою. — Устигнеш накохатися, — і сухо стискала уста.

Передчуваючи лихо, дівчата й хлопці давно збиралися втікати з села на виробництво. Але любов до рідної хати і прив'язаність до родини стримувала її. Тепер вона гроші й документи поклала собі в кишеню.

Чутка, що Юля залишається і виходить заміж за Кирила, блискавкою рознеслася по селу. Микита складав усе на віз. Він викотив з льоху малу бочку кислої капусти, ліки проти цинги, і примощував її в задку воза. „Головне до поїзду, а там, у вагоні, місця досить”, — міркував він і поклав мішок цибулі та часнику. Він знав, що в Сибірі ці продукти найнеобхідніші, бо людина без звички скоро захворіє і загине.

— Микито! Ти чув, що твоя Юля вийшла заміж?

— запитав через тин сусідський хлопчина.

— Що!? Юля вийшла заміж? За кого? — збентежився Микита, і пилка, яку збирався примостити на возі, дзвінко бренькнувши, упала йому з рук.

— За сліпого Кирила, — засміявся хлопчина.

Микиту цей уїдливий сміх різнув по серцю. Вискочив на вулицю і побіг не оглядаючись. Вони ж домовились одружитися на вільному поселенні в Сибірі. А тепер Юля проміняла його? ... Ні, це страшніше Сибіру.

Юля саме з Кирилом викидали на віз мішок з борошном. Микита стишив кроки, поволі, гамуючи скажений гнів, зайшов у подвір'я і, блідий, як мрець, зупинився проти Юлі.

— Кажеш, знайшла жениха? — глумливо запитав, посинілі губи тремтіли, а на вилицях повиступали червоні плями.

Юля засоромлено глянула на нього і, заїкуючись, плутала язиком, виправдувалась:

— Їй--богу, мама присилювали, щоб господарство ... Ні, щоб, може, допомогли ... Може, звіль-

няться ... Та він каже, що може ... — кліпала вона на Микиту, показуючи очима на Кирила, але схвилюваний Микита з Юлиного підморгування нічого сенсально не зрозумів.

— Чого ти прийшов? Ти думаєш, як ... — штовхнув Кирило Микиту ліктем і не докінчив.

— Я думаю так, — перебив Микита і вдарив Кирила кулаком у ніс.

Кирило похитнувся, рвучко обтерся долонею й закричав:

— Розбій! Бандитизм! Застрелю! — і шарпнув сперту біля колеса дубельтівку.

Микита, не чекаючи, вдарив ще раз, мітив у здорове око. Кров заюшила Кирила, він поточився, махнув у повітрі руками, як крилами, і впав. Належачи повернувся й потягнув рушницю. Микита підскочив і вирвав її. Кирило схопився і добув з-під поли фінку. Люди налякано розбіглися. Микита розгубився, з острахом задкував від Кирила, який запінено, блискаючи одним оком, наступав з ножом. Микита звів курка і, не цілячись, стрілив Кирилові в груди. Голосним звуком прокотилась луна селом. Загавкали собаки. Після того Микита замахнувся рушницею, люто вдарив об колесо і, відкинувши цурпалок, скочив через тин, подався левадами до лісу. Юля скочила в хату, ухопила хустку, пальто і також зникла в садку між деревами. Кирило на землі спливав кров'ю. Мати вибігла з комори з якимись ряднами і перелякано зупинилась над Кирилом. Єдине його око блиснуло ненавистю,

запливало туманом, вія здригнулася і затулила його назавжди.

Коло воріт Самійленкового двору ворушилась також юрба людей. Прийшли сусіди провозжати жінку всіма шанованого господаря в далеку дорогу. Куми, свати, сусіди, приятелі, знайомі і родичі. Кожен з них глибоко зітхав, утирав сльозу, хотів наостанку сказати тепле слово. Хто не знав Дмитра? Чи вдові, бувало, виорати впору, біжить до Дмитра, чи безпроцентну позичку на корову, до кого? До Дмитра. Насіння невесні не вистачило — у кого позичити? У Дмитра. Хто кров пустить слабій коняці? Дмитро. Хто найкраще розбивку площі зробить під садок? Дмитро. Просо рівномірно посіяти, знов до Дмитра. А він лише посміхнувся, кашкета на голову і пішов. Був Дмитро, і такого вже більше немає. А тепер згадали і жінці. Навіть не скривилась, сумлінно почала складати своє майно в мішки.

— Не журітья, кумо, дасть Бог, повернетесь, доглянемо вашої хати, — заспокоювала Теклю кума словами, в які сама не дуже вірила.

Текля слухає і кривиться. Ці добрі слова ще більше ранять її серце. Ці жалі вогнем палять душу. Вони пусті і недолужні. Вона знає, що навіки прощається з селом, що ніколи вже його не побачить. Не побачить цих облич, цих людей, товаришок, з якими справляла Володаря, Купала, з якими колядувала, в яких за дружку на весіллі була, які в неї кумували. Ніхто і ніщо тут не допоможе. Жорстока, неблаганна влада розлучає їх навіки. Але Те-

кля спокійна. Глибоко заховала свій смуток у грудях, мужньо відповідала кумі:

— Та я вже за себе й не журюся, а серце кров'ю обливається за долю цього дворічного пискляти, яке ви хрестили. Йому ще кашки молочної треба, а воно вже їде в сибірські сніги, — і непомітно витирала сльозу.

— То залиште в мене, я його охрестила, я його й вигожую, — раптом запропонувала кума, і сама зраділа від такої несподіваної думки.

— Залишити? Свою рідну дитину залишити? — нерішуче говорила Текля і вдячно дивилась на куму.

— Як рідне, догляну, а дасть Бог, підросте, то знайде свою маму. Я побіжу в сільраду, запитаю, чи можна.

— То біжіть! Що Бог дасть. Така, видно, доля йому судилася, — тихо зітхнувши, схлипнула Текля.

В сільраді не могли самі рішити цього питання. Подзвонили по телефону в місто. Відповіли, що малих дітей можна залишити в родичів чи знайомих, хто погодиться взяти, чи навіть здати в сиротинець. Кума з сільради повернулась радісна.

— Дозволили! — ще здалека кричала, прибігла й ухопила дитину на руки. Текля після довгої надуми і ще одне залишила на виховання, бодай тимчасово, доки підростуть. Дала до дітей корову, свиню і все майно, що залишилося в дворі.

— Не беріть нічого з двору, — попередили комсомольці.

— Я його придбала, я ним поки що й розпоряджаюсь, — твердо сказала Текля.

Голова сільради циткнув до комсомольців, і ті відійшли. Сам голова часто звертався колись до Дмитра за допомогою і порадою, тепер йому перед Теклею соромно. Він думав, що однаково це все майно згодом перейде в колгосп, хоч і з інших рук. Він лише слідкував, хто що забирає.

Підвода давно вже була навантажена, люди гуртом допомогли. Двоє старших дітей Текля брала з собою. П'ятирічну Марфуню та восьмирічного Гната. Сиділи ще в хаті. З сільради прибіг післанець і повідомив, щоб виїжджали. Аж тепер не витримала Текля — зливою бризнули сльози з очей. Усі люди кругом заголосили, мов за покійником. Текля хутко витерла очі, зайшла в хату.

— Надивляйтеся, діточки, на припічок... — промовила до дітей. — Не будете вже зимою грітись біля нього. Прощайтесь з хатою, цілуйте одвірок... — промовила і впала сама на порозі. Гнат і Марфуня стали навколішки поруч з мамою. Вони не розуміли, навіщо це робиться. Текля забила три поклони, поцілувала поріг, крізь який переступала тридцять років, комин, який давав тепло, забрала дітей і посадила на віз. Сама повернулась, пішла до хліва, заглянула всередину і поцілувала клямку. Обійшла все подвір'я, прощалася з будинками, обняла, як рідну сестру, яблуню серед двору і торкнулась до неї страдницьким чолом. Люди коло підводи дивились і гірко плакали. Повертаючись до підводи, спіткнулась на серп, що чомусь валяв-

ся серед двору. Підняла, обтерла спідницею, поцілувала в заржавіле, зігнуте дугою, лезо, підійшла до сусідки і простягнула його:

— Візьміть, Варко, хай ще вам так послужить, як мені. Ще від батька принесла, як заміж вийшла...

Підбода рушила. Болісно скригнула колесами, виїхала з подвір'я. Комсомольці зачинили за нею ворота. Текля величаво і спокійно пішла за возом.

Сонце перекотилось через зеніт, як дев'ять підвід відірвалось від сільради і виїхало із села. Мов безбачченки, цигани, сунулись вони, наповнені людськими пожитками, дорогою в невідомий край. Метушились верхами збоку комсомольці, підганяючи, щоб не розтягалися. Спереду в бричці гордо їхав парторг. Позаду, на підводі, замикали сумну валку голова сільради та голова комнезаму.

— І хто б сподівався, що куркульня наприкінці такого клопоту наробить! Одна дурна втопилася, а другого, відданого комсомольця, Кирила, вбили. Я б їх усіх тут у прірву завіз! — лютував голова комнезаму.

— А скільки повтікало. Наче змовились, — огірено додав голова сільради.

— Ну, тих, що повтікали, половлять, а от Кирила шкода — пропав.

— Впіймаєш вітра в полі... Вони вже, мабуть, в Одесі.

— Ти думаєш, що в Одесі немає пильного ока ГПУ? Від нього ніде не сховаєшся.

А небо над головою таке прозоре, а лани так

буйно дозрівали, а жайворонки в небі так несамо-
вито заливались співом, що хотілося впасти й гри-
зти в розпачі землю.

Текля аж тепер сіла на підводу. Раптом ударив
дзвін. Невідомою рукою сколихнув повітря і про-
котив тривожними хвилями по рідній землі. Бам-
кнув раз, другий, третій... Прогув прощально і
втих. Текля перехрестилася, оглянулася на хрест
на дзвіниці, що блищав проти сонця, і тяжко зіт-
хнула.

КОНВЕЄР НЕ ЗУПИНЯЄТЬСЯ...

„Вот как чисто, вот как ловко,
Сортирует сортіровка”.

(Приповідка в ССРСР)

Карантин зробився вільний. Залишилося двадцять осіб. У тюрмі тихо і моторошно. Та недовго. Вночі почало прибувати нове поповнення: міцне, вітрами обсмалене, з мозолями на руках, працювате українське селянство. Після від'їзду етапу в тюрмі зменшилось в'язнів на тисячу осіб. Прогалина ця швидко заповнювалась. Замки клацали круглу добу. Допити тривали день і ніч. Двічі не викликали. Відбувалась прискішена звичайна формалістика. Складали протоколи на людей із заможнішої верстви села, і цього досить, згідно із советськи законом, щоб знайти об'єкт злочину, суб'єкт же був у наявності. Присуд заочного суду оголошують або перед відправкою, або на далекій Півночі.

Нарешті Тараса викликали на допит. Перед обідом загуркотів замок і рипнули двері. На порозі виросла варта. Один з них глянув спідлоба на напівголих, спітнілих від тісноти й духоти, неголе-

них і брудних, людей, глянув в аркуш паперу, гукнув:

— Запорожець!

— Я! — схопився на ноги Тарас.

— Ім'я?

— Тарас.

— Виходь!

Тарас ухопив піджак і одягнувся. Він не знав, чи брати щось з собою, але його вивів з задуми викликаний наступний в'язень, що штовхнув у спину до виходу. В коридорі вже стояла група з інших камер. У дворі в'язнів виладнали чвірками, Тарас попав спереду. За брамою вартові розігнали натовп жінок з передачами, і команда вийшла на середину бруку. Тарас кинув поглядом на скупчених жінок і побачив між ними Оксану. Зажурене її обличчя враз засяяло. Радісно тьохнуло і в його грудях. Він рухом голови привітався. В оточенні варти пішли серединою бруку, а прохожі навіть на пішоходах з острахом зупинялись, провожаючи сумним поглядом процесію. До самого ГПУ бігла Оксана пішоходом спотикаючись — намагалась випередити колону й усміхнутися до Тараса. Вона ж вистоювала під брамою від схід-сонця до пізньої ночі щодня, щоб колись таки глянути на нього. І тепер не хотіла втратити цієї нагоди. Тарас повним вдячності поглядом дивився на неї. Так вона його провела аж до ГПУ.

У вузькому коридорі підвального приміщення ГПУ в'язням звеліли сісти на довгу лавку під стіною. Коридором тихо сновигали гепешники з якимись

паперами. Тут снувалось павутиння підступів, зради, донощництва, рішалась доля людини. Лямпа ледве блимала під стелею. Вже сама назва цього приміщення наводила жах на людину, а до того ж ця підступна тиша напружувала нерви до такої міри, що людина стояла на межі божевілля. Від кожного несподіваного стуку тіло здригалось.

Коридором ішов стрункий молодий гепеушник з папкою в руках. Тарас глянув і онімів. Його товариш з військової школи, Бондар. Він кудись поспішав, але, впізнавши Тараса, зупинився.

— Ти чого тут? — здивовано запитав і подав руку.

— Як бачиш, — ніяково відповів та показав поглядом на варту.

— Маєш якесь діло?

— Ніякого, хіба що наклеп.

— Я поцікавлюсь, бувай ... — тихо промовив і скоро заховався за дверима.

Тарас хвилювався. Ця несподіванка заскочила його. Він не знав, чи це краще, чи, може, гірше. Йому соромно, що він у такому становищі зустрів шкільного товариша, який до нього завжди ставився з повагою, якому Тарас у школі багато помагав. В'язні спідлоба поглядали тепер на Тараса, як на провокатора. Вартовий, що бачив цю сцену, підійшов і приязно почастував Тараса цигаркою. Це ще більше насторожило в'язнів до Тараса.

Почали викликати на допит. Допити тривали коротко, яких півгодини. Час, щоб написати протокол і підписатись. Дійшла черга до Тараса. В

просторій ясній кімнаті, з перським килимом на долівці, за широким горіховим столом, сидів зовсім молодий, з дівочим обличчям, у новісенькій уніформі, мабуть, тільки що вишколений, слідчий. З удаваною серйозністю на обличчі він показав Тарасові стілець і запропонував цигарку. Ці „пікантні” методи психологічного впливу на в'язня Тарасові давно були відомі. Цигарку взяв і закурив. Після формальних для протоколу запитів про прізвище, рік, місяць і місце народження, про родинний стан тощо, слідчий почав переглядати якісь папери. Потім підняв свої дитячо-ясні карі очі на Тараса і з удаваною суворістю запитав:

— Так що ж, советська влада витрачала на вашу науку гроші для того, щоб ви тепер кулаків готували до повстання? — і холодно подивився на Тараса.

Тарас розгубився. Чого-чого, але такого обвинувачення ніколи не сподівався.

— І в думці такого не було, — відповів щиро-сердечно.

— У мене під руками докази: вночі у вас на хуторі збиралися куркулі, — і зашелестів у руках паперами.

— Якщо маєте такі докази, то прошу назвати бодай одно прізвище, — збентежено просив.

Слідчий задумливо мовчав. Паперів у його папці справді було багато, і то, мабуть, усі вони відносились до Тараса. Слідчий перегортав їх і переглядав.

— Розкажіть свою автобіографію. Тільки нічого не пропустіть, — попередив.

Тарас намагався опанувати себе. Почав з дитячих років, старанно оминаючи небажані для советської влади події, натомість яскраво висвітлював позитивні моменти. Все життя його пов'язане із школою, вчився. Батько хотів вивести в люди. Матеріальне бідкування під час навчання, успіхи в науці і невдачі. Його, ще малолітком, участь у революції, але замовчував про повстанські загони в боротьбі з большевизмом. Потім військова служба, школа, блискуче закінчення, десятки нагород і премій за стрільання, за спорт, за дисципліну в його частині і нарешті безпідставне звільнення, позбавлення всіх прав. Село... одруження... хутір.

— Ви скаржились на безпідставність обвинувачень? — запитав слідчий.

— Був у приймальні Калініна, ходив до прокурора, товариша Орлова, але він сказав, що соціальний стан моїх батьків перешкоджає тримати в моїх руках зброю, займати відповідальне становище, а тим більше бути командиром і виховувати червоноармійців.

Слідчий у глибокій задумі нахмурено писав. Тарас мовчав. Потім слідчий поклав ручку на бронзові вилка в мармуровій підставці, відсунув папери і пильно подивився на Тараса:

— Мабуть, жаль тепер за втраченим? — якимсь іншим тоном запитав.

— Дуже жаль, — признався Тарас.

Слідчий непомітно зітхнув.

— Я також недавно закінчив школу в Харкові, — тихо промовив і подивився на свої тонкі, як у дівчини, пальці. Посміхнувся й знову запитав: — Додому хочеться? До молодой дружини?

— Хіба треба питати? — якось здригнувся Тарас і очі йому засвітились.

— Гаразд, підпиши протокол, — перейшовши на ти, суворо промовив слідчий.

Тарас підписав. Слідчий поклав папери в папку і покликав вартового. Тараса вивели. Що воно буде, не міг угадати, але почував себе спокійним. Радий, що хоч не били.

Пізно ввечері закінчились допити. Всіх під вартою разом повертали в тюрму. Заледве вивели на вулицю, як із-за старої акації на пішоході виглянуло Оксанине обличчя. Тарас думав, що пішла додому, а вона самотньо стояла в надії ще раз побачити його. Знову забігала наперед і гірко посміхалася. Посміхався й Тарас. Радів, що вже буде отримувати передачу і матиме право на побачення. А, може, його справу ще передадуть іншому слідчому, якомусь катові? — враз закралась думка, але він її відігнав.

У камері застав велике поповнення. Прибув з рідного села селянин Крошен. Це був справжній нелюд. Рідних дітей мучив, катував при праці в погоні за багатством. Діти його не бачили ніколи ні свят, ні гарного одягу, ні світу Божого. Бідна дружина в синцях, як і діти, вічно заклопотана, маленька, худа жінка, в якої ніколи не висихали очі. Усміхнулась аж тоді, як большевики відібрали

землю. Тихо молилася за Божу ласку. Дочки залишилися в сивих дівках, бо жоден парубок не хотів мати такого тестя. Оповідують, що, коли він на Далекому Сході, будучи в царському війську, брав участь у боях з японцями, то, жадібний гроша, допускався нечуваних звірств з мирним населенням. Тоді привіз додому золота і прикупив землі. В селі ніхто з ним не своячився, всі цуралися, і сам він уникав знайомств. У прикупівлі землі бачив зміст життя. Позатим нічого святого для нього не існувало. Мав з ним сутичку й Тарас. Ще підлітком, оминаючи зимою кучугури снігу на вулиці, ішов навпростець його городом до школи. Крошен вискочив із-за загати. Піна бризкала з уст разом із дикою лайкою: — Заріжу гада! Чого ходиш моїм городом! — кричав на все горло. Ще й сьогодні в Тараса дзвенять у вухах ті страшні слова. Він тоді, переляканий, повернувся додому і цілий день плакав на печі.

Тепер Крошен сидів похилий у кутку, тільки очі йому з-під насуплених рудих брів палахкотіли страшною ненавистю. Він і тепер на Тараса наводив страх. Побачивши Тараса, він ще більше скоцюрбився, зібгався і зм'як. Принишк, як зляканий звір. Тарас не підійшов і не привітався, обминув його.

Над містом сідав тихий вечір. Чотирикутник тюремного двору, захований у високих мурах з круглими вартовими вежами по кутах, тонув у настоженні вечірньої тиші. Тут, на цьому клапті землі, все завмерло, лише часом боляче брязкне залізний васув брами і пропустить у супроводі варті злякану

жертву. Тисячі таких жертв причаїлось у мурах і чекали своєї загибелі. І саме в цей час раптом долинув спів. Тужливо сколихнув тюремну тишу потужний баритон. Чарівною хвилею прокотився вікнами крізь ґрати в переповнені камери. Це було щось таке несподіване, таке неймовірне, що люди слухали і не йняли віри. Думали, що це так видається. А пісня лунала все могутніше й тужливіше. Тисячі зажурених голів припало спраглим слухом до ґрат у вікнах і, стримавши віддих, ловили чудодійні звуки. Тарас устроїв голову між ґрати і завмер: прислухався, звідкіль це? Неначе з неба? Так, це з верхнього поверху, можливо, з камери смертників ...

Вартовий, зачарований співом, сам застиг на вежі. Не обірвав пісні голосним окриком. А звуки лились, дихали милими спогадами, дорогими згадками про матір дома, про сестер і братів, про жінку дорогу та діточок.

Як срібний потічок серед зеленого луку, звучала пісня, то знов, як буревій гриміла, ламаючи перед собою всі перепони.

Перебуваючи довший час у Москві, Тарас мав змогу не раз відвідувати театри, концертні зали тощо, чув співи кращих артистів і співаків. Але такого чудового співу чути не довелось. Як почалася, так раптом і обірвалася пісня. Заворожені в'язні закам'яніло стояли, намагаючись затримати в собі ще трохи те чарівне враження, яке на них навів спів.

— Хто це співав? — звернувся Тарас до в'язнів.

— Отаман Гайворонської банди, що за короткий час ограбував сто кооператив в області, — хтось відповів.

— Боже, який талант! Яка сила, краса і ніжність. Якщо б він був таким грабіжником, як співаком, ніколи не спіймався б, — думав про себе Тарас. — Але й грабіжник непоганий — сто кооператив щось варто ... Та за такий голос слід би дарувати й кооперативи.

Наступного дня Тарас нетерпеливо очікував передачі. До самого вечора прислухався до виклику. Але надія була марна — передачі не було. Це доказ, що слідство не закінчене. І Тарас почав хвилюватися, передумувати, різні здогади линули на думку. Ну, ще почекаю до завтра. Прийшло „завтра“, а передачі ніхто не приносив. Ну, й що ж воно таке: чому його слідство не закінчене, як інших? Кожний в'язень після допиту наступного дня отримує передачу.

Новоприбулі принесли жахливі вістки з волі. Оповідали, що до етапу долучили родини, повезли разом в одному ешелоні не відомо куди і навіть з дітьми. Сімдесят товарових вагонів натовкли. Несамовитий крик, розпачливі зойки дітей, голосіння жінок і матерів чути було за два кілометри. Все місто плакало за чужими людьми, тільки гебеушники посміхалися, — зітхали оповідачі.

Тарас, почувши такі новини, раптом відшукав олівець, клапоть паперу і почав писати додому листа:

„Люба Оксанко! Не знаю, що буде завтра, але

сьогодні, зараз же біжи і візьми зі мною розвід. Мотивуй, що ти не знала мене і тому вийшла за-між. Рятуй себе, а мені, як можна, поспробуй пере-дати якимось документи, очевидно... знаєш які. Мо-же, колись покористуюсь ними. Вирвусь, то поба-чимось. Теплий одяг теж, на всякий випадок, при-неси. Чекаю етапу. Т."

Тарас згорнув папірець і думав, як його пере-дати. Де знайти другого Богомаза? Так у шукан-ні ще минув день. Аж на третій, після обіду, нагля-дач раптом відчинив камеру і гукнув:

— Запорожець?

— Я! — скочив на ноги Тарас і вхопив піджак. Це ж, мабуть, на допит...

— Передача, — додав наглядач і подав вузлик. „Слава Богу, слідство скінчилося”, — подумав, глянувши на знайому торбину, в якій був горщик і хліб. Почав шукати, в першу чергу, листа здому. Знайшов у корку пляшки з молоком. Примітивна конспірація, але при такому масовому русі людей пильно контролі не дотримувались, та й самі арештанти-селяни не були такими злочинцями, щоб варто було за ними так суворо стежити. Все їхнє таємне листування зводилось до: „кланяюсь до си-рої землі”... або „передай мені житнього хліба, бо до пшеничного не звик”.

Таємне листування вели різними способами: ли-стками затикали пляшки, підклеювали до дна гор-щика, запаковували герметично в скляну трубочку й опускали в борщ, застромлювали в хліб. Знахо-дили тисячу способів, але всі вони були реальні

тоді, коли людина отримує передачу. Навіть з переданого часопису читали листи, де кожна потрібна літера для листа в рядку непомітно позначувалась олівцем.

Тарас запровадив складнішу конспірацію. Вздовж дна в горщику була дірочка, яка заліплювалася кусочком хліба. Таємниця могла зрадитись тоді тільки, якщо б розбився горщик. Цей спосіб запозичив він у Богомаза. Від корка відмовився: дуже небезпечно — як біла латка на чорному маячить.

Дружина писала: „Мій дорогий Тарасе! Сьогодні прокурор дав дозвіл на передачу. Радію, що скоро дасть побачення. По селах кипить пекло. Ще такого ніколи не було. Богомазиху несподівано призначили на висилку з дітьми, найменше залишила в сестри, та чи надовго ... Савкова Людмила з розпачу полізла на горище за кожухом і там повісилась. Головової родини не зачіпали, але вона журиться і також приготувилась. Дорослі дівчата і хлопці заможних людей кидають село і тікають. Люди ночами плачуть, а комсомольці та бідняки бешкетують і співають. Про що тебе питали? Твоя Оксана”.

„Бідна Оксана ... — зажурено думав Тарас. — Я позбавив тебе спокою, і плачеш. Ще так недавно і ти безжурно співала дівочих пісень, сподівалась від мене родинної радості, а я дав тобі горе. Що ж я тобі напишу, щоб потішити? Щоб надіялась? Це почуття декому дає заспокоєння, хай надіється, а тимчасом для певности — розвід.”

Тарас спорожнив посуд, уклав написаний листочок у таємну схованку і передав назад.

Поруч з Тарасом сидів огрядний смуглявий чоловік з широким вольовим підборіддям і круглим черевцем. Він відразу кидався в очі відмінністю поведінки, припасованим одягом, упевненими рухами. Тарас познайомився. Це був чех.

— Так гарно балакаєте українською мовою, що й не пізнати. Як же ви попали в це блаженне пекло? — цікавився Тарас.

— Не повірите, як признаюсь. Видасться вам неймовірним. А попав я сюди тому, що люблю Україну. Просто як націоналіст. І полюбив її тому, що виріс на українському хлібі та вважаю її за матір рідну.

— Хіба подякувати вам від чорнозему, — посміхнувся Тарас. — Тепер часто рідні сини задивляються в большевизм, забувають, хто їх годував, а змосковщене місто прямо глумиться з цього чорнозему. Ви, мабуть, давно на наших землях?

— Молодим приїхав. А чорнозем, як ви гарно сказали, мене і затримав назавжди.

— То ви одружились на Україні?

— Ні, одружився я в Чехії, а вже діти мої одружувались з українцями. І в онуків моїх тече тепер чиста українська кров.

— Не забагато, — знов засміявся Тарас, — може, там трохи й чеської.

— Ні, ні, вони жодного слова не розуміють по-чеськи і пишуться українцями, а я й не заперечую.

— Дякую. А от ми маємо своїх кар'єристів, що

з діда-прадіда тут виростили, а цвенькають по-державному, мовляв.

— Я прийшов до висновку, що росіяни помилились у своїй шовіністичній політиці. Чим більше тиснуть, тим гірші наслідки. Я вірю, що Україну поставити навколішки не тільки тяжко, а просто неможливо.

— Чому це ви так міркуєте? — все більше цікавився Тарас чехом.

— Бо життя, сама природа це підказує. Україні властивий широкий розмах. Українець споконвіку тужить за волею і бореться за неї. І за ці мої думки мене арештували. Але я ніколи з своїми думками не ховався. Бо перед Україною широкі горизонти. І тому її боїться, як конкурента, вся Європа. А народ український виховався на просторі. Я проїздив Європу, але таких просторів не бачив. Візьміть ви дороги — широкі, розлогі, багатирські. Степи — неосяжні, неозорі. Село від села — з найвищої дзвіниці не побачиш. Усюди простір, розмах і воля. І це почуття волі тече в крові. Тут і ставки, немов озера, ліси — то справжній рай, рослинність пахуча, пожива смачна. Ви тут живете, то не помічаєте, а от відлучіться в світ, тоді порівняйте. А що тут за земля! По ній гріх ходити в „лаптях”, — і чех засміявся. Тарас здогадався, про кого він подумав. — Вона ж дзвенить лише під чобітьми, чи не правда?

— Історія нас зраджує, а, може, умови схрещення шляхів.

— Це до пори, до часу. Але українська зірка вже

зійшла, і народ це відчув. Він бореться, він твердий, як криця. Його вже не зігнути в дугу, зламається або стоятиме з гордо піднятою головою.

— А гляньте, що діється в тюрмі?

— Бачу, самі українці, але вони й тут сидять з піднятою головою, ви не помічаєте?

У Тараса від зворушення виступили сльози. Хотілося цілувати чеха. Всіх москалів з України проміняв би за нього. Прив'язався до чеха, як до батька. Вільними годинами тільки й розмовляв з ним. А чех на диво знав історію України і був освіченим.

Стогнала переповнена тюрма. Советська машина працювала безперебійно. Потужним розгоном нищилось українське село. Здійснювалось гасло: „Личем до села”.

Крізь побиті вікна в камеру залітають перші сніжинки ранньої зими 1929 року. Падають на нари, розпливаються і зникають, залишаючи по собі мокрі плями. Щогодини кидають свіжих арештованих. Гуркають двері, зачиняється за ними світ, і назавжди зникають вони з України. Залишається за ними смуток, плач і сльози рідних та знайомих, що очікують такої ж долі.

Місця в камері знову не було, не то щоб сісти, а й повернутися. Кожний квадрат площі був заповнений. Ущільнювання дійшло до фантастичної винахідливості. На наказ „ложись спать!” розміщувався один біля одного так, що кожний мав перед носом чиїсь немиті, брудні, з жовтими необрізаними нігтями, огрубілі на ріллі, ноги. Картярі зва-

ли цей винахід „валетом”. Чоботи кожен клав під голови замість подушки. Від розпарених ніг ішов такий сморід, що свіжий арештант, прийшовши вночі, чадів. Згодом привикав і казав, що пахне тюрмою. Вночі староста Тарас давав щогодини команду: — Ліво! — усі поверталися на лівий бік. За годину: — Право! — усі поверталися на правий бік, а лівий, натиснений цементовою долівкою, відпочивав. Чудова зміна. В'язні постійно мріяли про той час, коли можна було б витягнутись на спині без команди. До параші вночі ходили через голі спітнілі тіла, намагаючись ступати на ті частини тіла, що найменше вразливі. Та це сонному було досить тяжко, постійно вслід йому неслись прокльони за притиснену грижу чи інше нейтральне місце.

Пронеслась чутка про новий етап. Тарас почав хвилюватись: встигне дружина пошити кожух та оформити свій розвід? Лише ці дві справи його турбували. До етапу готувалися всі із закінченим слідством. Ще не було випадку, щоб когось звільнили. Висилку сприймали покірно, як неминучий удар долі. В грудях перегоріло, перетліло, все зів'яло, і тепер дехто навіть жартував, хоч і з прихованою тривоگو.

На третій день після передачі свого листа Тарас отримав від дружини добрий, покритий сукном, кожух, обшиті шкірою на підшвах валянки, теплу шапку і навіть рукавиці. В листі Оксана писала: „Дорогий Тарасе! Добрі люди пішли назустріч і у всьому допомогли. Кожуха кравець пошив за од-

ну ніч. Валянки купила на базарі, а швець, довідавшись, для кого, без копійки підшив ще й дав свої підшови. Документи дав Поліщук свої, я їх зашила в рукаві. Як попадешся, то просив казати, що знайшов на дорозі. Розвід узяла. Видали з незадоволенням — дорікали, чому я вийшла за куркуля. Але секретар загсу, товариш по школі, видав. Як мені тяжко переживати це. Повір мені, що я ніколи не зраджу тебе і буду чекати, доки не повернешся. Як можна буде, то я до тебе приїду на Сибір. Там десь працюватиму на волі і тобі буду допомагати. Я плачу, батько плаче, і мама плаче. Увечері, як посходимось додому, то всі плачемо, а потім гуртом молимося Богу... Твоя Оксана навіки”.

Тарас згорнув обережно листочок, затис його в кулаку, аж пальці хруснули. Почав обшукувати рукави, щоб знати, де саме зашиті документи. Як не шукав, не знайшов. „Знайду на Сибірі”, — подумав і залишив.

...Між густою зеленню розкішного гілля, купаючись у сонці, рясніли золотом налиті зрілі ранети. Обережно зривав запашні яблука, розглядав і милувався на шорсткий загар шкірки з ніжною золотовою осугою. Хтось штовхнув, і Тарас прокинувся. Обірвалась нитка солодкого сну. Заплющив очі — намагався відтворити чудове марево. Потім подав команду: — Ліво! — і знову ліг, повернувшись і собі на лівий бік.

...Підійшов до обори, широко відчинив ворота і випустив на просторий зелений луг сірих, наче осінні хмарки, прекрасних круторогих волів ...

Неспокійний сусід, чухаючись, знову перервав йому приємний сон. Оглянув камеру, де, як погній, лежали спітнілі, знеможені, безвольні людські постаті, подав команду: — Право! — метушня, стогін та ойкання. За хвилину все втихло. Більшість лежала з розплющеними очима.

Тарас намагався затримати в пам'яті свій перший сон у тюрмі. Щоранку, як неписане правило, оповідали сні і гуртом розгадували. Він майже не пригадував снів. Тепер аж двічі підряд і такий дивний та принадно-ясний. Він почав оповідати, а всі напружено слухали. Перший почав розгадувати „урка”, що був у камері. Цей самотній злодюжка був у камері спокійним, готовим кожному до послуг, беззмінно носив „парашу” і за це отримував від людей додаткові харчі. Тюрма для нього — рідна мама. Дає зимою притулок, гріє і харчує. Щосени він ловиться на дрібному злочині, щоб перезимувати в тюрмі, а навесну його випускали.

Цей „урка” мав непересічний досвід у розгадуванні снів. У цьому питанні він був у камері фахівцем. Із сну відгадає, чи піде на допит, чи буде передача, чи хтось удома захворів, чи якась пропала, чи потрапить на етап і т. д.

— Староста піде додому, — авторитетно сказав він, вислухавши Тарасів сон. — Скільки яблук ви зірвали? — раптом запитав.

— Здається, сім, — невпевнено відповів Тарас, і посмішка задоволення ковзнула його обличчям.

— За тиждень додому, — твердо заявив „урка” і відійшов до вікна.

— Якщо твої слова здійсняться, то мішок сухарів, приготованих на північ, даю тобі, а сало та інші харчі залишаю для камери, — з опалу обіцяв Тарас, і в грудях щось солодко заспівало.

На нього тепер було спрямовано сотню заздрісних очей. Кожному хотілося побачити такий принакний сон. Тарасові в душі розпалювалась надія, і хотілося вірити, що пророцтво уркагана здійсниться. Це пророцтво так запало в душу кожному, що дехто вже підходив до Тараса з проханням зайти до родини і щось важливе передати. Дехто навіть давав написані коротенькі листочки з адресою родини. Тарас усе це приймав, і така постава підсилювала в ньому віру, що справді піде на волю.

Камера знову переповнювалась і росла, як тісто в діжі. Не було чим дихати, хоч вікна побиті. Навіть припинили арешти, бо далі не було куди пхати. Адміністрація бігала, стукали двері, розтоплено піч у лазні. Всі ці ознаки переконливо віщували підготовку нового етапу. В записках при передачах з волі повідомляли, що на станції стоїть ешелон з 70-ти порожніх вагонів. Робітники прорізають у дверях діри та вставляють коритця. Це для полегдження природних потреб в'язнями.

У камері знову було повно вузлів, мішків, одежі, приготованої в далеку подорож. Пробирались в камеру й ножі, ножиці, бритви та все необхідне для людини. Наглядачі свідомо все це пропускали, знаючи, куди повезуть в'язнів. І в кожного в'язня накопичувалось стільки майна, скільки він може донести. Від тісноти та маси речей завелось ще біль-

ше вошей. Цей малесенький паразит завдавав таких дошкульних мук, що люди роздирали тіло до крові. Війну вошам оголосили всією камерою. Ранком усі роздягалися догола і били їх нігтями. Переглядали всі рубчики, шви, латки, петельки, чесали гребінцями голови, оглядали один одному плечі, під пахвами. Здається, винищили. Наступної ночі знову всі немилосердно чухалися, а ранком кожен знаходив воші. Так наче вони налазили з інших камер коридором попід дверима. Та найбільше й найболючіше дошкуляли блощиці. Незчисленими зграями лазили по стінах, по долівці, по стелі і падали зненацька на людей навіть серед дня. Раз на місяць приходила бригада „паліїв” з примусом і під час проходу в'язнів випалювала поміж щілинами стін та нар. Але після такої „припарки” озлоблені блощиці ночами кусали ще завзятіше. І ці тюремні кати мучили людей невимовно жорстоко.

„Урки” для розваги цілими годинами душили їх на стінах, виводили літери з крові і складали гасло: „ЖИТЬ СТАЛО ЛУЧШЕ, ЖИТЬ СТАЛО ВЕСЕЛІЙ” ... Яюсь інспекція доглянула цю контрреволюцію і вчинила допит. „Урка” плаксивим тоном признався, що це він переписав з московської „Правди”. Коли б хто інший написав, то напевно отримав би додатковий термін. „Урці” простили.

Оголосили баню. Парня в тюрмі була рідким явищем, саме тепер — при переповненні. Пристосовувалася вона до якоїсь важливої інспекції або до

етапу. В даному випадку вже три дні купалися, готуючись до етапу.

Тарас уже один раз мився, тоді, як підготовлявся перший етап. Він радо відмовився б від такої честі, але приписи були суворі, і всі з камери мусили виходити.

Широка брудна кімната з потічками слизької рідини на стінах та звисаючими крапельками із стелі викликала огиду до нудоти. Ледветепла вода із справних лише двох кранів на всю кімнату не могла задовольнити нараз 70-80 осіб. Крім того, цеберок та бачків на воду було обмаль. Одним бачком користувалось три-чотири особи. Черпали цілющу водичку з бачка пригорщами і розвозили нею по тілу відпарену брудноту. Дехто необачний намилювався отриманим при вході кусочком мила, опісля гірко нарікав, бо обмитися не було чим, і він мусів обтертися шматом при виході. Після такої процедури наступало подразнення шкіри і відчувалося великий біль.

На купіль давали півгодини разом з роздяганням. Ці всі справи Тарасові були відомі з досвіду першого разу, і тому він з неохотою сприйняв вістку про „баню”. Принаймні він поспішав тепер скоріше роздягнутися, першим зайти й наточити води. Поки всі зайшли, він устиг добре обмитися, потім лише домивався. Задоволені „урки” вибралися на верхню полицю і, окутані теплою парою, затагнули пісню:

Рабочій, крестьянін, ви все дуракі!
Гатовая глубокая яма.

Ви землю просілі, я землю вам дал,

А волю на небо в Адама...

Потім хтось крикнув:

— Цить, гаде, бо ще арештують!

В'язні засміялися.

— Тікай, голий, бо обдеру, — відповів „урка” і продовжував співати.

Під час купання білизну дезинфекували парою. Але воші при провірці були живісінькі, хіба що трохи змінили колір на рожевий. В роздягальні було холодно, і, поки повіднаходили свою білизну, всі добре померзли. І взагалі білизни не пізнати: воші живі, а вона попропалювана. Багато нарікань, та ніхто на це не звертав уваги. Добре, що кожен мав запасову білизну в камері, отже, повернувшись в лазні, почали наново переодягатися.

Щоб розвіяти тюремну тугу, грали в карти. Навіть селяни, заінтриговані грою, приєднувались до гурту. Чотири учасники, а двадцять глядачів-болільників. Постійні конфіскації карт не припиняли цієї розваги. Інколи варта несподіваним нападком відбере, але за годину вже готові інші. Три листочки газетного паперу, склеєні жованим житнім хлібом, дають міцніший картон, ніж фабричний. З хемічного олівця чорнило замінює фарбу, а вирізані бритвою з паперу шаблями чудово виконували друкарську роботу. Тільки королі, валети та дами малювались камерними „художниками”. Ці постаті малювались голими („щоб не заводились воші”, — виправдувались „урки”). Під час гри неодмінно хтось ставав коло дверей на варті, запобігливо за-

туливши спиною вовчок. Але, бувало, спритний наглядч тихенько відімкне і раптом відчинить двері. Тоді падало гасло: „Шухер!” — і все зникало: дзеркальця, ножі, карти, бритви. А так як карт було багато, то й падали вони найчастіше жертвою. Шукали тоді газети і залюбки всі робили нові, вигадуючи різні фігури.

НЕ РАДІЙ, ЯК ВИРВАВСЯ...

„Якщо не забезпечити за людиною власності на землю, вона відмовиться від землі”.

А. Тьєр

Тарасові знову снився сон. Начебто його звільнено з тюрми, і він, знесилений, вийшов з речами на засніжену вулицю. До нього негайно під'їхали сани з баским білим конем. Тарас сів на сани і помчав додому. Прокинувся. Сон так і стояв перед очима. Боже! Яка солодка воля для невільника! Воля. Снилася, марила, ясна, без хмарочки. Наче це було в дійсності. Так радісно билося серце...

Тараса кортіло поділитися з кимсь таким чудовим маревом. Камера тихо спала.

— Право! — скомандував. Люди, як черва, почали ворухитись і перевертались на правий бік. Тарас очима шукав „урки”, камерного відгадувача снів. Кивнув до нього головою, і „урка” наблизився. Тарас захоплено розповів сон. „Урка” почувався і, подумавши, сказав: „Клямка”. Підеш на етап, щось в ГПУ про вас перерішили, а перший сон ясно показував волю. Ех, чорт, пропали сухарі! — закінчив „урка” і вилаявся.

У Тараса раптом наче щось обірвалося, „урка” своїми словами убив його остаточно. Тепер він переконався, що життя зрадило його, пропало, і навряд чи йому вдасться вирватись від Сибіру. Мабуть, до ГПУ справді надійшли додаткові наклепи: кулак, диверсант, бунтар. До ранку він уже не спав, а думав, передумуючи все, що сказав у слідчого. Вранці написав до дружини листа. Висловив свої побоювання про скорий етап і просив щоденно вартувати під брамою. У південь одержав передачу і листа. Дружина писала, що йде до прокурора за дозволом на побачення. Тарас вибрав харчі і повернув посуд разом з листом. Почав обідати ...

— Запорожець! — гукнув коридорний крізь двері.

— Я! — обізвався Тарас схвильовано. Кожний виклик у тюрмі хвилював в'язня.

— Виходь на побачення.

Тарас зірвався, як навіжений. Руки й ноги тремтіли. Швидкоруч склав харчі і вийшов. З різних камер уже стояло десятків два людей. Місце для побачення в дворі було відгороджене двома рядами залізних штахетів, між якими ходив наглядач. З одного боку за штахетами вже розташувалась юрба відвідувачів, а з протилежного розміщувались в'язні, намагаючись зайняти місце проти свого близького. Хвилюючись, Тарас відшукав між натовпом Оксану, протиснувся і зупинився напроти неї. Змарніла, ледве зарум'янена, але, як завжди, усміхнена, хоч на очах кришталелись сльози. Тарас

привітався. Оксана пробувала відповісти, і сльози бризнули з очей, ковтнула спазму. З обох боків огорожі проривалися вигуки, запитання, відповіді. Кожен намагався перекричати свого сусіда, передати щось потрібне, приємне, необхідне, і це все творило такий гамір, що хотілося затулити вуха. Ніхто нічого до пуття не міг почути і зрозуміти. Ловили відрухи губ та міміку облич. Тарас вловив хвилинку затишшя, спитав:

— Що сказав прокурор?

Оксана сумно розвела руками і знизала плечима. Тарас зрозумів, що прокурор нічого потішаючого не сказав. На цьому побачення й скінчилося. Попрощались, може, назавжди. Але Тарас і цьому був безмежно радий. Він радів, що бачив так близько дружину. Можна було торкнутись протягненими руками. А що не міг говорити, то байдуже, в листі напише. Камера зустріла його дружнім запитанням:

— Ну, що, як? Що там удома? Які новини? Чи багато людей арештовують? Чи не загрожують дружині?

І яке ж було їх здивування, коли довідались, що він не обмінявся з дружиною за 15 хвилин побачення жодним словом. Це було лише побачення...

День протікав звичайним тюремним річищем. Дехто розповідав байки, анекдоти. Під нарами грали в карти. „Урки” блощицями на стіні писали нове гасло: „Хто не работает, тот харашо кушает”.

Раптом відчинились двері, і на порозі з'явився вартовий.

- Запорожець!
- Я, — здивовано піднявся Тарас.
- Ім'я?
- Тарас.
- Виходь з речами.

Тарас заметушився. І знову руки по-дурному трусилися, а ноги підгиналися. Швидко, не роздумуючи, скидав у мішок деякі речі, узяв валізку, що була завжди наготові, і кожух. Камера зацікавлено приглядалася. Несподіванка заскочила всіх. У таку пору забирають лише на розстріл. Ця страшна думка з першого оклику пронизала Тараса, і тому він не міг промовити й слова. Тремтів усім тілом.

— Скоріше! Скоріше! — підганяв вартовий.

Тарасові давали місце, дорогу. Всі сумно дивилися на нього. Він забрав речі, на порозі відвернувся і кинув:

— Прощайте, дорогі друзі! — і вийшов.

Двері загрозливо гримнули, прокотилась коридор луна.

— Пропав наш староста, — сказав „урка” до в'язнів.

Ніхто йому не відповів. Усі пригнічено мовчали. Кожний думав: за що? „Урка” розповів, що старості снівся дуже неfortunний сон, що віщував прикорті. Цей сон йому староста вночі оповів.

Тараса коридором провели в канцелярію. Начальник тюрми кинув веселим поглядом, привітливо запитав:

— Що у вас відібрали під час арешту, як привели в тюрму?

— Нічого, хіба що ремінь, ніжик і тютюн.

— Шукайте свого ремінця, — і показав на купу поясків, де лежало їх, може, з тисяча.

Тарасові раптом відлягло. Ремінців засудженням не повертали. Махнув рукою, відповів:

— Не треба.

Тоді начав нескладно підписувати папирець і звелів розписатись. Тарас скоро проглянув зміст. Розпорядження прокурора про звільнення. Від щастя виступили сльози. Тремтячою рукою поставив підпис.

— Вітаю! Ви вільні, ідіть додому! — весело промовив начальник і показав на двері.

Тарас, мов п'яний, вискочив на вулицю. Потім схаменувся, повернувся назад і випорожнив мішок з харчами, передав до карантину ч. 8. Залишив тільки одяг.

На вулиці його оточило декілька жінок і чоловіків, що простоювали тут допізна. Вони місцеві і сподівались щось довідатись.

— Що, звільнили? Слава тобі, Господи! — радувались вони чужому щастю. Може, й мого звільнять, — кожен думав.

Тарас прожогом рвався від цього проклятого місця. Ніжні, як вишневі пелюстки, замріяно падали сніжинки і тихо стелили землю білою плахтою, ліпились обережно на вітах дерев, покрівлях будинків, на прохожих. Чіплялись до рук, до обличчя, до ніг. Чарівними зірочками спускалися з неба і прикрашували світ. Тарас відірвався від гурту лю-

дей, від суворих сірих тюремних стін і душею летів додому. Хотілося бути там якнайшвидше, але ноги, наче стопудовий тягар приковував їх до землі, і не можна відірвати — тяглися по снігу. Тарас пригадав сон і мимохіть оглянувся. Їде, справді хтось наближається парокінними саньми. І хоч це не був сивий баский кінь, проте сон стає дійсністю. Коні жваво перебирають ногами, відкидаючи обабіч клапті снігу. Сани порівнялися, зупинились.

— Сідайте, підвезу, — просто запропонував хлопець, що сидів на санях.

Тарас радо кинув на сани свої речі і сам безсило упав на соломку. Коні рвонули, дрібно цокаючи підковами, а за ними легенько шуміли сани.

— Ви далеко? — поцікавився хлопець.

— У Вітівку, — стомлено відповів Тарас.

— Хіба ви вітівські?

— І так і ні. Дружина моя вітівська. Може, знаєте Оксану?

— А, то ви Тарас Запорожець! Я вас знаю. Це вас що — випустили?

— Не було за що тримати, — відповів стримано, незадоволений такою розмовою про тюрму.

— Так, так, тепер усяко буває. Є за що чи немає, а можуть... То я вас підвезу до самої хати, це від нас недалеко, — і шарпнув віжками. Коні піддали духу.

— Тяжко, мабуть, там сидіти?

— Не легко, — знову неохоче відповів.

— Тпру-у... Ось ми й приїхали, — зупинив хлопець коней.

У тестевій хаті світилося. Тихо спливало скупе світло через промерзлі шибки. Тарас подякував хлопцеві, вскочив у сніи і спіткнувся на віник. Цей сторож чистоти і санітарний наглядач нагадав, що треба пообмітати сніг на валянках. Буйними бризками розліталися рештки снігу по стінах. Під кожухом у Тараса клекотіла радість, сила рвалася назовні. Щоб не зрадити своїх почувань перед родиною, він віддихнув, поправив на голові шапку, обсмавав кожух. Зробивши спокійний, як йому здавалося, вираз обличчя, Тарас відчинив двері і бадьорим енергійним кроком переступив поріг.

— Добрий вечір, — спокійно посміхаючись, привітався, наче повернувшись з косовиці.

Біля ліжка купчилися теща, тесть, Оксана і сестра її, Одарка. Про щось перешіптувались і всі були заплакані. Першу хвилину вони оніміло дивилися на Тараса широко розплющеними очима, як на мару. Але це тривало лише якусь мить.

— Тарасику! — кинулась йому на груди Оксана.

— Синочку наш! — вигукнула теща, підбігла, вхопила його за руку і чомусь почала гладити.

— Дитино моя! — вирвалось у тестя. Він підійшов, зняв з Тараса шапку і старанно обтріпував, хоч там жодних ознак бруду не помічалось. А Одарка не мала доступу до Тараса. Постояла серед хати, посміхаючись, витерла сльози і почала розпалювати в печі. Поставила казан з водою, витягла сковорідку і витерла її ганчіркою.

— Прийшов таки, дочекалися, — плакала з радощів теща і без упину гладила Тарасові руку.

Плакали всі, навіть Тарас. Але тепер сльози були радісні, сльози щастя і втіхи.

— А ми ж оце плакали та готовили одержу на до-
рогу і харчі, — оповідала Оксана.

— Рихтували тебе в останню путь, — зворуш-
ливо додала теща. Вона, вилізни на лавку, засві-
тила перед іконами лямпадку.

Тесть щось надумав, тихо натягнув шапку і вий-
шов. За кілька хвилин повернувся сяючий і поста-
вив на столі пляшку горілки.

— Давай, стара, вечеряти, — сказав тесть і по-
просив Тараса до столу.

— Дай йому переодягнутися, помитися, — про-
мовила теща.

— Що ж там, на хуторі? — поцікавився Тарас
своїм господарством.

— Не знаємо, сину, не мали часу й навідатися, —
винувато відповів старий.

— Боялися піти, — поправила Оксана. — Після
того, як у мене все з воза забрали комсомольці, а
мене побили, я туди не ходила.

Болісно слухав це Тарас. Він любив ту місцевість,
стільки надій покладав на хутір, стільки радісної
молодості залишив там. Тепер нічого не відповів,
мовчав. Бо й справді, що могла зробити сама Окса-
на? Постановив, що навідається туди сам.

Оксана стягла Тарасові обмерзлі валянки з ніг,
теща поралася біля сковороди із смаженою, старий
відкоркував пляшку, Одарка обережно розстібала
гудзики піджака і знімала його за рукав з плечей.

— Та я сам, почекайте, — пручався Тарас.

— Сидіть, відпочивайте, ви й так перестраждали,
— стримувала його Одарка, і від цих теплих зворушливих слів Тарасові було радісно і легко.

— Чи били тебе там, чи мучили? — питалися під час вечері.

— Ні, ніхто не бив, але тюрма й так мучить, — неохоче відповідав. Він ніяк не хотів про тюрму розмовляти.

— А як корова, доїться? Маєте сіна на зиму? — звів розмову на господарство.

— Доїться, теличку маємо, — радісно похвалилася Оксана. — Може, дочекаємося другої корови.

Тарас зітхнув: страх про завтрашній день ще вився в його думці чорною гадюкою.

— Іду протоплю в другій кімнаті — спати буде холодно, — сказала теща.

— Не треба, — спинив її Тарас, — ночувати будемо деінде, — і оповів про випадки, коли когось випускали, а наступного дня знову арештовували і засиляли на Сибір.

— Лишенько! — скрикнула перелякана Оксана.

— То я побіжу до сусідів, може, у них можна. Тарас погодився. За півгодини пішли до сусіда. Цілу ніч провели на розмові, прислухаючись до кожного шелесту, чи не приїхав „чорний ворон”. Ранком, довідавшись, що вночі ніхто не приїжджав, заспокоївся і пішов з Оксаною відвідати хутір.

— То ми що? Зимою будемо перебиратися назад на хутір чи дочекаємося весни? — запитала дорогою Оксана.

— Не знаю, побачимо, — відповів нерішуче.

Він переживав борсання двох думок. Глибоким корінням оплів його душу хutorянський затишок у зелені. Та арешт зруйнував цю ідилію. Хутір тепер утратив свій давній затишок, колишню романтику. Заховався був на хutorі, а воно так, як струсь у пустелі. Прийшли і голими руками цапнули. Ні, тепер, мабуть, спокою шукати не на хutorі, а в самому вирі життя.

— Чого ж ти мовчиш? — знову звернулась до нього Оксана. — Ще й посміхаєшся.

— Пригадав, як ми збиралися коло хати садок розвести та ще й вишневий, як у поезії ...

— Ах, як було б гарно! І столик у садочку, дві лавочки біля нього ...

— Так, так, — мрійливо підтвердив Тарас і спрямував свій погляд вдалечінь, до тополь засніжених, що, мов вартів коло хати, двома високими вежами бовваніють у блакитній млі. Хоч хати ще не видно, проте в грудях війнуло теплим спогадом. У розпаленій уяві зринула садова шкілька перед хатою. Готувався антонівками й золотими ранетами заповнити вільну площу в садку. Мав посадити кілька штук сніжних кальвілів та гусячих мордочок. Які то знамениті сорти. А груші? Груші — пuste! Досить тих, що посадив дід ...

Поринувши в спогади, Тарас не помічав, як кроки його плутались і як він, не обминаючи під снігом пеньків, двічі вже спіткнувся. Він був занадто поглинутий хutorом, щоб звертати увагу на дрібниці під снігом. Проходили вони тепер через державний лісок, що межував з хutorом. Оксана йшла

поруч, розглядаючись навколо, а Тарас мріяв. Він жив тим затишним кутком, який залишив чотири місяці тому. І хоч навколо зима, він відчував аромат дерев, запах квітів, спів пташок і прозоросине небо над головою. Той куточок вабив його не тільки запашними спогадами про підсоння, кольоритом природи, красою пейзажів, а головне, що там він провів перші пошлюбні місяці з Оксаною.

Щось невимовно гарне тягнуло його туди. Кожний куточок, деревце, кущик, травичка були пов'язані п'янкою романтикою. Ті хвилини ніколи не забуваються і не повторюються. Тарас раптом обняв Оксану і несподівано поцілував її.

— Що ти серед дня — ще хтось побачить? — засоромлено оглянулась. Але, переконавшись, що засніжені простори і тихі дерева — єдині мовчазні свідки, сама обвила його руками і палко відповіла цілунком. Зворушені і радісні, ішли далі замріяно, з розспіваними душами. Під ногами рипів сніжок, з дерева сипались білі метелики, над верховіттям дихав вітерець, дорогу заєць перебіг ... І все це душа спивала, як солодкий мед.

— Дивись, Тарасе, тут хтось ходив. Глянь, скільки слідів на снігу, — показала Оксана рукою.

Тарас струснувся, мов прокинувся із сну, глянув навкруги і побачив, що справді білий килим під ногами був змережений людськими ногами.

— Ходять люди за потребами та й усе, — відмахнувся відповіддю.

Та ось раптом відкрився перед ними хутір. Хлів стояв з оголеними кроквами, хата без вікон і две-

рей. Ятріючою ямою чорнів серед двору глибокий льох.

— Боже мій! Що ж вони зробили! — зойкнула Оксана.

Вражений цим, Тарас побіг до хати. Хатні двері, не скорившись злодійським рукам, звисали на одному завісі. Піч розвалена, з груби хтось вирвав дверцята. Навколо валялась печина, солома та побите скло. В комірці з соломи кубло — хтось підночовував.

Хутір налякав Тараса несподіваною пусткою і руїною. Закам'яніло стояли обое.

— І лавки забрали. Стола немає. Я ж тут залишила, — з болем промовила Оксана.

— Ходімо, нам уже немає що тут робити. Ходімо! — рішуче сказав Тарас, узяв Оксану за руку і вивів на подвір'я. Ще глянув на дорогу, біля якої росла стара груша. Але там стирчав лише пень заввишки впояс. Повернувся і пішов, не оглядаючись, лісом до Вітівки.

— Деревя порубали, віконниці поздіймали, — хлипаючи, повторювала Оксана.

— Може, це й добре — не буде більше кортіти. Раз назавжди. Більше я сюди не повернуся! — твердо кинув Тарас, притиснув Оксанину руку і пішов.

— Може, відвідаємо твою матір? — сумно запитала.

— Не зараз, потім. Ще не знаю, де вона тепер живе. Може, й її викинули з хати.

Повернувшись у село, Тарас не тримався хати

— боявся нового арешту. Тинявся або по сусідах, або блукав по садках.

Потекли сумні дні і тривожні ночі. Що далі робити? Спати по чужих хатах, ховатися від людей, як злодієві, ставало не під силу. Витягнув з рукава кожуха зашиті Оксаною чужі документи і почав лагодитись у невідому дорогу. Своїх „заплямлених” тюрмою, боявся показувати на світло денне. Був загнаний, як псами вовк, до того ще й зима скувала руки. Цілими днями нудився і раптом взявся за вивчення фаху шевця. Всі старі черевики полагодив. Потім почав ремонтувати граблі, грабки, цебри. Пробував навіть довбати ложки. Просиджуючи часто на самоті, перегортав сторінки минулого. Побачений ним хутір викликав нехоть до сільського господарства. Десь зникла, плека на ще від колиски, промінююча сила любови до пахучого ґрунту, і навіть не було жалю за втраченим. Несподівано завітав до нього з сусіднього села товариш по гімназії, Василь Бурлака. Колись приятелювали, а потім життєві шляхи розбіглися. Василь був удома, а Тарас товкся по місті.

— Тікаймо, Тарасе, з села, бо тут загинемо, — сказав у розмові Василь.

— А мені що, хоч би й зараз. Але як же ти покинеш своє господарство?

— Я вже дещо зліквідував, а дещо залишу родичам. Але працювати на дармоїдів не хочу. Прочую, що надходить біда — не висмикнешся сам, то тебе висмикнуть.

Тарас радо приєднав свою думку, і зараз же почали складати пляни, куди їхати.

— Я маю приятеля в Києві. Поїдемо до нього. А там якось заховаємось у людському морі великого міста, — радив Василь.

Тарас погодився.

За тиждень їх провозжали жінки на залізничну станцію.

ПІДПАЛЮВАЧ КОЛГОСПІВ

На пішомуді кишіла суцільна жива маса людей, розпливалась у різних напрямках, несучи за собою своєрідний монотонний гамір міста. Людські обличчя знебарвлювались і втрачали свою характерність. Тарасові вони здавалися завжди однаковими, сірими, бездушними. Проїжджаючи підводою серединою бруку, він ніколи на них не звертав уваги. Зупинявся лише тоді, коли дорогу перегороджував трамвай або вантажне авто. Тоді він повертав голову і поверхово дивився на цю завжди метушливу зливу людей, що кудись заклопотано поспішала.

Одного разу, проїжджаючи Хрещатиком, раптом почув вигук:

— Добридень, Тарасе! — долинуло з пішогоду.

Тарас аж підскочив на возі, як ужалений. Він же тут називається Лавріном, а прізвище — Поліщук.

На краю пішогоду стояв його односельчанин і привітливо хитав головою. Тарасове обличчя спалахнуло соромом. Його побачили на биндюзі. Все життя ходив до школи і довчився до биндюги. Тарас, ховаючи збентеження, чемно відповів, але, не зупиняючись, шарпнув віжками і завернув у бічний провулок. Здається, нічого такого особливого не скоїлось, однак, ця зустріч збентежила Тараса і перевернула йому всі пляни. Він зрозумів, що далі

їздити возом з назвою фірми на задку не зовсім безпечно. Сьогодні його вже пізнали. Точна адреса — все як на долоні. Працювати під чужим прізвищем двічі небезпечно. Треба змінити працю і влаштуватись за справжнім прізвищем. Користуватись чужими документами — це гарантована тюрма.

Шість місяців Тарас з Василем працюють візниками. Вони добре, порівняно з селянином, заробляють, робота, правда, не зовсім приємна, але де дінешся... До Тараса приїхала Оксана, він її влаштував на працю в конторі своєї фірми, мають квартиру, і все, здавалося б, гаразд. А тепер не залишилося нічого іншого, як тікати.

Вночі Тарас спав неспокійно. Йому вже здавалося, що його давно шукають, що вже натрапили на певні сліди і що навіть завтра можуть арештувати. Вранці поділився своїми думками з Василем. Він оповів про свою зустріч на Хрещатику з односельчанином. Василь повністю погодився. Праця, яку вони виконують, завжди на очах людей. Тікати, то й тікати.

В першу чергу, взяла звільнення Оксана. Поїхала в село на розвідку. За пару тижнів поїде Тарас, якщо там усе спокійно. Трохи вдома відпочине, а потім махне далі. Світ великий. Знайдеться робота в кожному місті, аби здоров'я.

Тепер Тарас їздив містом і пильно розглядався по пішоходах. Він не брився, натягав на очі шапку, запустив уса, затулявся піднятим коміром, ховався на підводі від людських поглядів. Спостері-

гаючи за людьми, питав себе: „Скільки процентів серед них з фальшивими документами, скільки не має праці і тиняється без квартири, підночовуючи на вокзальній лавці? А скільки затуляється коміром від знайомих? „Людина людині — вовком”. Боїшся свого друга, знайомого, бо нікому не довіряєш. Вчорашній товариш по школі сьогодні став непримиренним „клясовим ворогом”, бо в його батька була одна корова, а твій мав дві. Соціяльне зерно антагонізму кинено в тихий та спокійний уклад українського села”.

За тиждень Тарас отримав від Оксани листа: „Приїжджай. Удома все спокійно, як у раю. Про тебе давно всі забули, арешти припинились. Мабуть, тих, кого хотіли, вже взяли і плян виконали. Тихенько приїжджай і відпочинеш”.

Тарас написав заяву про звільнення. За якийсь час його прохання задовольнили, видали розрахунок і документи як доброму робітникові, а на його місце прийняли іншого. Тарас зараз же написав додому листа, щоб у неділю непомітно Оксана вийшла його зустрічати на вокзал. Накупив гостинців родичам, дружині, дещо собі. Виходячи вже з крамниці, він побачив гарні мисливські ножі. Його скортіло придбати й собі, так, на всякий випадок. Це ж легальна зброя. Вибрав з роговою колодочкою, не дуже довгий і не короткий, попробував об ніготь вістря і задоволено заплатив гроші. Поклав до бічної кишені в пальто. Хай буде.

У суботу ввечері розрахувався за квартиру і поїхав на вокзал.

У вагоні людей було мало. Знайомих не помітно. Зайшов у вільне купе, забрався на середню полицю, валізку під голову і ліг. Його станція Умань, кінцева, тому ліг спокійно спати. Прокинувся він саме тоді, як люди виходили. На пероні його зустріла Оксана. Кинулась на груди, щиро привітала. Вона так хвилювалась і переживала за нього, що, коли б він не приїхав випадково, мабуть, захворіла б. Вона цим переслідуванням так налякана, що і їй здається, що за кожним рогом будинку — донощик.

Обминаючи широкі залюднені вулиці, вони глухими завулками дійшли до приміського цвинтаря, де й зупинилися до вечора. Винятково затишна місцевість. Буйна зелень заповнювала цвинтарний терен. Ніхто тут не косив і не пас худоби. Тарас і Оксана вперше за довгий час переживали святочний настрій, не побоюючись тут несподіваного арешту. Весняне повітря п'янило їх. У тісній кімнаті в Києві над ними вічно страх арешту. На цвинтарі вони відпочивали спокійно перед невідомим майбутнім. І аж тоді, як сиза голубинь вечірнього неба потонула в темному сутінку ночі, а останні промінчики сонця сховались за ліском, вони встали і пішли. Ішли крадькома під темними тінями крислатих дерев, сірими стежками занедбаних чагарників, непомітно пробираючись до рідної оселі. В хаті світилось. Слабеньке світло блимало лише в одному вікні. Інші були зачинені. Як привиди, всунулись у хату і примкнули двері. Вечеряли майже потемки і притишено розмовляли. Спати пішли в

іншу кімнату, в яку ніхто не заходив. Віконниці в ній були завжди зачинені на защіпку.

Прокинувся Тарас, коли вдарив сніп сонячного проміння через відчинені навстіж двері і вікна. На порозі стояв гурт комсомольців з його села. Він пізнав Петра, що вдарив Оксану, як у лісі відбирали підводу з майном, та його товаришів. Оксана схопилася на ліжку, зблідла і налякано трусилася.

— Збирайся, поїдемо в село, — промовив Петро до Тараса, іронічно посміхаючись.

— А це чого? — не поспішаючи, запитав Тарас.

— Там узнаєш. Ми прийшли тебе арештувати.

„Ну, раз прийшли, то, мабуть, мають право”, — подумав Тарас і, не кваплячись, одягав штани, сорочку, взував чоботи та обмірковував плян дій. Потім вийшов надвір, неначебто за природними потребами. За ним, як зграя хортів, п'ять комсомольців. Усі вони дріб'язкові, кислоокі цвіркуни, лише Петро виділявся з-поміж них, як фізично сильніший. Тарас зупинився біля тину і почав виконувати легкі потреби, тимчасом пильно розглядав перед собою терен. За ним позаду півколом стояли комсомольці і стежили за кожним рухом.

Якщо котрийсь з комсомольців має револьвер, бо рушниць не видно, то Тарас, як знавець військових справ, був певний, що на десять кроків ці неуди його не вцілять. Він на свої виспортовані ноги покладався цілковито. Як муха, перелетів через високий тин і побіг городом униз до річки. Під ним горіла земля, а позаду лунали вигуки: — Ло-

ви! Держи! Тримай злодія! — тупотіли ноги, але пострілів не було. Отже, вони без зброї. Тарас скоро залишив їх далеко позад себе, одним махом перескочив глибоку двосажневу річку, городом вискочив на чиєсь подвір'я. Біля ясел стояли прив'язані коні. В одну мить відв'язав одного коня і хотів вивести через хвіртку на вулицю. А позаду неслися розпачливі крики: — Лови бандита! Держи злодія ! ! ...

Вулицею йшли парубки і, почувши крики, загоридили саме у хвіртці Тарасові дорогу. Аж тепер Тарас пошкодував, що поклав мисливського ножа в кишеню пальта. А пальто в сінях висить на кілочку. Досить було б блиснути ним, і ці парубки розбіглися б, вивів би коня. Пояснювати зараз парубкам, хто він і чого тікає, не було часу. Ось уже підскачили захекані комсомольці, оточили колом, почіплялися реп'яхами за сорочку і потягли в сільраду. Спротив був зайвий. Занадто багато зібралось чужих людей. Його ж тут майже ніхто не знає. Люди раділи, що впіймали злодія.

Біля сільради чекала підвода. Посадили Тараса і повезли в рідне село. Він дивувався, чому до нього вчепилися. Комсомольці посідали навколо. Праворуч, цупко тримаючи за сорочку, сидів Петро Рабенко, ліворуч, присмоктавшись до ремінця, прилип якийсь низенький на зріст, але оцупкуватий і добре збудований комсомолец. Решта, молоді та боязкі, також тримали в руках кінці його сорочки.

Розкуйовджений, без кашкета, в розхрістаній сорочці, Тарас справді виглядав, як злодій. Виїхали

з села помалу. Віз котився поміж половіючим збіжжям. Високо на небі лився дзвінкий і безжурний спів жайворонка. Коні весело перебирали ногами. Білі хатки разом із зеленими садками зникли за обріями, а перед підводою розгорталось море, затишне море ланів. Підвода, сповільнивши рух, спокійно котилася, наближаючись до рідного села. Тарас постановив ще раз поспробувати щастя, вже з іншого боку. Недалеко дрімав завжди таємничий ліс. Він і манив Тараса в своє просторе лоно.

— Слухай, Петре, ти хочеш бути багатим? — тихо прошептав до Петра.

У Петра очі блиснули жадібними вогниками.

— А хіба що?

— Я маю стільки грошей, що тобі вистарчить на двоє коней, корову ще й воза. Зараз я засуну тобі в кишеню, якщо не будеш мене доганяти. З цими цуценятами я сам справлюся. Згода?

Петро замислено мовчав. Він довго боровся із спокусою стати багатим і загрозою, щоб не попастись в тюрму. Нарешті пригнічено відповів:

— Боюся — викинуть з комсомолу і посадять за тебе в тюрму. Якби нікого тут не було, я б відпустив, — і Петро тяжко зітхнув. Зітхнув безнадійно і Тарас. І ще раз шкодував, що ніж поклав у кишеню пальта ...

Селом повезли його майже непомітно. Хоч би хто й побачив, то й так не пізнав би. Підїхали до сільради і зачинили його в комору, що стояла серед двору. Біля дверей поставили варту — селянина з мисливською рушницею.

— Е! То́ я таки добра птиця, що й варту відразу поставили, хоч двері зачинили на замок, — подумав Тарас.

Крізь щілини в дверях він бачив усе, що робиться на подвір'ї, хто заходить до сільради, хто виходить. Йому навіть видко кусок вулиці, якою час від часу хтось проходить. Але його цікавило щось інше. Тарас докладно почав оглядати свою тюрму. Тюрма блаґенька. Можна й долівку дощану зірвати і стіну вивалити. Та він зупинився на дверях. У коморі навіть було деяке барахло: старі діжки, мішки, залізяччя. Знайшов кусок старого обруча, зігнув його вдвоє і повідкручував гайки біля завісів. Тепер легко відчинити двері з протилежного боку і вийти. „Якщо я буду ночувати тут, то втечу”, — постановив і ліг на мішках спати, щоб набратися сили.

Зненацька розбудив його скрип дверей. Тарас протер очі, схопився. Перед ним з наганом у руці стояв голова комнезаму, Дячок. За ним, посміхаючись, також з наганом, секретар комнезаму. Серед двору, залита сонцем, парокінна підвода, застелена поверх соломи рядном.

— Поїхали! — промовив миршавенький, вічно з крапкою рідини під носом Дячок і хвалькувато показав наганом на підводу.

Тараса посадили поруч з візником, а Дячок з секретарем вигідно розмістилися ззаду, спрямувавши цівки своїх револьверів Тарасові в плечі. Картина, справді, була грізна. Найкращі коні села несли їх вихром до міста, наганяючи страху зу-

стрічним. Люди боязко сходили з дороги, діти й кури розбігалися, собаки гавкали вслід куряві.

Тарас сидів мовчки, наче закам'янів. Його вже не зворушувала весна, не втішала благодатна пора року. Він знав, що з цих тенет тепер йому тяжко виплутатись. Найбільше турбувало його, що не зможе виказатись документами, де він перебував. Йому можуть закинути фантастичні злочини, вбивства, грабунки, бандитизм. „Аж тепер я пропав. Мав свободу, та не вмів нею скористатись, — докоряв сам собі. — Як же вони вивідалися про мій приїзд?” — дивувався, і ця думка найбільше тривожила його.

Підвода зупинилася перед будинком міліції. оточеним розквітлими каштанами. Широкі двері ясніли позолотою. В новенькій синій уніформі, міліціонер привітливо дав дорогу всередину. Висока вітальня тихо тонула в м'яких сутінках. Зупинились перед столом, заваленим „ділами”, за яким сидів вартувий. На Тараса і тут з обох боків були спрямовані цівки наганів. Вийшов начальник міліції, широкоплечий, з бичачим лобом і дзьобоподібним тонким носом.

— Що це за комедія? — без привітання, грізним тоном господаря звернувся він до Тарасових охоронців і хижо блиснув очима на скеровані нагани.

Маленький на зріст Дячок зовсім знітився, не розумів, чим він прогнівив начальника.

— Заховайте зброю! — знову гримнув до охоронників.

Вони, такі горді та бундючні в селі, тут, як діти, заскочені в шкоді, швиденько поховали револьвери, не отримавши сподіваної похвали за пильність.

— Хто це такий? — владно запитав Дячка, кинувши вбік Тараса головою.

— Куркульський бандит, хотів запалити колгосп, — поспішив улесливо пояснити Дячок. Секретар підтакнув головою.

— Що, впіймали на місці злочину?

— Ні, — переступаючи з ноги на ногу, невпевнено відповів заскочений Дячок. — Ми його впіймали в іншому селі, ночував у свого тестя, але думав запалити наш колгосп.

Начальник міліції зареготався. Ще раз зупинився на спокійному, зовсім не бандитському обличчі Тараса і запитав:

— Цікаво, як ви знали, що він думає, коли спить у тестя на печі?

— Та ми, його ... ми ...

В Тараса народжувалася і росла радісна надія на волю.

— Єрунда! — перебив начальник белькотання Дячка. Таких злочинців я не приймаю, ведіть у ГПУ.

Дячок розгублено переглянувся з секретарем. У Тараса все ж таки жевріла надія. Начальник сховався за дверима свого кабінету. Вартовий нагадав, що вони можуть залишити приміщення.

— Ходімо, — сказав Дячок до Тараса, і вони вий-

шли. Сіли на підводу. Тарас напружено прислухався, куди буде наказ їхати.

— Поганяй до ГПУ, — наказав Дячок. І віз покотився.

Тепер Тарас переконався, що ініціатива арешту походила від „ураактивістів” села, які хотіли вислужитись.

Вартовому на дверях у ГПУ Дячок сказав, що ведуть підпалювача колгоспів, і їм широко відчинили двері. Тарасом раптом опанував панічний жак. Холодним поглядом зустрів їх агент за столом. Різко запитав:

— У чім справа? — і знову схилився над паперами.

— Впіймали підпалювача колгоспів, — знову співав своєї Дячок.

— Ага, впіймали контру? Прекрасно! Маєте акти чи протокол?

— Маємо! — радісно відгукнувся Дячок і подав аркуш списаного паперу, на якому виднілась заяложена печатка.

— Молодці! Знаменито! Ми зараз розберемось, а ви можете бути вільні. Ось вам перепустки, — і подав два сині папірці.

Втішені комнезамці вийшли, а запроторений Тарас залишився. Стояв сумний перед столом, очікуючи своєї гіркої долі. Слідчий перечитував отримані від Дячка папери.

— Сідайте, — сказав Тарасові, скінчивши читати, і пильно дивився пронизливим поглядом, намагаючись нав'язати більше страху і вбити всяку

охоту до спротиву. Тарас уже опанував себе, але перед слідчим удавав розгубленого.

— Ваше прізвище? — почав слідчий звичайний допит до протоколу. Тарас відповідав без вагання. Далі пішли запити про місце і час народження, родинний стан, соціяльне положення, чи був арештований.

— Так, недавно звільнений.

Слідчий аж підскочив, підняв голову і підкинув бровами.

— В якому таборі відбували кару?

— Сидів у вас і вами звільнений шість місяців тому.

— О, — розчаровано промовив. — Почекайте хвилинку, — закрив папку і вийшов у сусідню кімнату. За хвилину повернувся з грубою папкою. Це й була справа Тараса Запорожця. Слідчий прочитав останній аркуш і запитав лагідніше:

— Де ви перебували цих шість місяців?

— Працював у Києві візником, — спокійно відповів.

— Чого приїхали в село?

— Побачитись з родичами і перемінити одержу.

— Маєте документи з місця праці?

— Маю, але мене так раптово заарештували, що я не встиг з собою взяти.

Слідчий знову почав перегортати папку з паперами. Потім відсунув її набік, щось написав і подав папір Тарасові:

— Розпишіться. Я вас відпускаю. За три дні принесіть документи. Пам'ятайте, як не принесете...

— З великою приємністю, — поспішив запевнити Тарас, ухопив ручку і підписав зобов'язання принести за три дні документи. Ручка в пальцях скакала, як навіжена, дух перехопило, а очі сліпились слізьми.

Слідчий подав синій папірець-перепустку і провів до дверей. На вулиці в обличчя вдарило свіже повітря. Тарас відчув пахощі волі, від яких п'яніє кожний звільнений в'язень. Чимдуж вискочив з міста в поле. Біг, не відчуваючи втоми, не бачачи нічого, крім дороги. Туман лагідно спускався на землю, сонце давно сховалось за ліском, роса в траві райдужилася, а в грудях танцювало серце. Розстібнув сорочку назустріч вітрові, зашерхлив язиком студив спраглі губи і все біг. Ах, воля, воля! Яка ж ти солодка ...

Наступного дня з Оксаною ^{вирішили} постановили ^{з протоколом} відвідати знову хутір. ~~Усе ж таки~~ тягнуло їх ~~туди наче невидимими якимись ланцюгами. Таємнича сила (тягла) Тараса~~ до рідного кутка землі, де так радісно розпочав своє родинне життя. Хотілося покуштувати з посаджених власними руками дерев золотих ранет, що вже дозрівають, запашних антонівок, сніжного кальвілю. Там, мабуть, обважнілі віти ~~до землі понахилялись~~ від розкішних яблук. Побачити ще раз горді ряди струнких груш над дорогою. Як був удома, то угноював, уповивав околотом на зиму молодняк від зайців та холоду, обкопував кожне деревце, замилувано обтинав зайві сучки та гіллячки. — ~~яким лотом виправ зайві сучки та обтинав пустопорожні висловки, то якісь~~ 119

РОМАН БУДЬ-КРАЦА

— Треба було возом їхати, натрусили б хоч груш додому, — висловилаь дорогою Оксана.

— Може, там і без нас знайшлися господарі, — відповів ~~здогадами~~ Тарас.

Минувши державний ліс, підійшли до садка, перелізли через рів, станули не власну землю та й закам'яніли . . .

Чорний ліс вирубано, залишились тільки грубі стовбури дерев, яких не обхопила пилка. Там, де височіли груші і яблуні, тепер білили на сонці високі пеньки, з яких сік, наче сльози, жовтими потічками спливав на траву. Кущі агрусу, порічок і малин здичавіло губились у високому бур'яні. Лише кілька черешень нагадували, що тут був сад.

— Пропав садок. От варвари! Хоч би для годиться залишили по одній яблунці, — витирала сльози Оксана.

Тарас, зціпивши зуби, мовчав. Сумно підійшли до хати. Хата стояла така осамітнена і сплюндрована, як і садок. Зячою ямою чорнів серед зелені завалений льох, а від хліва навіть стовпів не залишилося. Звалище заросло будяками. Город вимісила худоба ногами. В чорному ліску залишилось два старезні дуби, як вітряки серед степу. Тарас з Оксаною зажурено дивились і насторожено прислухались, чи ніхто не йде. В чагарнику шелестів вітер, співали десь у кущах пташки. Раптом за кущами форкнули коні. Тарас рвучко повернув голову. Між деревами майнула постать і донеслось тихе дерчання пилки.

— Хто це? — стишено запитала Оксана.

— Ріжуть, чуєш? Мій садок гади нищать! — гнівно просичав Тарас крізь зуби і почервонів.

— Може, то у сусіди? — невпевнено відповіла Оксана, і обоє скоро перейшли на просіку.

Далеко перед собою побачили в рові біля грушевого пенька двох людей з пилкою, а на дорозі — коней з возом.

— Уб'ю! — вигукнув злісно Тарас і, як навіжений, погнався між кущами.

— Тарасику! Почекай! Не зачіпай! — намагалась спинити його Оксана і поспішала вслід, але Тарас не оглядався. Вона бачила, як він мацнув рукою мисливського ножа коло пояса іззаду, з яким тепер не розлучався.

Тарас скавав через кущі, гілля хльоскало по обличчю, дряпало розхрістані груди. Чоловік почув тупіт, підняв голову, випростувався назустріч. Тарас ураз знітився, захекано зупинився перед Касьяном. Старий чоловік з пилкою в руках докірливо казав:

— Де це ви так довго барилися? Я вже дві години вас чекаю.

Тарас збентежено дивився на його руді вуса. Гамуючи хвилювання, з'їдливо запитав:

— Може, вам допомогти різати?

— Не гнівіть Бога, — мовив Касьян. — Я навмисне приїхав сюди, щоб з вами зустрітись. Цієї ночі я бачив на небі знаки.

— І що ж ви в тих знаках вчитали? — трохи заспокоївшись, запитав Тарас.

Дядько Касьян межував городом з Тарасовим

батьком. Бідняк, трохи помішаний на Біблії і на дні свого народження — 29-го лютого. Запевняв, що він Божий обранець і має жити чотири віки, бо народився у високосному році. Коли Тарас бігав пастушком за вівцями, то Касьян, бувало, частував його свіжими яблучками та горішками.

— Добридень, — привіталась здивована Оксана, коли підійшла і почула спокійну розмову.

Касьян мав звичку ні з ким не вітатись і не відповідати на привітання. Він навіть не глянув на Оксану. Його жінка також стояла збоку, мовчала, тільки полохливі очі блищали з-під хустки, як у зляканого мишеняти.

— Ви людина розумна, але зелена, — продовжував Касьян. — Ви не можете знати того, що я знаю. В Біблії написано число 666. Це число принесе людям горе. З цього числа народиться звір і матиме на лобі натавровано „666”.

— Щось я, дядьку, не розумію, — закурюючи, казав Тарас.

— Тобі, сину, тяжко зрозуміти. Отож, дивись, — і Касьян витягнув з кишені коробку сірників, відрахував 15 штук і клав з них на пеньку число 666. — Бачиш?

— Бачу, — відповів Тарас.

Касьян змішав сірники і склав з них літери слова ЛЕНІН. — Бачиш? — грізно знову запитав.

— Бачу. І що з того?

— Касьяне, схаменися! — благально звернулась до нього жінка.

— Мовчи, темнота! — буркнув він і продовжу-

вав далі: — З числа 666 народився звір з цим іменем, — і показав пальцем на складене слово.

— А що ж далі? — зацікавився Тарас.

Касьян зібрав сірники і знову склав з них п'ятикутну зірку.

— Це знак, що його носитиме звір на лобі.

— Цікаво, чи довго звір носитиме цей знак?

— Ісус Христос страждав і мучився 33 роки на землі. Стільки звір буде мучити і нас.

— Може, ви з планет і небесних знаків знаєте, чим воно все кінчиться? — з удаваною повагою запитав Тарас.

— Знаю! — упевнено відповів Касьян. — Звір має на грудях знак: молот, серп. Прочитай навпаки і будеш бачити майбутнє.

— Престолом, — прочитав Тарас. З вас добрий пророк, але скажіть, чому це ви тут з пилкою ворожите у моему садку?

— Мені на небі показався знак, — упевнено відповів Касьян, — що Біблію звір буде переслідувати. От я й надумав зрізати пень, зробити з грушевого дерева скриньку і заховати там Біблію.

— Боже, помагай! — посміхнувся Тарас і сказав до Оксани: — Ходімо. Бачиш, які тепер у світі пророки завелися — з чужого воза бере та на свій кладе. Нестало груш, то до пеньків узялися, — махнув Тарас рукою і пішов, не оглядаючись. Позаду знову задеренчала пилка. Касьян допилював пенька.

Поверталися додому сумні й пригноблені.

Удома Тарас застав клопітливу метушню. Теща

знову пекла медівники, смажила курку, складала до валізи одяг, білизну і різний дріб'язок. Знову готувала Тарасові в далеку дорогу. Треба було бути готовим ...

ВТЕЧА

„Своечасно втікти, до деякої міри, також перемогти”.

Дон-Педро Кальдерон

Один день волі пролетів, як сон. Залишилося ще два дні, і сум, як чорна ніч, заслонив сонце. За два дні — ГПУ, тюрма, висилка. Чи, може, тікати? Перед ГПУ не виправдаєшся. Там за фальшування документів не подарують. Тікати. Тікати в світ. Почнуть Тараса шукати, і все життя пропливатиме у вічному страху несподіваного арешту. Що ж робити? Де вихід? Кожної хвилини Тарас міняв рішення. Голова аж палахкотіла від думок.

Наступного дня Тарас демонстративно пішов до міста. Йому хотілося показатись ворогам, що він на волі. На базарі здибав Дячка.

— Випустили?! — злякано і здивовано запитав.

— Як бачиш, — безжурно відповів Тарас. — Ти думав, що таких дурнів, як ти, порядні люди будуть слухати? — голосно додав і засміявся.

Люди сходились, скупчувались навколо них.

— Мені байдуже, — казав Дячок, і в нього пересмикувалось обличчя, — хоч чистосердно признаюсь — приємніше бачив би тебе за ґратами.

— Знаменито! І щоб проти тюрми стояла божевільня, а ти виглядав у гамівній сорочці із заграбованого вікна, — з'їдливо відповів Тарас.

— Не діждеш! — злісно крикнув Дячок.

— Чому? Думаєш застрілитися? То поспішай, бо наган відберуть, доведеться вішатись, — глумився далі Тарас.

Навколо вже зібралося чимало люду. Дячок збагнув, що з нього сміються, розштовхнув людей і зник у натовпі. До Тараса підходили знайомі, приятелі, тисли руку.

Головну ціль він досягнув: за годину все село буде знати, що він на волі і як він розмовляв з Дячком.

Третій і останній день волі Тарас провів нерозлучно з Оксаною. Ходили лугом, блукали біля ставка, збирали квіти. Оксана плела вінок, а Тарас обдаровував її дзвіночками, але це не відганяло думки про завтрашній день.

Пізно ввечері повернулися втомлені додому. Але надивився на світ, який, може, закриють перед ним на довший час . . . Уранці Тарас з родичами поснідав, попрощався, немов навіки, узяв валізу і з Оксаною пішов до міста. Ніхто в селі не знав, куди він іде. Навіть він сам ще не міг відповісти, яку дорогу вибере. Вдсяте обмірковували обоє, що робити.

— Тарасе? — раптом звернулась Оксана. — Може б, я зайшла до ворожки? Що це завадить? — і благально дивилася йому в вічі.

Тарас ворожбитам не вірив, але погодився, щоб Оксана задовольнила своє бажання. Вони увійшли в місто, звернули в бічний провулок, підійшли до якогось напіврозваленого будинку з одним відчиненим вікном (інші були забиті дошками), і тут дружина зупинилась.

— Почекай під ворітьми, — сказала Оксана і пішла вузенькою стежкою між бур'янами до похилених дверей.

Тарас поклав біля штахетів валізку і сів, заховавшись від випадкових поглядів за деревом. Чекати довелось не довго. За яких п'ять хвилин Оксана радісно вискочила з хати.

— Ну, що? — жартівливо запитав Тарас.

— Смійся чи не смійся, а вона таки дещо знає, — щиро говорила Оксана. — Передусім угадала, чого я прийшла — клопочуся за чоловіка.

Тарас подумав, що найдурніша ворожка тепер угадає, чим заклопотані жінки. Але терпеливо слухав.

— Потім сказала, що в тебе дві дороги: одна в „казьонний дом”, себто в тюрму, а друга — воля. Три роки матимеш спокійне життя, якщо обереш другу дорогу, а потім тобі зустрінеться рудий чоловік. Бережись його, попереджала ворожка, він хотітиме тебе продати, і тоді ти в тюрмі загинеш. Коли ж того рудого чорта обминеш, то три роки дихатимеш свіжим повітрям. Оце і все.

Тарас споважнів. Він непомітно й сам перейнявся вірою у ворожчине пророкування. День волі краще року тюрми. Тюрму ще встигне відвідати.

— Чого ж ти мовчиш? — сумно запитала.

— Хай буде так, як пророчить ворожка. Підую другою дорогою, яка стелиться до волі. Ходім на вокзал.

— Боже мій! Яка я рада, Тарасику. Їдь, десь улаштуєшся. Потім я до тебе приїду, будемо обоє працювати, — щебетала до нього.

На станції Тарас заховався від людських поглядів за водотягом, а Оксана пішла до каси, купила йому квиток до Вінниці.

Поїзд стояв наготові перед станцією. На пероні товпились провожаючі. Закурений паротяг кашляв клубками чорного диму, здригався, як пантера перед стрибком, і по-гадючому шипів. Біля кожного вагона серпентиною гнулась довга людська черга. Біля дверей вартував кондуктор. Оксана прибігла розчервоніла і подала Тарасові квиток. Вона ніжно пригорнулась до нього, чутно було легке тремтіння її тіла, тривожний стукіт серця. Пролунав сигнал — треба було всідати. Черга нервово заворушилась. Тарас стежив із-за рогу водотягу і, коли останній пасажир подав кондукторові квиток, попрощався з Оксаною, ухопив вализку і, схиливши голову, побіг до вагона.

У вагоні було переповнено. Нужденні, в убогому лахмітті, чоловіки й жінки пригноблено сиділи гуртками на лавках, тримали біля себе мізерний скарб-харчі та клунки на колінах, тихо перешіптувались. На обличчях цих, ще молодих, але завчасно постарілих людей, виднілась печать нужди, страху, заляканости і недовір'я. Не бринить тут,

властива молоді, дзвінка розмова, не чутно безжурного сміху, не видно вільних рухів, вільної поведінки, усміхнених облич. Усе в них зібгане, замкнене, зацепеніле, приховане, прикрите страхом і недовір'ям. Лише глибока туга та розпач проби-валися в кожному погляді.

Тарас протиснувся крізь переділи в кінець вагона, відшукав вільне місце і примостився біля вікна, поклавши над головою на полиці валізку. За вікном почали просовуватись будинки. Це означало, що поїзд рушив. Почулось відпружене зітхання. Через вікно війнув свіжий вітрець, обдав обважнілі обличчя прохолодою, вигнав духоту, освіжив переділи. Залізнична станція з обколупаними мурами, старенька, обсиджена голубами, водотяг, за-смічений перон і постаті людей зникали.

Оксана довго стояла і махала хусточкою вслід поїздові.

Поїзд, ритмуючи колесами, мчав між ланами, зеленими лугами, мінливими пролісками, між розкиданими будинками, влітав на станцію, на хвилину перепочивав, міняв пасажирів і далі гнав у без-вість необмеженими просторами.

Тарас відвернувся від вікна. Поруч сиділа молода жінка. Загорілими, потрісканими на сонці, руками відламала кусочок хліба, соромливо затисла в долоні, обернулась і почала їсти з кислим огірком. „Мабуть, забула смак сала”, — подумав Тарас, і самому захотілося їсти. Раптом з переднього про-ходу, серед заколихоючої тиші, почувся чистий дзвінкий дитячий спів. Усі затихли, навіть жінка

перестала гризти огірок. Хлопчина високим фальцетом співав:

„В саду при долині, там поють соловей,
А я, мальчик, на чужбині, позабит от людей.
Позабит, позаброшен с молодих юних лет,
Я остався сиротою, щастя долі в меня нет ...”

Ця пісня обдертої брудної дитини, як стріла, ранила людські душі з приспаним, забутим, горем, роз'ятрила спогади, що в'язались із змістом пісні. У багатьох на очах з'явилися сльози. А пісня лунала далі:

„Ой умру я, умру я, поховають мене,
І родніе не узнають, де могила моя,
І ніхто не узнаєть, і ніхто не прийдють,
Тільки ранньою весною соловей запойть ...”

Пісня урвалась. Чоловіки зітхнули, жінки стримувано схлипували.

— Дайте що-небудь бідній сирітці, — жалібно промовив хлопчина.

Не було байдужих, кожен заворушився. Той до вузлика, а той до гаманця. Кидали в простягнений кашкет. Хлопчина дякував, ховав зібране в торбу і йшов далі між переділами до сусіднього вагона.

„Боже, — думав Тарас, — як ця коротенька пісня віддзеркалює страшну дійсність. Скільки тут святої правди, скільки переживає або переживатиме кожна мати. От і я їду. А куди? І сам не знаю ... В порожнечу. Ця дорога для кожного з нас, як перший лід під ковзанами — хиткий і крихкий. Кожної хвилини можна обломатися й провалитися в ... тюрму.”

Тарас кинув поглядом на обличчя пасажирів. У кожного страх, непевність і тривога. Те саме, що й у нього.

— Далеко ідете? запитав Тарас сусідку, щоб розвіяти нудьгу.

Жінка кинула зляканим поглядом, на мить перестала жувати кусочок хліба і недовіжливо подивилася на Тарасове вбрання. Мовчала. Тарас посміхнувся.

— Не бійтеся, — заспокоював. — Може, нам по дорозі, в одне місце, охотніше буде. Я теж на заробітки.

— Хіба? — здивувалася. — А я думала — в командировку, бо гарно виглядаєте, — і обтерла долонею обвітрені губи. — Я до брата. Він уже шість місяців на Донбасі. Пише, що краще, ніж у селі. Ну, я надумала й собі до нього.

— Ви самі чи з чоловіком? — поцікавився Тарас.

— Ех ... — зітхнула жінка. — Нема чоловіка, — кутиками очей кинула на нові Тарасові черевики і рішуче підтвердила: — Помер, ще минулого року помер, — і допитливо подивилася на Тараса добрими карими очима, наповненими тугою. Хвилинку завагавшись, продовжувала: — Іду до брата сама, він там з жінкою. Пише, що добре влаштувався, навіть землянку вже викопав. Каже, що вставить вікна та й зимувати можна буде, бо квартир там немає. А ви що, може, теж на Донбас чи на Урал? Бо наші люди тепер по всьому світу роз'їжджаються.

— Я на Урал, — змоскалив Тарас. — Може, там спокійніше.

— Та там, може, й спокійніше, бо далеко від України. Але чужина. Тяжко покидати свою землю. На Донбасі свої люди, і про документи не питають, — щиро оповідала. — Я вже знаю, розпитувала.

— Є тепер наших людей скрізь: і на Донбасі, і на Уралі ...

— То правда. З нашого села он поїхали аж на далекий схід, в якийсь Хабаровськ, щоб кусок хліба заробити та спокійно прожити, — тихо додала жінка.

Деякий час мовчали. Поїзд дзенькнув колесами, за вікном шуміло. У вагоні тихо точились розмови.

— А ви звідки будете? — поцікавилась згодом жінка.

— З Дмитрівки, — признався Тарас.

— З Дмитрівки?! Диви, то ви, мабуть, знаєте Кучеренка? То наш родич.

— Якого Кучеренка? У нас їх багато.

— Йосипа.

— Знаю. Чому не знати. Добрий господар. Тепер у його хаті читальня. Будинки розібрали на колгосп.

— Так воно і в нас, — якимось задумано продовжувала жінка.

— Козятин! — вигукнув кондуктор.

— О, тут мені пересідати, — схопилась жінка і почала зав'язувати свої клунки.

Тарас мав також пересідку, але в інший бік. Він

не хотів виявити жінці, що їде не на Урал, тому забрав валізку і пішов відпочивати в першу клясу. Пасажири посунули в брудне напівтемне приміщення третьої кляси.

В буфеті можна було купити чаю з монпасье — цукру не було. Тарас узяв склянку чаю і два монпасье. Сів біля вільного столика. За сусіднім столиком сиділи хлопці і сперечались.

— Я вам кажу, їдьмо в Казахстан, — гарячився один, енергійно жестикулюючи рукою. — Там наші хлопці в Караганді добре заробляють. Для робітників є гуртожитки і харчівня. Літо хоч і гаряче, але в шахті працювати добре. Зимою лише великі бурани, але нам що до того?! Киргизи вороже ставляться тільки до москалів, а до українців, як до братів. В Хабаровську і клімат жажливий, і харчі кепські. Там же овочів немає, і хоч заробітки великі, та пляшка молока коштує сімдесят рублів.

— Хлопці! Пішли до каси, перемінімо квитки до Казахстану, — запропонував інший.

Вони всі хапливо піднялися, забрали свої клунки і зникли.

— На Вінницю! — почувся оклик.

Тарас узяв валізку і вийшов. Переділи вагона світилися пусткою. В цей бік мало хто їхав. Люди тікали на схід, далі від родючих районів, від насиджених місць. Туди, де можна було знайти відносний спокій. Тарас сидів у кутку переділу і дрімав, а може й спав.

— Вінниця! — монотонно повторював кондуктор, проходячи вагоном. Пасажири заворушилися,

приготовляли свої речі. Поїзд заскрипів гальмами так раптово, що на голову з верхніх полиць падали вузлики й валізки. Зупинився, ще раз шарпнувши, далеко від станції.

Тарас здав на вокзалі на збереження свої речі, сам пішов у місто. В першу чергу, пообідати. Скавав очима по вивісках в сподіванні натрапити на „Ресторан“, „Ідальня“, „Буфет“ чи „Чайна“. На вулицях було порожньо, як на цвинтарі. Поперед Тараса поспішав якийсь кремезний чоловік з портфелем, мабуть, у службових справах. Він завернув у провулок. Тарас також подивився в той бік. Спереду виднілась вивіска: „ПІВО“. Тарас зайшов. Попросив кварту пива і щось закусити. На кварту пива дозволялося купити манюсінський кусочок сиру, більш нічого не було. Подорожній мусів носити харчі з собою. На базарній площі Тарас побачив, як за столиками куняло кілька перекупок перед своїми клуночками. Між столиками блукали якісь підозрілі суб'єкти. Крім соняшникових зернят, у перекупок ще можна було дістати кислого молока. Базар збирався лише в ранішні години. Селяни приносили деякий харч, скоро продавали і поспішали назад додому, на роботу. Тарас купив зернят, щоб трохи заспокоїти голод, і пішов.

— Слушай, братішка! — почув він раптом позад себе. Оглянувся. Його доганяли два суб'єкти в браво заломлених кашкетах. — Купи часи, анкерський ход. Купи, дешево продам, на квиток грошей не хватає, — пропонував йому один з підбитою бровою.

— Своїх не маю де дівати, — відповів Тарас відомою злодійською відповіддю.

— Брось, Коля! Це не селяк, на цьому не клює, — відраджував товариш.

— А чого семечки купляє? — промовив роздратовано Коля і сплюнув.

Це ті, що молодими співали по вагонах з кашкетом у руці, а тепер уже вирости, — подумав Тарас і збільшив кроки.

До Вінниці Тарас приїхав, маючи деякі надії на працю. Тут десь живе його приятелька з гімназії, Тося. Чоловік її працює інженером на „Плодосушарці“. З Тосею він колись навіть легенький роман пережив. Водив у кіно, разом гуляли в Софієвці, плавали човном по „Чорному Колесі“, відпочивали в холодку на острові „Кохання“. Після закінчення гімназії їхні шляхи розбіглися. Він учився далі, а вона вийшла заміж. Тепер він довідався, що вона з чоловіком тут. Постановив використати ці зв'язки. „Якщо не допоможе, то хоч порадить“, — думав Тарас.

Він звернувся до першого зустрічного чоловіка:
— Де тут „Плодосушарка“?

— О, це недалеко. Поверніть за цим будинком ліворуч, спустіться вниз, там повернете праворуч, пройдете з гони, побачите місток, перейдете через Бог на Дубовецьку слобідку, там повернете ліворуч, кілька разів палицею кинути, і побачите праворуч будинки ...

— Дякую, я вже там запитаю, — поспішив Та-

рас запам'ятати хоч початки, бо стільки закрутів, що ніяк не запам'ятаєш. Місток він таки знайшов, а тут постановив запитати, бо забув, чи праворуч чи ліворуч. Назустріч якраз ішов поважним кроком якийсь селянин, що можна було пізнати з убогого одягу.

— Добридень, Тарасе Івановичу! Куди це ви поспішаєте? — добродушно запитав зустрічний.

Тарас задубів. Спантеличено дивився на Кучеренка, брата Кучеренка, про якого питалася у вагоні молодиця. Тільки той у Сибірі, а цей тут. Чкурнув у світ, як казали в селі. Ця зустріч Тараса не потішала. Він тікав від рідних осель, знайомих людей, щоб заховати себе в чужій чужині, а тут раптом не встиг упірнути в місто, як оця зустріч ... І де наших людей немає? Тарас приховавав своє збентеження, невимушено привітався:

— Добридень, дядьку Федоре! Чого це ви горішки збираєте по чужині, тиняєтесь тут, коли вдома жнива? — жартівливо додав.

— Е, Тарасе Івановичу, я тут нічним директором, сторожую на цегельні. А оце передав усі діла денному начальству, а сам чимчикую до кооперативи, щоб захопити на книжку пайку хліба, бо пропустиш термін, то завтра не віддадуть — пропадуть райські калорії.

— Ви ж колись продавали хурами, а тепер вистоюєте в черзі за фунтиком? — сміявся Тарас.

— Що правда, то правда. Але скажіть мені, чого це ви перлися в чужий город?

— В який? — не зрозумів Тарас.

— Ну, а хоч би в Москву. Хотіли в люди при соціалізмі вилізти? Адзуськи! От і школу закінчили, здається, чотири роки папір псували, чорнило переводили, а вони побачили, що ви вівця не з тієї череди, та й дали вам твердим по м'якому.

Тарас зніяковів. Йому ще так відверто ніхто не говорив, хоч це була правда.

— То виникло якесь непорозуміння, — намагався виправдатись.

— Яке непорозуміння? — спаленів Кучеренко. — Та це ж свята істина. Українцям до науки зачинена дорога. Хахли можуть брук замітати, в цегельні сторожувати, а доручити їм військо та ще таким, що носять прізвище Запорожець, то вже дзуськи! Було б вам змінити прізвище на Кудрявцева, а ще краще — на Грінблата. Тоді б ще, може, якось приховалися. Ха-ха! Еге! Ну, бувайте, піду. Ага, забув сказати, — і Кучеренко прижмурих одне око. — Пам'ятайте, що ми не бачились, — з притиском сказав останнє слово, повернувся і пішов.

Тарас подивився йому вслід і подумав: „Свята душа”. Тепер уже до „Плодосушарки” було недалеко. Він бачив чорний дим з високого димаря. Тарас піднявся від містка під горбок, повернув знову ліворуч, пройшов з півкілометра, і праворуч показався завод. Серед чудової зелені дерев велика кам'яна споруда з численними прибудівками. Брама в дротяній огорожі була навстіж відчинена. У дворі ходили люди в забрудненій одежі, стукали молотки, чулися вигуки.

— Де тут інженер Чигрин? — запитав Тарас робітника.

— Ви на роботу? — змріяв його поглядом чоловік. — Біжіть он туди, там його хата, він зараз удома, — і показав рукою в напрямі окремого будиночка, захованого в зелені.

Тарас ішов по втоптаній стежечці до будинку і міркував, як його розпочати розмову. Найкраще було б раніше зустріти Тосю, запитати, чи він партійний, а тоді можна було б і сміливіше розмовляти.

Постукав обережно в двері. Відчинила якась жінка з інтелігентним обличчям, упевненими руками.

— Вам кого? — чемно запитала.

— Хотів бачити інженера Чигрина.

— Прошу дуже, заходьте. Він зараз вийде. Сідайте ось тут, — і показала на плетене з лози дачне крісло біля маленького столика на веранді.

Тарас сів. За хвилину вийшов інженер. Досить було одного погляду, щоб він привабив до себе своїм виглядом. Типовий козак, хіба що бракувало довгих вусів. Високий, стрункий, красунь з чорними, зрослими на перенісці, бровами, вражав своєю інтелігентністю і разом з тим простотою. Карі очі світилися чесністю і добротою. Полонили Тараса і викликали на відвертість. Такий не зрадить.

— Добридень, — м'яким голосом привітався.

— Доброго здоров'я, — відповів Тарас і потиснув простягнену руку.

Саме рипнули двері. На порозі показалась Тося.

— Тарас! — скрикнула і зашарілась.

— Ти знайома? — весело запитав інженер, посміхнувшись.

— Так, разом училися, ще й у човні плавали, — підійшла й подала руку. — Диви, як ви підросли, — дивувалась і сміливо дивилася у вічі.

— Тосю, коли це твій товариш із школи, то скажи мамі, щоб нам щось сюди підкинули, — Чигрин підсунув до столика два крісла — для себе і для гостя. Попросив ближче. — Звідкіль це ви до нас? Якими шляхами? — привітливо запитав.

— Не досить ясними, — відверто почав Тарас. Він постановив собі нічого не приховувати. Або прийме або ні, але хотів із самого початку мати перед ним чисте сумління. Коротко оповів свою біографію. Тося тихо ввійшла, поставила на столику карафку з вином і три келихи на високих ніжках, а на тарілочці — якісь солодоші. Коли Тарас закінчив, Чигрин узяв келих, підніс і сказав:

— За щасливе майбутнє!

Усі випили.

— Приходьте завтра вранці на завод. Щось будете помагати в ремонті. Я скажу інженерові будівництва, щоб дав вам можливу роботу. А, коли основні роботи розпочнуться, тоді щось знайдемо.

Тарас щиро подякував. Окрилений успіхами, піднявся.

— Заходьте до нас тепер частіше, — запрошувала Тося.

— Дякую, — відповів Тарас і пішов знову до міста.

Інженер поспішав на завод.

Перша справа полагоджена — робота запевнена. Тепер квартира. Де знайти квартиру? В перенаселеному завжди місті, де житлова площа тепер „Житлокооперацією” міряється на сантиметри і де до однієї кухні прикріплюється три господині, не може бути й мови знайти куточок. Треба шукати в робітничих кварталах, в напівміщанському, напівселянському середовищі, на передмістях. Туди ще „Житлокооперація” не сягнула, там ще хати належать власникам, і в багатодітній родині легше знайти куточок з вузьким ліжком, щоб було де переночувати. Чим більша родина, тим більша нужда, і тому в шуканні додаткових засобів, беруть до себе квартирантів. Тарас почав з Дубовецької Слобідки. З хати в хату заходив і питався про куток на ніч. Немає. В одній хаті вже взяли до себе мешканку, в іншій немає ліжка, а деінде радили прийти за тиждень.

— А чи не хотіли б ви притулитися в маштарці?
— запрошувала чемно одна господиня.

Тарас радо вхопився за цю пропозицію. Молода господиня, з певними ознаками недалекого збільшення родини, повела Тараса до маштарки.

— Тут чоловік колись майстрував, — пояснювала. — І вікно є, і навіть можна пічку на зиму поставити.

Приміщення справді було затишне, і, приклавши рук, можна було замешкати, але мотлоху на долівці валялась така сила-силенна, що на підводі не забереш. Тут і качани кукурудзи, і сухе гамузиння на розпал, і якесь старе заліззя, поламані колеса.

Все ж таки Тарас погодився. Обіцяв зайти за пару днів, лише просив трохи прибрати. Пішов далі в надії знайти щось краще.

Так він проходив до самого вечора і нічого не знайшов. Стомлений, поплівся в місто. По дорозі зайшов у міський парк і сів на крайній лавці в затишку дерев. Сидів довго осамотнений у легких присмерках надходячого вечора. Ніжною позолотою стікали останні промінчики багряного заходу по вітах плакучої верби і, здавалось, скапували додолу. Вже блимнули у вікнах вогники, вирізьблюючи чотирикутники на стінах. Дивився, не відриваючи очей від цих принадних маячків, за стінами яких так тихо та безжурно текло родинне життя, де, мабуть, жили щасливі люди. В свідомість непомітно закралась заздрість. Як добре і затишно сидіти тепер у хаті разом з родиною, як добре після вечері читати в кріслі книжку ...

Раптом вікно, за яким він спостерігав через прозору фіраночку людські тіні, заслонилося. Тарасова заздрість змінилася на тугу. Страх перед невідомим він відчував завжди, як родичі затуляли ввечері вікна ковдрою. Щоб не бачити міліції, яка ходить вулицею. Солодкі мрії зникли. Тривожно оглянувся, чи хто не слідкує, піднявся і скоро пішов на вокзал. Там можна серед пасажирів непомітно передрімати до ранку.

В залі повно людей. Тарас у кутку сів на вільне місце і полегшено зітхнув. Недалеко розмовляли жінки гарно вбрані, вони безжурно реготались. Міряли поглядами торбинки вбогих пасажирів, за-

розуміло виставляли наперед ніжки в замшових черевиках. Їхні валізки виблискували в електриці нікельованими кутиками, жовтою шкірою ремінців. „Жінки партійних верховодів”, — подумав Тарас. Підійшли два елегантно одягнені джентльмени, з такою ж люксовою валізкою. Саме, коли один джентльмен щось говорив галантно до жінок, інший своєю валізкою, що була коробкою без дна, накрив одну валізочку і відсунув набік ногою. Сам став збоку, прийнявши незалежну позу, спокійно закурив. Жіночки кокетливо рухали плечима, вибухали іскристим сміхом, щось запально заперечували джентльменові і своєю поведінкою привертати увагу всіх пасажирів. Нарешті джентльмен пробачився і відійшов до каси. Жіночка оглянулась.

— Нюра, а де моя валізка? — злякано верескнула.

— Та вона ж стояла поруч з моєю, — збентежено відповіла Нюра. Обидві заметушились, наробили лементу, побігли до виходу, покликали міліціонера. Потім по телефону покривджена жінка кудись подзвонила.

Тимчасом франт, що накрив своїм покрівцем жіночу валізку, і, стоячи збоку, спокійно курив, тепер узяв покрівець і пішов. Тарас найбільше дивувався механізмові покрівця. І як воно там пристосовано, що валізочка не випадає? Мабуть, такі пружинки, замки, що раптом затискають. Франт перейшов в інший відділ відпочинкової залі і сів собі біля столика. Незабаром приїхало декілька міліціонерів, очевидно, з розшуку і почали пере-

глядати всі закутки, а потім десь розбіглися за станцією.

„Чиста робота! Отак з місяць підночувати на вокзалі, то можна багато опанувати додаткових фахів”, — міркував Тарас і в душі сміявся, радів злодієвим спритом.

За вікном загуркотів поїзд і зупинився. Пасажири посунули на перон, джентльмен теж вийшов, жінок не було. Незабаром залю заповнили ново-прибулі пасажири, і насичене тютюновим димом повітря забриніло різноголосим гамором. Тарас зібгався в кутку на лавці і дрімав ...

— Товаришок! Товаришок, вставай, пора провітритись, — почув він над собою голос, і хтось безцеремонно смикав його за плече.

Тарас розплющив очі. Перед ним стояв підпезаний, у фартусі, чоловік з віником у руках. На долівці виднілось купками сміття. В кожному сонячному промені плавало дрібнесеньке мереживо золотого пороху, сполоханого дбайливим прибиральником. Тарас піднявся і пішов за іншими, такими як він, на свіже повітря, на перон. Люди стояли під стінами і грілися проти сонця, що ледве виринуло, як решето, велике, золоте. Десь далеко було чути шум поїзду, що наближався. Всі повернули голови в тому напрямі.

Поїзд влетів на станцію повним розгоном, загарчав гальмами, заскрипів колесами і задзеленькав буферами. Паротяг пустив хмару чорного диму, обдав на пероні пасажирів, які стояли ближче, гарячою парою і зупинився перед станцією. Вагони

залишилися позаду. Пасажири, як горобці, вискакували з вагонів, спотикались і бігли. Їм назустріч поспішали із станції до вагонів інші. Розминались на вузьких стежечках і лаялись. Тарас байдуже спостерігав це звикле видовище і ні на що не реагував. Раптом йому здалося, що з вагона майнула постать Василя. Скочила в натовп і зникла. Тарас аж підскочив, навшпиньки зіп'явся. Невже Василь? От була б радість! Тепер виразно він побачив, як Василь поправив на голові кашкета і заклопотано поспішав із скринькою в руках до станції. В Тараса від несподіванки аж дух заперло. Він заховався за ріг будинку, щоб пожартувати з товариша. Коли Василь порівнявся з ним, Тарас несподівано вискочив і суворим тоном:

— Таваріш! Ваші дакументи!

— Тарас! А щоб ти луснув! — закричав на все горло, кинув скриньку і вхопив в обійми Тараса, наче наречену. Міцно чмокнув у щоку, що аж люди оглянулись. Мов побратими, поруч пішли на станцію.

— Звідки ти дізнався, що я у Вінниці?

— Прийшов до тебе відрадити, щоб не йшов у ГПУ, а Оксана каже, що ще раненько відправила тебе в світи. Я тоді додому і до дружини: „Давай, кажу, скоро харчі і білизну, бо світ валиться”. Вона сюди-туди, напхала в скриньку, і я на станцію. Навіть їй не сказав, куди їду. Купив квиток у Вінницю, так як сказала Оксана, і ось тут.

— Знаменито! А я вже й роботу підшукав. Про

квартиру попитаємо в робітників на заводі, бо так трудно знайти, — радив Тарас.

Вони здали до схову Василю скриньку і пішли разом на „Плодосушарку”.

„ЩО, ХЛОПЦІ, ІШАЧИТЕ?”

Біля старої дерев'яної будови працювало два хлопці. Вправними, чітко розрахованими, рухами здіймали лист за листом толеву покрівлю, обережно спускали вниз і класифікували за сортами.

Будівничий інженер, Тесля, „старий вовк”, як його прозвали робітники, ходив з аркушем паперу під пахвою по площі, заглядав у кожний кут і керував ремонтом усього заводу. Від його досвідченого і спостережливого ока нічого не можна було приховати. Не уникнули його уваги спритні рухи цих селянських хлопців. Щось вони на селян не змахують, а тим більше на простаків, якими прикидаються. Щось тут є затаємничене. Дивись, як у них усе під руками горить. Але що йому до того? Він і сам походить з родини, яку тепер ішні господарі називають „білою кісткою”, тому він до цих селянських хлопців ставиться з почуттям приязні, вбачаючи в них дітей порядних батьків, що, мабуть, та-кож зазнали утисків.

Хлопці орудували на даху молотками і голосно реготали, щиро жартували з випадковими прохо-

жими, особливо перекидались дотепами з дівчатами, що недалеко перед конторою впорядковували квітник і постійно показували свої білі зуби.

Розбір цього трухлявого магазину взяли акордово. Вони кожную роботу брали за окремою домовленістю. Запопадливо виконували її в означений час, а часто ще й скоріше. Все в них ішло гаразд. Інженер Тесля, здаючи їм цю роботу, прикинув у думці з власного досвіду, скільки то треба затратити робочих днів на виконання її, і розраховував шість людиноднів. Десять карбованців — середній заробіток, приобіцяв хлопцям 60 карбованців. Хлопці не торгувались. До обіду зняли дах, повідбивали на наріжних стовпах залізні клямри, зачепили за крокви мотузком і всю будову повалили на землю. Потім легенько розбирали матеріал, складали на окремі купи стовпи, платви, крокви, бальки, лати, заміт тощо. Увечері на місці будови купами лежало дерево, висортоване, упорядковане. Інженер Тесля підійшов і задоволено ахнув. Поплескав хлопців по плечах пухкою долонею і підписав акт закінчення та прийняття праці. Будівельні робітники розбирали б три дні, а ці ... Молодці!

— Чи вмієте ви, хлопці, бетонувати? — запитав він після короткої надуми.

— Ми? — здивувався Тарас. — Та ми колись церкви бетонували ... Та це ж головний наш фах, — самопевнено додав і подивився на Василя.

Василь злякано кліпав очима і хотів заперечити, але Тарас подивився на нього таким поглядом, що Василь умовк і подався крок назад.

— Чудово! Чому ж ви раніше до цього не призналися? У мене є кусок роботи. Ходімо, покажу, — радів Тесля, потираючи задоволено пухкими долонями.

Всі гуртом пішли через завалений різним гамузом двір, обминаючи купи ремонтного матеріалу. Тарас поважно, не виявляючи особливого збентеження новою працею, ішов за інженером і підморгував до Василя. Вони зайшли в цех.

— Мені потрібно забетонувати долівку цього приміщення якомога скоріше. Ви робітники, як я переконався, добрі, тому я вам і віддаю цю роботу. Отже, посередині треба зробити схил для водостоків і спрямувати його в кут до каналізації. Що ви за цю працю хочете?

Тарас мовчки оглядав цех, а в душі душив сміх. На бетонуванні він розумівся, як циган на бджолах. Назвав себе фахівцем по бетонуванню, бо думав забетонувати, може, десь якусь яму чи заліпити в стіні дірку. А ця робота його приголомшила. Долівка цеху мала яких три сотні квадратних метрів. Та відступати було пізно. Він спокійно поділовому пройшовся цехом, оглянув, завернув у шматок газети махорки і закурив, обмірковуючи ціну, щоб не прогадати. А, не маючи зеленого поняття, як довго доведеться тут працювати, удався до хитрощів:

— А скільки ви пропонуєте? Скільки там у вас за кошторисом заплановано?

Тесля, прижмуривши очі, щось обраховував. Тарас ще раз пройшовся цехом, попробував під но-

гами ґрунт, чи твердий, проміряв кроками площу, як справжній фахівець, і повернувся до інженера.

— Я можу дати сто п'ятдесят карбованців, — після надуми відповів інженер.

В Тараса з радощів аж серце підскочило. Такий заробіток! Та це ж місячна платня доброго робітника! Але він утопив своє захоплення в спокійну мовчанку. Поволі підійшов до інженера, пильно подивився йому у вічі, витримав ділову павзу, запитав:

»

— Вам не соромно пропонувати таку ціну? Та в нас би кури сміялися, якби ми на таке погодилися. Ні, ні, якщо вже говорити, то давайте говорити по-діловому: дві сотні з половиною, і завтра починаємо роботу.

— Ні, — заперечив Тесля, — цього я ніяк не можу дати. Якщо вже на те пішло, то від сили дам дві сотні. Згода?

Тарас запитливо подивився на Василя, так, наче Василь щось на цьому розумівся.

Але Василь догадався. Теж не з однієї печі хліб їв:

— Товариш інженер дуже добра людина і дасть нам на іншій роботі більше. А тут, якщо кошторисом стільки не передбачено, то так і буде, погоджуємося.

— Ну, то згода, — сказав від себе Тарас.

— Приступайте завтра до роботи. Пісок і цемент вам підвезуть, а корита для перемішування коло дверей.

На цьому умова і була закінчена. Розійшлися. Коли інженер зник, Тарас почав реготатись.

— І що ти собі надумав, Тарасе? Як же ми будемо бетонувати, коли не знаємо, як розмішувати чамур, в якій пропорції? — з докором запитав Василь.

— Ото дивак! Немає тут нічого складного. Большевики кажуть, що немає таких фортець, яких би вони не здобули. А ми ж з тобою большевицькі куркулі, то що нам задніх пасти чи що? Коли ця голота, захопивши владу, не побоялася керувати державою, то чого нам у цій державі боятися бетонувати цех? Пусте! Буде такої якості, як і вся советська влада. Отже, слухай: я зараз піду в бібліотеку і візьму підручник по бетонуванню. Ти біжи в крамницю і купи ґрунтвагу. Без цього не можна плянувати і нівелювати. Рівну планку знайдемо на заводі, сокиру до тесання маємо, а лопаточку я бачив, хтось загубив там, у дворі. Оце і все. За тиждень долівка мусить бути готова.

— І ти певний, що ми цю роботу виконаємо? — недовіжливо запитав Василь.

— Ще й нагороду отримаємо. Тепер же всі і всюди так роблять. Соціалізм будують „висуванці”, а ми оце з тобою і почали висуватися. Згодом, гляди, керувати заводом призначать.

— Ну, а відносно тюрми, як воно там? — тихо засміявся Василь.

— Тюрма від нас, а ми від неї не втечемо. Мариво її висить скрізь і над усіма. Чи ти колупаєш руду, чи головуєш у Комінтерні, від тюрми не за-

рікайся. Єдина надія, що, може, до нас прийде черга за сто років, а за той час соціалізм при большевизмі розлетиться.

— Слухай, господін інженер! — знов добродушно запитав Василь. — Ну, а коли б отак тобі запропонували будову містка через річку, то ти б також погодився?

— Очевидно. А ще коли б через Збруч — тільки мене й бачили б, ще й дружину захопив би. І повір мені, що не провалився б.

Василь сміявся. Йому з Тарасом приємно було переживати найтяжчі моменти. Він завжди знаходив вихід, завжди веселий і безжурний. Хоч на заводі між людьми й потрібно таким бути, щоб не викликати будь-якого підозріння.

Наступного дня в цеху робота жваво кипіла. Тарас, насвистуючи мелодію вальса „Неаполітанської ночі”, спускав коритом через вікно землю на підводу, а Василь зрівнював і підкидав до вікна. Робота, хоч і тяжка, проте молоді хлопці не відчували втоми. Не дивились на те, що руки горіли від натертих мозолів, бо до вечора з цим найтяжчим завданням справились. Так завзято Тарас ще ніколи не працював.

Жив він з Василем на околиці Старого Міста в одній кімнаті. Думали заховатися далі від людей. Правда, і тут треба було приписатися в адресному столі. І хоч цього вони найбільше боялися, та обминути цю формальність у большевицькій системі не можливо.

— Чорт з ним! Чого ти боїшся? В СССР тисячі

міст. Хто захоче нас шукати? Таких, як ми, тепер тисячі, — заспокоював Тараса Василь, якому страх видавався меншим.

— Міст багато, а доріг ще більше, але всі вони ведуть до тюрми, — хвилювався завжди перед сном Тарас і оглядав причільне вікно, яким можна було, на випадок нічної візити ГПУ, тікати.

В цеху почалася „планіровка”. Планкою під „грунтвагу” забивали кілочки і засипали долівку верстовою битого каміння, ріні і розрівнювали. Четвертого дня, озброївшись підручником, Тарас ступав діював складники бетону. В кориті перемішували цемент з піском, добавляли води і тачкою завозили в цех. Тарас розгортав, потім разом розрівнювали дошкою і поправляли терткою та лопаточкою. В суботу закликали інженера Теслю оглянути і прийняти роботу.

Тесля пройшовся по діагоналі з кута в кут, подивився на водосхил, заглянув в отвір каналізації, повернувся і простягнув Тарасові руку:

— Роботу виконали добре. Тепер бачу, що вмієте бетонувати ...

— А то ви ще мали сумнів? — посміхався Тарас.

— Ні, але це ж широка площа. Думав, не вирівняєте. Ну, гаразд. Дякую, що зробили дотерміново, а тепер маю косовицю. Умієте косити?

— Попробуємо, — глянув Тарас на Василя і підморгнув. „Щоб селяни та не вміли косити?” — подумав Тарас.

Тесля завів хлопців і показав траву. Десятин чотири сінокосу під яблунями, що гнулися від яблук.

Тут Тарас загнув сам таку ціну, що Тесля аж за голову взявся. Але він у цій роботі досвіду не мав, то уважно слухав, як Тарас говорив:

—Товаришу інженере! Та ж від цієї праці і спина болить, і біля пупа тягне, і руки наче не свої. Тут не схитруєш. Кожну травичку треба підтяти косою.

Інженер Тесля хитав головою і вірив, що це тяжка робота. Погодився на ціну, яку виставив Тарас.

Хлопці були безмежно раді: по-перше, таки добрий заробіток, в селі й третини того не заплатили б, а по-друге, свіже повітря, свіжі яблука, ніхто не контролює, коли захочеш, відпочивай. Словом — воля.

— Ну, а як коси? Чим будемо косити?

Інженер розвів руками. Довелось йому додати грошей на купівлю двох кіс, кісся, бабки для клепання, брус. Хлопці взяли гроші і пішли в місто купляти приладдя.

Сіно в садку косили помаленьку два тижні. Відпочивали, їли ранні яблука, що вже дозрівали, особливо паперівки. Просиджували в холодку годинами і перебендювали. Яка це відмінна косовиця від косовиці в селі, де справді болить не тільки спина й поясниця, а навіть ніс від того, що піт обтираєш.

Ремонт заводу був на викінченні, приготувлялися пустити в рух. Реєстрували до праці робітників і робітниць, що зголошувались, повідомляли старих робітників, коли й на яку зміну приходити на

працю, Записався й Тарас з Василем звичайними робітниками. Службові місця були обсажені в конторі, тому вони були зараховані на працю „каналіщиками” до сушильного апарата „пучінелі”. Що там доведеться робити, хлопці не уявляли, але були готові навіть добувати екстракт краси з сухих яблук. Тиждень до урухомлення вони крутилися в садку між яблунями, відпочиваючи в холодочку та стинаючи косами рештки трави. А при кінці тижня, здавши виконану роботу інженерові, підсумовали свої заробітки. Це було щось неймовірне. Василь запевняв, що вони за два місяці на ремонті заводу заробили більше, ніж селянин у селі за два роки. Тепер вони ще виразніше побачили ту прірву, яка існує між селом і містом. І ставало дивним, чому селянин — капіталіст, а робітник — пролетар.

— Ні, браток, тепер я в село не повернуся. Тут відробив вісім годин, і тоді, хоч потоп, мені байдуже, — говорив Василь, стискаючи в долоні жмут грошей.

— А власна хата, а корова біля ясел, забув? — пробував вставити Тарас.

— Посуха, журись, що немає дощу. Пішов дощ, проси Бога, щоб не було граду. Корова тільна, гляди, щоб щасливо отелилась. Навесні приморозок, бігаєш і приглядаєшся, чи на дереві цвіт не обмерз. І щоб у жнива погода була, і щоб пожежі діти не зробили, і щоб вітер соломи не перекинув, і щоб ... щоб .. Ні, друже, я волюю бути проле-

тарем, особливо при соціалізмі, — рішуче закінчив Василь.

Тарас лагідно посміхнувся:

— Таж робітник — вічний раб верстата. Він мусить невідлучно шість днів працювати на заводі. А селянин, коли захоче, тоді й працює. Дощ чи негода, сидить собі тихенько в хаті і з любими діточками пір'я на подушку перебирає, — заперечував Тарас.

— Це правда. Робітник працює шість днів, зате сьомий вільний. Може піти в театр чи в гості і не боятися, що худоба в хліві заплутається або не напоєна. А селянин того сьомого вільного дня ніколи не має. Селянин вічно в роботі, його праця не терпить відпочинку. Завжди мусить крутитися. Чи дощ, чи негода, чи свято, чи гості в хаті, а худобу треба доглянути. Навесні впору засіяти, посадити, прийдуть жнива, немає часу рук помити, восени молотьба, оранка, ремонт будівель, лагодження огорожі. Зимою чистити насіння, справляти реманент, і то завжди не вісім годин, а від сходу сонця до пізньої ночі. Для відпочинку, повного, незалежного, знайдеться час хіба тоді, як хвороба прикує до ліжка.

Тарас не заперечував. Він і сам це добре бачив, а що захищав селянський стан, то тільки іронізував. В селянина, справді, відносна воля, якою він радіє. Воля в тому, що наглядача фізичного не видно, але він існує постійно. Коли селянин хоче провести вільний час, то його мусить хтось заступити з родини, отже — вічний раб землі. Інша справа, що

він ту землю безмежно любить, плекає, душу в неї вкладає. Він нею дихає, живе нею, має від неї духову і матеріальну насолоду, з нею зрісся, за неї молиться, тужить і радіє. З цією любов'ю до землі він не відчуває втоми, не помічає поневолення постійною працею, бо ця земелька належить йому, і тільки він збирає з неї плоди. Але це було колись. Тепер, коли селянин побачив, що земля більше йому не належить і плоди контролюються наглядачами, і що йому не вільно розпоряджатися своєю працею, то в нього зародилась нехоть до землі, і тому він починає зраджувати любов до неї, починає заздрити міському робітникові.

Тарас дивився на добродушне обличчя свого товариша й аналізував по Василеві психічне заломлення всього селянства, бо Василь — це типовий селянин і говорить не від себе самого, а устами українського хлібороба. Отже, найголовнішим стимулом зацікавити людину працею є справедливе вирішення земельного питання. Той спосіб, який думають застосовувати большевики — суспільна колективізація — мабуть, не виправдає сподіваних надій. Селянин не віддасть так широко, від сходу сонця до пізньої ночі, своєї праці на колгоспі, як на власній ниві. Він буде працювати вісім годин як-так, як робітник на фабриці, і тому напевно продуктивність одиниці земельної площі впаде, не допоможе ні механізація, ні агрономічні поради. Так міркував Тарас. Хоч він і походив з селянської родини, але справжньої любови до землі не мав. Йому завжди здавалась праця селянина невдячною

і неблагодатною. Він свою молодість провів у
лах і з землею не зрісся. Село він любив лиш
безмежні простори, пахучо-свіже повітря, здо
і чисту мораль населення, його побожність.

Цілими вечорами Тарас з Василем сиділи теп
кімнаті і говорили на різні теми. Як Тарас,
Василь щиро шанували один одного і взаємно
важали думки. Ніколи не сперечались, не гніва
і їм було добре. Були побратимами. На роботу
дили разом, разом наполегливо і завзято пра
вали, щоб відвернути хоч будь-яке підозріння.
надриваючи сили, заслужити поваги й дові
адміністрації, а головне, в партійного керівни
Вони щедро обдаровували доброзичливою
мішкою „бригадирів”, скидали кашкети перед
ловою завкому. Наперехват частували цигар
секретаря комсомолу, а в вихідний день шу
нагоди завести в пивну завжди п'яного „пар
та”. Бувало, біля них пройде заяложений шм
видлом слюсар заводу, старий робітник, і зап
жартівливо:

— Що, хлопці, ішачите?

— Ні, „ударнічаємо”, — весело відповідали.

— Та це однаково, — кидав слюсар і відх
далі. Він, мабуть, єдиний був на заводі, що не
чував над собою страху. Він уже сорок років по
сарем. Працював при різних владах та режи
спокійно, урівноважено, не надриваючись.
його займали важливі становища в советському
раті. Тому він і не боявся дещо сказати та
думав, не ризикував попасти „сексотів” на
олі-

вещь. „Ударників” не любив, цього ніколи раніше не було. Колись, якщо якийсь робітник хотів перед начальством придобритись продуктивністю праці, то його товариші засвистували, засміювали. Такої засади слюсар притримувався сьогодні. Робітник мусить працювати в міру своїх сил, поамаленьку.

Хлопці ж були іншої думки, хоч в основному із старим слюсарем погоджувались, але їм треба було під советську назву „ударництва” заховати свої „гріхи”, які тяжили над ними. Вони „куркулі”, а, крім того, Тараса, мабуть, розшукує ГПУ. Він же фактично втік з тюрми. Тому вони й працювали з покорою. Глибоко в серці була захована іскорка надії — заслужити на полегшу в такому привабливому житті на майбутнє.

І Р А

Завод працював повною потугою. Великими клубами вибухав з високих коминів чорний дим, з цехів доносилося гудіння машин, гомін людей, гуркіт моторів.

Між розкиданими цехами серед широкого двору метушились робітники. Тут рухались вагонетки з сировиною, підштовхувані хлопцями, там жінки і дівчата, як бджоли, обліпили купи запашних грушок, оксамитно-синіх сливок, золотистих яблук — усе це перебирали і кидали в кошики. Вагонетки з вишнями, черешнями та іншою сировиною через широкі проходи зникали в заводі. Повітря всередині, насичене солодкими випарами пахощів джему, варення, повидла, цукатів, маринадів та іншими ароматами садовини й городини, далеко розносилось поза межі заводу. Тут варили, солили, маринували, сушили, квасили, сульфатували і консервували. Онде викопані рядком „лозні” (сушарня овочів), заповнені знаменитими вінницькими грушами глек, кучерявляться в синенькому димі, обкурюються. Поруч великі купи півфабрикату пе-

ребирають дівчата і хлопці, повні кошики відвозять у цех на досушку в апаратах. В іншому цеху великий шпарочний чан засипають яблуками, з якого за півгодини виходить розварена маса до протиральні. А далі готове пахуче тісто попадає у „вакум”, з якого виходить мармеляда.

Тарас з Василем накладають сита у вагонетки, настелені недосушеними на лознях грушами, і завозять у сушарку. Зачинивши герметично двері, Тарас слідкує за манометром, регулює сухе повітря, а Василь дивиться за термометрами. Тарас не тільки регулює сухе повітря, він щоразу поглядає на двері до шпарочного цеху. Його більше цікавлять двері, ніж доступ сухого повітря в сушарку. Вже декілька днів ці двері приковують його увагу. Не солодкою мармелядою, що там вариться, а чимсь іншим.

Кілька днів тому він біг у паровичню вияснити причину слабого тиснення сухого повітря і на порозі мармелядного цеху зіткнувся грудьми з якоюсь усміхненою дівчиною. Мало що не збив її з ніг. Хотів вилаяти, щоб не ловила гав, та язик не повернувся... Така вона була гарна. З того часу це веселе дівча з голови йому не виходило. Вона тоді глянула на нього такими великими синіми очима, з-під таких довгих чорних вій, а сміх був такий дзвінкий, що ще й тепер дзвенить у вухах, а серце тане. Цілий день про неї думав. Наступного дня вона сама забігла, наче випадково заскочила в сушарку, покрутилась, кинула на нього яблуком і з сміхом вилетіла. За два дні знову прибігла і,

як ніхто не дивився, тикнула йому з-під фартушка два яблука.

— Візьміть, ви тут не маєте, це райські, — за-сміялася і в ту ж мить зникла.

Він, приємно вражений, подивився їй услід.

Так вони познайомились. Вона працювала в сусідньому цеху, і він мимохіть поглядав на двері ... Цікаво було б довідатись, хто вона ...

Після гудка, коли поверталися додому, Тарас сказав Василеві, що має справу, і залишився при виході з заводу. Василь пішов сам. Тарас пильнував. Ось вона серед гуртка дівчат. Блиснула на нього сміливим поглядом і підійшла.

— Ходімо, — просто промовила, наче вони були старі знайомі.

Провів до самої квартири. Цілу дорогу вона щось оповідала і з кожної дрібниці сміялася, а Тарас непомітно поглядав на її гарну усмішку, білі дрібненькі зуби та високі груди. Біля старенького будинку кинула „до побачення” і зникла за дверима. Тарас навіть забув запитати, як її звати. Повертався додому в дивному настрої. Дійсно, гарна дівчина ... „Але навіщо вона мені?” — кілька разів питав сам себе по дорозі додому. „Зрештою, поки приїде Оксана, можна буде побавитись”, — засміявся і махнув рукою.

Наступного дня знову після праці провів її додому. Василеві і цим разом щось збрехав. Тепер він опанував себе, почав розпитувати. Звалась вона Іра, недавно прийшла з села. По закінченню семирічки працювала в сільській кооперативі, а по-

тім покинула. На запит про батьків, обличчя в Ірі якось захмарилось, і вона сказала, що залишилась сиротою. Тарас здогадувався, яка доля зустріла батьків, і більше не питався. Тепер вона живе в своїй тітки. Заробить грошей і хоче далі вчитися.

— А в якій школі? — поцікавився Тарас.

— Та в яку приймуть, — засміялась, але від Тарасового спостережливого ока не заховався сум при цій відповіді. Мабуть, і вона має перешкоди поступити в школу.

Тепер у Тараса з'явилось співчуття до цієї сирітки, доля якої, мабуть, має багато спільного з Тарасовою. Напевно батьки на засланні, а вона ховається. Тарас постановив собі, що, як приїде Оксана, познайомить її з цією дівчиною і допоможе їй, чим зможе. Але в Тараса підсвідомо ворушились інші думки. Він ловив сам себе на тому, що дивиться на дівчину не як на сирітку, а як на красуню з великими синіми очима і чарівною посмішкою.

На заводі Іра своєю вродою приковувала загальну увагу, і, коли хтось з хлопців до неї залицявся, в Тараса народжувались ревності і вибухав гнів. А що буде, як вона довідається, що він одружений? Обережно подумав. Ні, признаватися не варто, краще хай сама побачить, як приїде Оксана.

Заводський гудок урвався несподівано. Тарас хутко вискочив до брами. Робітники і робітниці виходили гамірливими юрбами. Іра підійшла до нього, кокетлива й легка, лукаво запитала:

— Кого це ви тут виглядаєте? — і поправила загнутий комірець.

— Ходімо, дорогою скажу, — сміливо взяв її під руку і повів бічною вулицею.

— Ти вже до мене, як до нареченої, — засміялась.

— Знаєш, Іра, я щось хотів тобі сказати, — раптом постановив Тарас признатись про Оксану.

— Почекай, потім, — не дала йому продовжувати Іра, думаючи, що він почне говорити про любов. — Ти подивись, яка чудова квіточка, принеси, — і висмикнула свою руку.

Тарас нерадо поліз між бур'ян у рів, застряг у болоті і зірвав з будяка синеньку квітку. Поколов пальці, але обскубав колючки і подав квітку Ірі. Іра по-дитячому сміялася, грайливо била квіткою Тараса по обличчю.

— Не видумуй! Ну, що це за жарти? — розгнівано відмахнувся.

— Дивись, Тарасе! Мій сандалик розстібнувся, — знову вередувала Іра і показала пальцем на свою ногу.

Тарас завагався, оглянувся, чи ніхто не дивиться, нагнувся і швидко зашнурував ремінець на сандалику. Іра вдячно взяла його під руку, ніжно пригорнулася, і увесь гнів у Тараса розвіявся. „Облещливе чортеня” ... — подумав.

Додому вертався Тарас радісний і задоволений. Таки її поцілував, сама підставила уста. Удома про все признався Василеві. Виправдувався, що це він так собі романсує, що Оксани не зрадить. — Коли б ти побачив, які в неї чарівні ямочки на личках ... А які пружкі груди ... А яким жаром дихає, як цілувати ...

Василь мовчав, лише злегка посміхався.

Лист від Оксани прийшов несподівано. Прийшов саме в невідповідну годину. Дружина писала, що довше терпіти не може, затужила і збирається з Келею приїхати.

Тарас спохмурнів. Лист, якого чекав колись з такою нетерпеливістю, сьогодні не приніс радощів, що більше, йому не хотілося, щоб так скоро приїжджала Оксана, хоч сам тиждень тому нагадував їй приїжджати скоріше.

— Чорт знає, що таке! Хоче їхати, як я ще окремої квартири не приготував. Ну, як ми разом будемо жити? — звернувся до Василя.

— Не турбуйся, Тарасе, помиримось. Нам тут снопів не ділити і межі не міряти, — щиро заспокоював його Василь.

Але Тарас сів і почав швидко писати відповідь. Просив почекати, знайде квартиру і тоді повідомить.

Вночі довго не спав, перевертався з боку на бік і все думав про Іру. Вранці, ідучи на завод, намовляв Василя написати до Келі, щоб і вона не поспішала. Василь догадувався про причину і погодився. — „Чому я поспішив одружитись?” — уперше з'явилася в Тараса думка і цілий день не виходила з голови.

Під час перерви кинули написані листи в поштову скриньку біля заводу. Тепер Тарас таки мав твердий намір попередити якимось Іру. Ну, хоч би сказати їй, що він має наречену чи приятельку із

школи. Підготувати ґрунт, щоб не вийшло якихсь непорозумінь.

Іра за цілий день сьогодні ні разу не заглянула в цех до Тараса. Часом три-чотири рази заскочить. Ну, він їй сьогодні винесе догану. Це просто неможливо!

Після гудка всі робітники пройшли, а Іри не було. Тарас незадоволено сплюнув і пішов додому. Чому це її не було? Може, захворіла? А завтра неділя. Думав з нею домовитись піти кудись на дозвіллі. Тарас спересердя закурив. Гнівався на Іру, що не попередила про свою відсутність.

У неділю нудився цілий день, читати не хотілося. Василь запрошував піти купатися, теж відмовився. Чекав понеділка з більшою нетерпеливістю, ніж вихідного дня.

У понеділок під час праці заглянув у мармеладний цех. Іра стояла біля машини до нього спиною. Тарас заспокоївся. Хоч і сьогодні вона ні разу не заглянула до Тараса, але це його не хвилювало.

Після роботи, коли вийшов за браму заводу, Іра, мило посміхаючись, чекала його. Прибіг і потрусив її за кругленькі плечі:

— Чому, капосна, в суботу не працювала?

— Заскучав? — лукаво блиснула оченятами.

— Порушився ритм кровообігу, — жартував.

— Тітка захворіла — мусіла залишитися вдома.

А для тебе маю приємну несподіванку.

— Яку? — зацікавлено запитав, і в грудях тьохнуло.

— В „робкоопі”, при вул. Леніна, на талон ч. 67 видають чоловічі костюми. Я довідалась учора. Дочки не розібрали, поспішай і купи.

Тарас сподівався чогось цікавішого, отже, трохи розчарувався, але костюм дістати — також небуденна справа.

— Але моя „робкоопівська” книжка вдома, — сумно відповів.

— Біжи додому, а я піду займу для тебе чергу, — порадила.

Тарас стрімголов побіг, сказав Василеві, і разом прийшли до „робкоопу”.

Черга людей різнобарвним потічком пливла під стінами будинків, перейнята гомоном про костюми. Ця небуденна подія кожного цікавила в такий тяжкий час матеріяльних злиднів і труднощів. Іра здаля гукала до Тараса, демонструючи перед людьми, що вона для нього зайняла чергу. Василеві довелось стати у хвості. Іра не попередила сусідів, що займає місце для двох, і тепер було неможливо втиснутися.

Під вечір Тарас з Ірою, сяючи обличчями, розчервонілі від задухи і товкотні перед прилавком, вискочили з „робкоопу” з синім швейотовим костюмом, міцно затисненим під пахвою. Заздрісні погляди довгої черги вп’ялися в синю вовну. Тарас біг, не звертаючи уваги на запити, що падали навкруги: „Чи багато ще костюмів?”

Поруч нього, блискаючи щасливими очима, задоволено йшла Іра. Зупинилися біля Василя.

— Дістав? — запитався Василь, і суміш заздрости з радістю прорвалася в його голосі.

— І розмір попався відповідний! — радів Тарас.

— Мені, мабуть, уже не залишиться, — сумно промовив Василь і ніжно пробував пальцями вовну.

— Костюмів повно, не турбуйтеся, — продзвонів заспокійливий голос Іри, і Василь уважно подивився на неї.

— От коли б вистачило ... — зітхнув Василь.

— Стій до переможного кінця. Як хочеш, принеси щось перекусити, — порадив Тарас.

— Стоятиму до ранку! — твердо відповів. — А їсти ... потерплю. Для костюма варто поясок затягнути, — Василь щільніше підступив до переднього сусіда, щоб, бува, хто не втиснувся непроханий.

— Тарасе, знаєш що? — промовила Іра, коли вони простували вулицею, минувши чергу.

— Наприклад? ...

— Завтра підемо, і купиш собі другий костюм на талон моєї книжки. Я ж чоловічого костюма не потребу.

— Але можеш заробити на „товкучці"! Втричі більше вторгуєш!

— Хочу нагородити тебе.

— Ой рибонько! Та за це тебе слід поцілувати. Давай, зайдемо в парк ...

— Не видумуй, потім. Ще хтось побачить, — відвела його рукою.

„Мабуть, вона таки мене любить” ... — подумав

і в ту ж мить згадав про Оксану. Заскочив у крамницю, купив ласощів. Зайшли в парк і посідали у відлюдному куточку. Тут можна було святкувати успіх, не тільки купівлі, а й ...

Василь нетерпеливився в черзі до самого вечора. Пильно слідкував, щоб хто спереду не втиснувся в чергу, і кожного, хто виходив з набутим костюмом, рахував переможцем і своєю поразкою. Жадібно ловив очима синю вовну костюмів у тих щасливчиків, які вже вискакували з кооперативи. Нарешті Василь дотиснувся до дверей. Вскочив усередину, міцно штовхнув того, що намагався вийти з костюмом. На штовхани ніхто не звертав уваги. Ущасливлені люди бігли додому. Більш передбачливі загортали костюми в газету, куплену на вулиці, а інші дорогу покупку несли так. В „робкоопі” не прийнято загортати — ощадніше.

В середині „робкоопу” клекотав справжній бавар. Приміряли серед натовпу, товпились до єдиного в кутку дзеркала, просили обміняти, бо розмір не відповідав причепленому „ярликові”.

Василь, хвилюючись, подав „робкоопівську” книжку. Продавець вирізав ножицями „талон” і виписав на 75 карбованців касовий ордер. Біля каси також товпились. Василь заплатив вартість і подав продавцеві касовий квит.

— Який хочете? — запитав продавець.

Василеві раптом спало на думку взяти костюм сірого кольору. Він, як учився в гімназії, то учитель математики ходив у такому самому з чудо-

вого шевйоту. — „От утру носа Тарасові”, — блиснуло в голові.

— Дайте мені, будь ласка, сірого кольору.

Продавець ковзнув поглядом по Василеві, зміряв його від прилавка до голови:

— Ви часом не з дуба впали? — глумливо запитав.

— Як то з дуба впали? Ви ж самі запитали — який? — зніяковіло виправдувався Василь.

— Який розмір хочете, я запитав. А колір маємо лише один, — відповів з притиском і повернувся до іншого продавця, кивнув головою вбік Василя, кепкував: — Він ще сірого захотів, бач!

— Дайте мені 47 номер, — поспішив Василь попросити.

— Так би давно! — чомусь сердито буркнув продавець, вийшов за двері і виніс складений жужмом костюм. Перевірив, чи є штани й піджак, кинув перед Василем на прилавок.

Василь схопив костюм, притиснув до грудей, проштовхався ліктями поміж людей, вискочив на вулицю. Тут він постановив перевірити, чи рівні штанини, чи є обидві кишені, чи гудзики не погубились, бо тоді підібрати дуже тяжко. Переконавшись, що ці неладки його минули, він згорнув костюм по-своєму, так, щоб менше пом'явся, затиснув під пахву і, як куля, полетів додому.

Тарас сидів серед хати на стільчику і пришивав до свого костюма гудзики. Всі вони теліпалися на одній ниточці.

— Як костюм? — зацікавився він.

— Зараз побачиш, — і Василь в одну мить скинув робоче вбрання й одягнувся в куплене.

— Ну, як? — випростався перед Тарасом.

— Перший сорт! Тільки мені здається, правий рукав трішки синіший. Стань проти вікна... Йй-богу, синіший! — ствердив Тарас після пильного огляду. — Але здалека непомітно, — відійшовши трохи назад, заспокоїв збентеженого Василя.

— От гади! І як вони там дивляться на фабрики! — розгнівано сказав Василь. — Ану, одягни свій, я подивлюся, як на тобі лежить.

Тарас зав'язав гудза, відкусив нитку і поклав на стіл костюм. Потім скинув старі штани. В сінях рипнуло.

— Зачини двері! — гукнув до Василя і потягнув із стола нові штани.

Василь зробив два кроки, двері перед самим носом раптом відчинились, і на порозі на весь зріст стала домовласниця, ще не стара, товстенька молодиця.

— Ах, безсоромники! — склала вона на грудях оголені руки і глузливо дивилася на збентеженого Тараса, що притиснув жужмом штани до себе. — Хоч би ікони позатуляли.

— Бог і так скрізь бачить, а от від вас не встиг затулитися. Вибачайте ...

— Та нічого, не журися, я також усе вже бачила, — махнула господиня рукою. — Покажіть-но, що ви там купили.

— Он там, дивіться у Василя, а я зараз, — і Тарас, повернувшись спиною, блиснув голими нога-

ми, швидко натягнув штани, потім одягнув піджак і заспокоївся.

— Гарна матерія! І настояща старорежимна „шерсть”, а мій дурний п’яниця десь загубив книжку і тепер пальці кусає.

— То нехай піде в контору, візьме дуплікат, — порадив Тарас.

— Поки візьме дуплікат, то й костюмів нестане. А він заборгував з членськими внесками чи якимись паями, мабуть, на сотню карбованців. Ех, пропало! — і махнула рукою. — Але костюм гарний і лежить гарно. Тепер уже я вас поженю.

— Марні намагання, хазяйко. Ми вже поженені і „райських яблук” пробували, — засміявся Василь.

— А ви ж мені казали, що неодружені?! — спантеличино вигукнула і випнула груди, взявшись убоки руками.

— Вибачайте, часом не варто всю правду відкрити, — реготався Василь, поглядаючи на рум’янощоку молодицю.

— Ах, обіясники, обіясники! А я всім кажу, що ви парубки, шукала вам підходящих дівчат, думала свахою бути, а тепер брехункою люди зроблять. Ну, хіба ж так можна? Ой, я й забула, що в печі галушки поставила, на лемішку перекиплять, — сплеснула в долоні і хутенько вийшла.

— Свахою хотіла бути, — моргнув Василь, — а сама так і стриже очима. Тарасе! Та ж у тебе один рукав вищий! — скрикнув раптом Василь.

— Не може бути?! — злякався Тарас.

— Слово чести! От дай, я одягну, а ти подивишся.

Тарас скинув піджак і подав Василеві. Василь одягнув і став перед Тарасом.

— Твоя правда — плечі нерівні. Ну, чорт з ними! Кравці поправлять, а я завтра буду мати другий, — натякнув, посміхаючись, Тарас.

— А це звідки? — здивувався Василь.

— З піни морської Венера принесе.

— А в тій піні венеричного нічого немає? — сміявся Василь.

— Ще не аналізував, — хитро моргнув бровою Тарас.

— Ні, Тарасе, справді дістанеш ще один талон?

— Гарантовано!

— Еврека! Давай могорич!

— Почекай, завтра, як принесу костюм, то куплю тобі самої справжньої пляшку ... кремсоди.

— До свого живота. Ти готуй півлітра і десяток яєць з салом.

— Ну, ну, не журись. Дасть Бог день, дасть і горілку ...

Хлопці жартували до пізньої ночі. Повечерявши картоплею з салом, полягали спати в одному ліжку і тут, жартуючи, згадували жінок.

**

Наступного дня після роботи Іра вхопила Тараса під руку і пішли в робкооп. Василь подивився їм услід, зітхнув і поплівся додому. Він так заздрив Тарасові, що аж чорти ним тіпали. Два костюми разом! От де чоловікові щастя! Ну, й сама Ірочка варта гріха. Можна й жінку зрадити. Цікаво, як він з нею розійдеться, як приїде Оксана? Він же,

мабуть, у неї втьопався по самі вуха? Або вона. Однієї хвилинки без нього не може. Так і зорить за ним. Гарна була б пара ...

Василь наближався до своєї квартири. Ще зда- лека він побачив гурт людей, що пильно на нього дивилися. Приспішив крок. „Що могло б статися? — бентежила думка. — Може, вже прийшли арештувати і роблять обшук у присутності свідків?” — зупинився і приглядався. Люди махали до нього руками. Тікати пізно. З острахом підходив до людей. Щось знайоме майнуло йому в цих обличчях. Та це ж дружина, Келя! А поруч — Тарасова Оксана! А он, збоку, домовласниця щось їм оповідає, розмахуючи товстими руками.

Що за мара! І яка нечиста сила привіяла їх так несподівано? Ми ж попереджали, щоб почекали. Василь радів, що нарешті приїхала дружина, але бентежила думка про становище Тараса. Треба якось визволяти.

Опанувавши себе після зворушення, Василь широким кроком підійшов до жінок і весело привітався. Поцілував дружину, тепло потиснув руку Оксані, кивнув головою домовласниці.

— Оце ті парубки, бачите? Тільки-но вчора призналися, що одружені, а до того в хаті верховодили, як жеребці, — жартувала господиня.

— Не сподівалися? А ми з Оксаною погодилися поки що і в спільній кімнаті мешкати та й приїхали разом, — пояснювала Килина.

Оксана стояла і по ній виразно було видно, що вона схвильована. Мабуть, господиня щось сказала.

— А де Тарас? — запитала і пильно подивилася своїм пронизливим поглядом Василеві у вічі.

— Він там ... іззаду, зараз прийде, — уникаючи погляду, невпевнено відповів.

Але від Оксани брехня не приховалася — вона побачила якесь крутістьство.

— Василю, не обманюйте! Скажіть, куди він пішов? — і на очах виступили сльози.

— Він пішов у робкооп за костюмом, — признався Василь.

— А нам ось ця тітка казала, що ви ще вчора купили? — не відставала Оксана і ще більше хвилювалася. Тепер була певна, що Тарас зраджує її.

— Василю, скажіть, куди він пішов? — стримуючи плач, знову запитала і підійшла зовсім близько до Василя, заглядала в очі.

— Ну, та не бреши, Васю! Скажи, де він? — вмішалася в розмову Килина.

Господиня зацікавлено прислухалась, ласа на такі розмови.

— Ходімо до хати, я там розповім, — сказав Василь і покрутив ключем у дверях. Але двері вже були відчинені. Господиня своїм ключем відчинила, і жінки ще до приходу Василя позаносили свої валізки в хату. Тепер зайшли і зачинили двері.

— Ну, кажіть, де Тарас? — почала наступ Оксана, безмежно хвилюючись. В її голову набігало тисячі думок про жажливі зради Тараса. Вона невимовно переживала і не знаходила собі місця.

— Та, їй-богу, Тарас пішов по костюм! Ще один хоче купити! — запевняв Василь.

— А чому ти не пішов ще по один? — присікалась до нього з другого боку Килина.

Василь стояв як зацькований вовк. Ну, що з тими жінками робити? Кліпав очима і міркував, як його пояснити, щоб не втеліпатися. Але молодиці наполегливо натискали.

— Ага! Впіймався на брехенці, впіймався! — злорадо вигукувала Килина.

— Нічого не впіймався. Одна робітниця дала йому свій талон, бо їй не потрібно чоловічого вбрання, та й усе ...

— Ой! Я так і знала, — ухопилась Оксана за груди, промовила зблідлими устами і вмовкла. Приплющила повіки. Потім здригнулась, рвучко підкинула голову догори, і в очах блиснули рішучі вогники. — Василю! Покажіть мені, де та крамниця, що продають костюми. Я хочу переконатися, чи він не пішов до якої дівчини ...

— Прошу дуже, але слово честі, він пішов у робкооп.

— Тоді ходімо, я також піду, — рішуче запропонувала Килина.

Зачинили хату і пішли гуртом. Оксана, міцно стиснувши уста, рвучко ступаючи, поспішала попереду не оглядаючись, а Василь з Килиною, не відстаючи позаду, тихо між собою розмовляли:

— Ти знаєш, що Оксана вагітна? — утаємничила його Килина.

— Невже? — аж зупинився здивований Василь.

— Тихше. Кричиш, як навіжений. Вона не хотіла про це писати, збиралась заскочити Тараса ці-

єю приємною новиною. Він усе її запитував у листах, дуже хоче сина, а вона мовчала. Писав, що життя непевне, може, знов арештують, і в тюрмі загине, то хоч би часточка на цьому світі його залишилася. І оце вона з цією радістю їхала, а тут така зустріч. Переживає тяжко, бідна.

— Нічого тут особливого не скоїлось, даром вона так переймається.

— Вам завжди так. Ви дуже легко до всього підходите.

Так розмовляючи, вони прийшли в місто. Біля робкоопу — пустка. Люди товпились лише в приміщенні. Оксана швидко піднялася по східцях і зайшла всередину. Василь з Килиною залишились на вулиці. Серед моря голів Оксана зразу пізнала Тараса. Він, нахилившись, щось говорив до дівчини, а та заглядала йому в очі і посміхалась.

В грудях Оксани шалено закалатало. Набравши повітря, вона намагалась заспокоїтись. Тихо протиснулася між натовпом і зупинилась позад Тараса. Стежила пильно за дівчиною, приглядаючись до чарівної вроди, і від цього ще більше хвилювалась. Дівчина тримала в руках шевйотовий костюм і, лукаво посміхаючись, приклала до Тарасових грудей, а він тис її руку.

— В цьому костюмі ти такий, як польові васильки — сині та пахучі, — щебетала до Тараса дівчина та іскристо засміялася.

Оксана спалахнула, як порох. Хотіла підскочити і вдарити по цих, ледве підфарбованих, устах. Раптом Іра через Тарасове плече зустрілась поглядом

з Оксаною. На мить зустрілись їхні погляди. Одна одну прошивали зором палаючих очей. Цей зоровий двобій тривав коротко. Іра смертельно блідла, а Оксаніне обличчя наливалось страшним гнівом. Тарас відрухоиво обернувся.

— Оксана! — вирвалось мимохить, і він збентежено зацімів.

— Що ти тут робиш? До кого залицяєшся?! — з погрозовою ноткою в голосі, без привітання, запитала Оксана крізь зуби, що дрібнесенько цокотіли.

— Та що ти? ... Це я допомагаю робітниці з, нашого заводу купити костюм. Це Іра. Будь знайома, — ховаючи хвилювання, відповів посміхаючись Тарас і обернувся.

Іри вже не було. Вона круто повернулась, кинула на прилавок костюм, рішуче вийшла, не оглянувшись, лише закаулки цокотом відбивалися на пішоході.

— Робітниця?! Ха-ха-ха! ... — штучно засміялася Оксана. — Ходімо додому, — незаперечливим тоном наказала і пішла до виходу.

Тарас покірно пішов слідом за нею. Позаду перешіптувались люди, але він не звертав уваги. Випадок дійсно прикрій. „І як воно так сталося?“ — міркував він, намагаючись приспішеним кроком догнати Оксану, яка, високо піднявши голову, ішла до Василя, що відпочивав з Килиною на лавці. Її рішучі кроки, відривисті поахи рук свідчили, що вона вже винесла якусь постанову. Вона не дасть наплювати собі в саму душу! Ні, вона не з тих!

День і ніч мріяла про цю зустріч, чекала дня, коли приїде до свого любого чоловіка, мріяла, як він радісно зустріне її. Напекла вдома коржиків, які Тарас так любить, смажила курку, на корінцях настояла горілки. Думала, приїде і зустрінуться, як належить, а він ... Оксана зіпивши зуби, зупинилась мовчки біля Василя. Тарас теж зараз підійшов і привітався з Килиною потиском руки, а на Оксану дивився розгублено.

— Ну, чого набубнявилась? Не гнівайся, — посміхнувшись, обняв Оксану і хотів поцілувати, щоб цим злагіднити прикрість.

— Геть! Не треба, біжи до неї! — кинула схвилювано, і сльози закапали з очей.

— Оксанко, перестань. Ну, й чого ти плачеш? — зворушливо просив Тарас.

— Ходімо додому, — раптом піднявся Василь, і всі рушили.

Тарас з Оксаною попереду, а Василь з Килиною свідомо зменшували кроки. Тарас ішов, намагаючись ступати разом з Оксаною, і думав, як направити свою провину. Як вернути спокій дружині, відновити той, постійно веселий, її настрій, уникнути сліз? Хотів бачити її, як і завжди, привітливою, веселенькою, добродушною і доброю. Він знав, що тепер одним необережно сказаним словом може зіпсувати все. Увесь час не зводив з неї очей. Оксана кинула на нього скісним поглядом, і він упіймав на кутиках її уст лукаву посмішку. В цю хвилину йому наче розвиднилось, і він поспішив узяти дружину під руку.

Тепер жвавіше ішов у ногу, але не знав, з чого почати розмову. Думки були приковані до неприємного випадку. Думав про те, що вже знає Оксана і чи багато їй розказала господиня. Чи мали вони зустрічі ще з кимсь із заводу? А, може, вона нічого й не знає? Роздумуючи так, обережно висловився:

— Шкода костюма, мав би два ...

— А жінки не шкода? — кинула з докором.

— Чому таке порівняння? — роблено здивувався Тарас.

Оксана промовчала. Тарас постановив залишити про це розмову і перейти на іншу тему.

— Чи переповнені тепер вагони? — запитав по хвилині.

Оксана ковтнула слину, поправила правою рукою хустку на голові, а ліву під Тарасовою рукою відпружила.

— Людей мало, більше службовців, командировочні, з портфелями, — відповіла, і в голосі чулося деяке заспокоєння.

— Що мама робить? Як батько почуває себе? Які новини тепер у селі?

— Мама борсається у постійних господарських клопотах, батько чомусь хворіє, — і вмовкла. Якийсь час ішла в роздумуванні, а потім додала: — Вічно тільки про тебе і балачок. Дуже вони тебе люблять, мабуть, більше, ніж треба ...

Тарас відчув у її голосі докір.

— Чим же це я так провинився, що ганьбиш мене?

— Не знаєш? Може, нагадати? Ах, ви парубки

нешасні! Злигався з такою, як сам, і пише „не спіши з приїздом” ...

— Ти ж бачиш, що квартира тісна, хотів знайти окрему.

— Не обманюй, я все знаю, господиня розповіла, — лагідніше промовила Оксана.

— І ти повірила в бабські теревені? Просто дивуюся тобі, — підкреслено знизав плечима.

Зайшли в хату. Тарас запобігливо допоміг Оксані роздягнутись, розв'язав на голові хустинку і поцілував. Оксанине обличчя роз'яснилося усмішкою. До хати ввійшов Василь з Килиною.

— Може, ти признаєшся, що тобі господиня наговорила? — жартом запитав Тарас, щоб остаточно спростувати будь-які закиди.

— Казала, що ти тут тягаєшся з якоюсь шлюхою! — випалила Оксана, хоч у голосі вже не чути було гніву.

— Перестаньте вже про це балакати, — вмішався Василь, потерпаючи, що знову будуть сльози.

— Не твоє діло! — кинула Килина. Була на боці Оксани і також хотіла кинути докором Тарасові.

— Господиня назвала її шлюхою? — якимсь дивно металевим тоном перепитав Тарас і змінився на обличчі.

Усіх вразив цей тон. Глянули на нього. В хаті повисла тиша. Голосно цокав на стіні годинник. У Тараса очі палахкотіли гнівом. Тепер Оксана розгадала все. Перед нею піднялася таємнича завіса: Тарас не на жарт закоханий у ту дівчину. Оксана

гордо випросталась, стала проти Тараса, губи їй затремтіли:

— Бо й правда! Шлюха вона! — з притиском вигукнула. — Чого чіпляється до одруженого чоловіка! Ти сам такий! Ти зраджуєш мене, покинути хочеш. Ти забувся, як я вистоювала з передачею під брамою тюрми днями, а ночами, сльозами обливаючись, готувала тобі харчі! Ти забув, скільки я і моя родина сліз виплакали за тобою! А тепер ти хочеш, щоб я загинула ... — і голос безсило стих. Пересохлі уста змочила язиком і тихо продовжувала. — Ти хочеш моєї смерті? Пам'ятай, на твоєму сумлінні буде двоє ... Бог з тобою ... Ой, ой! ... — раптом скрикнула і вхопилась однією рукою за стіл, а другу притиснула до грудей. — Ой! Серце болить! — ще раз скрикнула і поточилася.

Тарас кинувся до неї. Підхопив. Оксана знепритомніла і зависла на його руках.

— Води! Василю! Скоро дай води! — верескливо гукнув несвоїм голосом зляканий Тарас.

Василь ухопив кухоль, підніс Тарасові. Тарас бризнув на обличчя, тремтячою рукою втиснув до уст кухоль. Оксана два рази ковтнула. Тарас поклав її на ліжко. Вона бліда, як полотно, заплющила очі. Тяжко дихала. Тарас розстібнув їй на грудях блюзочку. Всі стояли над нею приголомшені. Ходили навшпиньках.

— Може, лікаря покликати? — прошепотів Василь.

— Почекай, либонь пройде, — тихо відповів Та-

рас. Він лише тепер побачив, що Оксана була вагітна. „Вагітна!“ — блиснула радісна думка, і серце його наповнилось дивною ніжністю до Оксани, до майбутньої матері. Він тепер зрозумів, яку страшну кривду заподіяв дружині. Як необачно дав себе втягнути в непотрібне залицяння. Вагітність для нього була найбільш переконливим аргументом. Але він свою провину виправить. Оточить тепер Оксану такою ласкою, ніжністю й увагою, як ніколи.

Оксана розплющила очі, що ховалися під довгими віями. Благально глянула на Тараса.

— Оксаночко, прости мені, ніколи більше цього не буде, — шептав він, нахилившись.

Оксана посміхнулась. Тихо гладила рукою його голову, перебираючи пальцями вогке волосся. З її очей скотились дві сльозинки. Легкий рум'янець показався на блідих щоках.

— Прощаю, все прощаю. Ти ж мій, тільки не кидай мене. Я ж тебе люблю, ти татом будеш скоро, — і знову посміхнулась.

Тарас ніжно гладив її руку, що була простягнена на ковдрі.

Наступного дня на заводі Іра прибігла до Тараса в цех.

— Хто то така була? — стримано запитала, зосереджено дивлячись йому в вічі.

Тарас глянув на чарівну її фігуру, на розкішні кучері, що авреолею облягали зарум'янене чоло, і, не почувши сподіваних ревнощів, відповів:

— То моя наречена приїхала, хоче побачити місто.

— Кажі — жінка. Чому обманюєш? — допитливо підняла погляд.

— Догадуєшся? Так, Іро, це дійсно моя дружина, але повір мені, що я давно збирався тобі признатися, однак твоя краса, як чорт грішну душу, сковувала мою рішучість, і я відволікав.

— Оце люблю за відвертість! Дай поцілую. Ти правду кажеш. Думаєш, що тільки я тобі подобаюсь? Але до тебе щось і мене тягнуло ...

— Чого ж ти втікла так скоро з робкоопу? Я хотів тебе познайомити з дружиною.

— Я лише глянула на неї, побачила, як вона на мене дивиться, то зразу відчула, що вона має право на тебе. Але, не знаючи її вдачі, боялася, що вона мене прилюдно розплете, — засміялася Іра.

— Ну, ні, моя дружина цього не зробить! — твердо заперечив Тарас.

— Що?! Не зробить?! Думаєш, перешкодило б виховання чи культура? О, помиляєшся! Ти ще не знаєш жінок. У цих випадках жінка керується іншими критеріями і здібна до таких вибриків, які спокійному ніколи в голову не прийдуть. Розгнівана жінка страшніша двох чортів. А, проте, талон на костюм я тобі дам. Підеш тепер удвох з дружиною і вибереш собі до мірки.

— Дуже дякую. Не знаю тільки, чи не викличе це зайвих підозрінь.

— Ні, я не думаю. Зрештою, хто його знає? ... Та раз я постановила дати тобі на спогад костюм,

то бери. Оце і все. Бувай здоров! — усміхнулась Іра і вийшла.

„Дивні ті жінки. Йй-богу, дивні! Скільки не намагайся, ніколи не розгадаєш таємниці їхньої душі”, — працюючи, думав Тарас.

Повернувшись з роботи разом з Василем, застали вдома святочний настрій. Оксана з Килиною приготували спільний обід. Стіл, застелений чистою скатеркою, заставлений різними стравами, чекав на них. Серед столу в розмальованому глечику пиш-но яріла китиця живих квітів. Молодиці були одягнені в кращі сукенки. Тарас з Василем на порозі так і застигли. Стіни, ліжко, вікна — усе в хаті оновилося. Скрізь було видно сліди жіночих рук. Рушники на стінах, ліжко застелене білосніжним, з рожевими квітами, покривалом, на вікнах тюлеві фіраночки.

— Чи дозволите колядувати? — пожартував Тарас.

— Що це тобі приверзлося — на Спаса? — засміялась Оксана.

— Таж дванадцять страв на столі, як на Різдво..

— Мийте руки та сідайте, — припрошувала Килина.

Обід пройшов у дружній, теплій, розмові. Про вчорашній випадок ніхто й не згадував. Після обіду пішли на прогулянку. Тараса кортіло признатися про талон, але боявся знову викликати смуток. Та, вибравши відповідний момент, коли в Оксани був добрий настрій, обережно запропонував:

— Може, ми підемо та купимо таки другий костюм? Я маю талон.

— Від коханки? Ні, Тарасе, краще поверни їй назад. Я не хочу тебе бачити в костюмі, дарованому чужою жінкою.

Більше Тарас про це не згадував. Талон повернув Ірі. І лише за пару місяців, коли про Іру всі забули, і вона із заводу зникла, Тарас якось запитав Оксану:

— Ти така спокійна і лагідна, ніколи мене не ревнувала до інших, і чому ти так гостро поставилась до мого знайомства з Ірою?

Оксана подумала, потім пильно подивилась на Тараса, посміхнулась і сказала:

— Тому, що Іра була гарнішою від мене, — і тихо зітхнула.

— Ну, й добре, що так сталося. Проте, Іра була дуже порядна дівчина.

— Можливо, я не знаю. Але вона стояла на розі нашого життя, і, якби вона не поступилася, я її усунула б, — голосно закінчила Оксана, і в очах блиснули зловісні вогники.

Тепер Тарас пригадав слова Іри: „Жінка може викинути вибрики просто несподівані”.

І ці зловісні вогники в Оксаниних очах красномовно це підтвердили. „Вона має право на батька дитини”, — подумав він про себе.

ПОПОВНЕННЯ РОДИНИ

За щоденною працею на заводі, за бездонними нестатками вдома забувалося про безпеку, що постійно висіла над головою. Губилося поволі почуття обережності. На заводі Тарас і далі жартував між хлопцями, сипав дотепами поміж дівчатами. Жваво приймав участь у всіх громадських роботах. Сумлінно виконував „профспілкові” навантаження і з головою поринав у „соцбудівництво”. Основне навантаження полягало в проведенні раз на тиждень „культгодини”, на якій обговорювалося передовицю „Правди” з робітниками. Був зарахований до „активу” і користувався доброю думкою як перед профспілковими керівниками, так і серед заводської адміністрації. В невеликій мірі його авторитет підсилював головний інженер Чигрин. Де тільки можна, він висовував Тараса наперед, вставляв про нього корисне слово. Так будувалась службова драбина. Спочатку Тараса призначили обліковцем, потім перевели табельником. Сам директор, наслідуючи Чигрина,

кликав його Тарасом Івановичем. Робітники з повагою тепер поступалися з дороги. Ходив він тепер по заводі з аркушем паперу і нотував.

Раптом одного дня до нього прибігла збентежена прибиральниця з контори:

— Товаришу Запорожець! — захекано крикнула.
— Вас кличе директор у контору.

В Тараса від несподіванки під лопаточкою йойкнуло. Робітники кинули допитливими поглядами.

Тікати, — майнула перша думка, і він оглянувся навкруги. Недалеко стояв Василь. Був блідий і нервово кліпав очима. Підійшов до Тараса.

— Чого вона прибігала? — відчуваючи щось недобре, тихо запитав.

— Кличуть, — ледвечутно відповів Тарас.

Обидва думали про одне і те ж. Якщо зараз арештують Тараса, то завтра потягнуть і Василя. А що це кличе ГПУ, то не було жодного сумніву.

— Тікай, — більш жестами ніж голосом порадив Василь.

— Куди? Там, мабуть, навколо сексоти слідкують. А що немає в уніформі міліціонера, то лише тому, щоб не бентежити робітників, — висловив свій здогад Тарас.

Василь зітхнув:

— Чорт його знає, а, може, тих сексотів нема, ти попробуй тікати.

— Ні, піду, що буде, те буде. Може, це так щось. Але якщо арештують, то ти, Василю, не залиши на загибель моєї Оксани. Вона скоро матір'ю стане. Якраз їй треба підтримки.

— Не турбуйся, Тарасе, як рідною сестрою, заопікуюся, якщо сам буду на волі.

— Дякую тобі, Василю, — потиснув прощально руку і пішов.

Тарас завжди був сповнений рішучости тікати. За всяку ціну рятувати бодай відносну волю, клопоть жалюгідного життя. Стільки було вироблено плянів, до подробиць передуманих заходів, а, коли прийшла біда, раптом усе це розсипалось, як паперові хатки від подуву вітру. Він утече, а вагітну дружину будуть за нього тягати.

З похиленою головою покійно йшов до контори. Проходячи коло бухгалтерського відділу, ловив вирази облич службовців. Він не помічав стурбованих облич, насторожених поглядів, збентеженого зору. Кожний спокійно шелестів папером або клацав рахівницею. Бухгалтер крутив арифмометром. Хитнув до Тараса привітливо головою. Тарас постукав до кабінету директора.

— Да! — почулося різко за дверима, і Тараса наче хто шарпнув за серце.

Зайшов і привітався. Оглянув полохливо кімнату. За столом у великому кріслі вигідно сидів відгодований директор, дивився на Тараса прижмуреними хитрими очима. Збоку курив цигарку Чигрин. У Тараса відлягло. Міліціонера не видно. Мабуть, ідеться про якесь вияснення. Тарас приготувався до відповіді, хоч присутність Чигрина заспокоювала його.

— Товаришу Запорожець, яку ви освіту маєте? — почав допит директор.

— Десятирічку, — без вагань відповів.

— Знаменито! Сідайте, — показав на стілець і потер пухкі руки.

Тарас сів. „Що воно за мара!” — не міг збагнути і насторожено приглядався. Чигрин посміхався, розвівши на перенісці густі чорні брови.

— Хочете поїхати на курси технічного нормування? — офіційним тоном запитав.

Заскочений Тарас хвилину мовчав — не міг збагнути запитання.

— Микола Іванович рекомендує вас, — додав директор як підсилюючий аргумент, думаючи, що Тарас не хоче їхати.

Тарас спалахнув радістю. Поїхати вчитися за рахунок заводу — це не така буденна подія. Не кожний може мати такий привілей ... А, крім того, учитись — це ж постійна мрія Тарасового життя. Він готовий вічно вчитися. Приховавши радість, Тарас скромно відповів:

— Якщо ваша ласка, і це принесе користь заводу, то я погоджуюсь.

— Ну, й добре, — полегшено сказав директор і знову випрямився в кріслі. — Завтра виїжджайте. Отримаєте зараз гроші, відрядження я напишу. Повідомлення отримав тільки-но сьогодні з центру. Нам дали одне місце, — пояснював директор.

— То можна йти приготувлятись? — весело запитав Тарас і підвівся.

— Так. Ага, випишіть собі на дорогу харчів, — додав директор.

Тарас радів. Кон'юнктура на його небосхилі кри-

сталізувалася. Сів за стіл у бухгалтерії і написав заяву на продукти. Користуючись дозволом і добрим настроєм директора, ризикнув на великий асортимент: повидла, джему, яблук, огірків бочку, помідорів, цукру, щоб дружина мала що їсти. Не поминув і дров, хоч вони до харчів не відносились, але їх на базарі тяжко купити. Підніс заявку для підпису і поклав на столі. Директор щось обговорював з Чигрином, не глянувши на заявку, поставив у верхньому лівому куті свій підпис і дав Тарасові.

Увечері це все багатство, привезене підводою, в скриньках, мішках і бочках перемандрувало в сіни Тарасової квартири. Дрова обіцяли привезти завтра.

— Тарасе! А що я буду сама робити, як прийде пора? — зажурено нагадала Оксана.

Тарас аж тепер опам'ятався. Він, почувши таку радість — їхати учитися — цілком забувся про вагітну дружину. Був би відмовився. Курси розраховані на шість місяців, а дружина не дорахує чотирьох.

— Я, може, приїду на той час, напевно приїду; — рішуче запевнив дружину.

Оксана й сама сприйняла цю вістку з радістю. Вчитися за рахунок заводу було привабливо: й для неї. Тоді на заводі забезпечена праця назавжди. І тому вона не гнівалася на Тараса. Якось воно буде.

Наступного дня швидкий поїзд Москва — Армавір легенько гойдав у своєму купе Тараса з вализкою.

Коли Тарас зайшов у канцелярію курсів Армавірського Інституту, то його зустрів сивенький професор і аж руками розвів:

— Курси вже функціонують три місяці! А ви тільки що приїхали? — з докором у голосі сказав.

— Я ж не знав. Лише позавчора отримали повідомлення з Наркомату, — роз'яснював здивований Тарас.

— Все та сама тяганина, — заклопотано перегортав професор списки на столі і на когось нарікав.

„Приїхати і повертатися ні з чим — це таки ганьба”, — журився Тарас.

— Товаришу професоре, а ви дозвольте мені цих три місяці довчитися, може, я щось і впіймаю.

— Ну, добре. Коли вже приїхали, то попробуйте. Я умовно вас прийму на тиждень, — і повів Тараса в залю, де вчилися курсанти. Щось сказав викладачеві, і Тарас сів на вільну лавку.

Викладалась техніка нормування: технічного, статистичного, практичного. Тарас слухав, нічого не розумів і дивився на різні таблиці, розвішені на дошці, як теля на червону плахту. Під час п'ятихвилинної перерви він устиг викурити цигарку. Наступила лекція — креслення. Ця дисципліна була відома Тарасові з військової школи. Перше завдання з великою дбайливістю зробив і в кінці лекції здав професорові.

— Де ви вчилися, що так добре виконали працю? — поцікавився професор.

— Аматорство, — посміхнувся Тарас.

— Ресфедером володієте добре, — похвалив.
На цьому день закінчився.

Далі все пішло втоптанною стежкою. Після тижневого пробного навчання Тарас залишився продовжувати науку. Всі дисципліни були давно відомі, за винятком самого технічного нормування. Тарас саме на нього й наполіг. За три місяці курси закінчив з похвалою і документом „техніка-нормовщика”.

Подвійна радість огортала його душу — вчасно повертається і з добрим документом.

Директор, заскочений передчасним поверненням Тараса, дав йому тижневу відпустку. Тепер Тарасова служба пішла новими шляхами, пливла поміж службовими берегами. Підпорядковувався він лише головному інженерові Чигринові та контактувався з начальником плянового відділу. Був, так би мовити, незалежним. Платню підвищили, і на службу ходив у чистенькій сорочці. Квартиру тепер знайшов вигіднішу, кращу і відокремився від Василя. Це було по сусідству, і не складало жінкам труднощів і надалі варити обід разом, заощаджуючи дрова.

Оксана так зраділа завчасним поверненням чоловіка, що співала цілими днями. Відчувала біля себе тверду опору і нічого не боялася. Щоденно обое дивились на календар, чекали дня, що був обведений червоним олівцем. Нарешті той день надійшов.

Ще зранку зібрались до лікарні. Сьогодні термін. Усе було перебалакано, приготовано, закуплено.

Про візника в ті „щасливі часи” соціалістичного розквіту й мови не було. Два-три візники на все місто. Звертатися на завод за виїзними кіньми — зайва поголоска. Пішли пішки.

Ошатні дерева зеленіли ізмарагдовим кольором, обочини дороги лежали на оксамитних берегах. Повітря бриніло співом пташок. Оксана йшла горда й щаслива — майбутня мати, продовжувач життя. Тарас весело жартував, вів її під руку, заглядав у глибокі блакитні, як небо, очі. Безжурно перекидаючись словами, як колись, ішли вони, наче уперше зустрівшись, молоді, радісні, бадьорі. Знайомі по дорозі привітливо вклонялись. Підійшли до лікарні, і аж тут раптом прорвався страх. Очі в Оксани наповнились слізьми, і вона дрижачим голосом сказала:

— Тарасику, може, я помру, а дитинка залишиться, вигодує її, як пам'ять про мене.

— Та що ти говориш?! — скрикнув він, а в самого аж тіло затерпло. — Тисячі жінок щоденно переживають щасливо цю стадію життя, а ти раптом боїшся. Нічого страшного не станеться, — пробував заспокоїти, а сам тремтів і боявся.

З оглядин Оксана не повернулась, Тараса повідомили, що жінка залишається, і він пішов на службу.

— Тарасе Івановичу, що це ви заспали? — зустрів його секретар.

Тарас пояснив причину свого спізнання, а за кілька хвилин вже знала вся контора. Його називали батьком, дехто жартома пророчив близнята,

але всі були перейняті бажанням щасливих родів.

Після роботи Тарас прожогом побіг до лікарні. По дорозі забіг у крамницю, довго розглядав і вибирав. Нарешті купив цукерків. За кілька хвилин стояв у коридорі лікарні і чекав на Оксану. Вона вийшла бліда в халаті, волочучи капці на босу ногу. Відразу догадався, що подія відбулася. Співчутливо йшов їй назустріч. Оксана в'яло посміхалась.

— Ну, що, вже? — нетерпеливо запитав.

— Дочки дочекались, — і зарум'янилась.

— Слава Богу! Як себе відчуваєш?

— Нічого. Тільки наче чогось бракує. Маю якесь дивне почуття.

— Ну, а як дочка, яке воно?

— Хто вам дозволив виходити в коридор?! — за репетував здалека голос, і до них поспішала старенька жінка в білому халаті. Вона суворо дивилася на них понад великі рогові окуляри, що зсунулись на кінець носа.

— Прийдеш завтра, — кинула Тарасові і повернулась у свою кімнату.

Тарас ходив попід лікарнею, заглядав у вікна, намагаючись побачити дружину, бо так і не встиг передати цукерків. Утративши надію, пішов блукати по місту і все думав про дитину. Повернувшись стомлений пізно вночі. Ліг на ліжко, перевертався на всі боки і не міг заснути. Все перед очима немовля. Кілька разів виходив надвір, дивився на зоряне небо, прислухався до таємничих звуків, що час від часу порушували тишу. Якийсь збуджено-

тривожний стан опанував його. Пробував при каганці читати книжку і навіть уголос, але слова летіли в простір, а думка їх не стримувала. Так дочекався ранку. Загорілось на сході небо. Сутінки зникли з-під дерев. Погасив каганець і випив склянку підігрітого чаю. Пішов до лікарні. Зупинився перед лікарнею і прочитав на дверях: „Години відвідування від 10-ої ранку до 6-ої вечора”.

— Фу, ти чорт! — вилаявся. — Саме службовий час у конторі.

Розчарований прийшов на завод. Мовчазні робітники в брудній одежі також поспішали на роботу. В конторі за столом уже сиділи замкнуті в собі службовці і з нудьгою перегортали папери. Тарас узяв секундомір і пішов у цех. Сновигав без діла з кутка в куток, поглядаючи на годинник. Ще задовго до гудка виловзнув із заводу і побіг до лікарні. Головне, що він тепер мав два робочі місця: в конторі стіл, за яким опрацьовував матеріяли, а на заводі терен праці. Під час контролі на заводі міг сказати, що був у конторі і навпаки. Тому непомітно зник.

Тільки ввійшов у коридор лікарні, йому назустріч вийшла вчорашня сердита санітарка. Ті самі великі рогові окуляри ледве трималися на краєчку носа, а розумні сірі очі цікаво приглядались до Тараса.

— А! Це той учорашній обаяник, що хворих жінок з ліжка стягає? — заговорила вона, але тепер в її голосі не чулося жодного гніву.

Тарас до неї посміхнувся:

— Та я ж не знав, що вже родила, — виправдувався.

— Як то не знали? А хто мав знати? — намагалась бути розгніваною. — Ну, ну, вона зараз виїде, — зміненим тоном продовжувала. — Тільки не довго, — повернулась і зникла.

Вийшла Оксана, радісна й бадьора.

— Добридень! Ну, то яке воно? Чи є на рученятах пальчики?

— Ха, ха, ха! — радіючи батьковій цікавості, засміялась Оксана. — Та й чого воно має бути без пальців? Скоро побачиш. Гарненьку донечку ми маємо, вже сміється.

— Сміється? Диви! — дивувався Тарас. — Довго тебе будуть тут тримати? Може, я тебе заберу скоріше? — нетерпеливо допитувався Тарас.

— Не знаю, кажуть, тиждень треба бути.

— Просись, щоб у суботу виписали. Я теж буду просити. Без тебе хата просто пусткою видається. Почуття самоти, скучно ... — сумно скаржився і ніжно дивився на Оксану. Теперішня блідість надала їй якогось особливого чару, очі блищали іншим спалахом, здавалось, нафарбовані, стан тендітний, хода легенька і ще щось невловне, рідне і близьке тягнуло його до неї.

— Будеш іти в суботу, то захопи з дому дитячу постіль, — нагадала Оксана на прощання.

Наступного дня, у п'ятницю, Тарас заклопотано метушився по місту. Готувався до прийняття гостей — дружини і дочки. Купив сите курча, сметани, слоїк меду, овочів, кренделиків та дещо інше. Заніс

це все до Килини і попросив приготувати. На заводі виписав вина. Запросив декого з приятелів зустріти гідно матір з дочкою. Запрошені теж готували дарунки.

В суботу прийшов на працю в новій краватці, чисто випрасований сорочці. Доброзичливо привітався із службовцями і почав упорядковувати за тиждень накопичені матеріали.

— Тарасе Івановичу, зайдіть до мене, — почувся голос директора через відхилені двері.

Тарас неквапливо відсунув папери, піднявся і спокійно пішов. Він майже щоденно тепер з директором щось обмірковував.

— От що, Тарасе Івановичу, треба негайно виїхати в Київ, — промовив директор і почухав підборіддя.

— А це чому так несподівано? — незадоволено перепитав і сів на стілець.

— Бракує етикет. Продукція приготована, вагони замовлені, а етикети не прийшли. Сідайте на швидкий поїзд, а завтра увечері повернетесь. У понеділок конче треба навантажити вагони.

— Товаришу директоре! — розгублено почав Тарас. — Моя дружина в лікарні, я домовився сьогодні забрати додому. Може б відрядили кого іншого, — і благально дивився на директора.

— А! Чув, чув. Вітаю! Це у вас перше? — радісно потер руки, і його гладенько вибрите обличчя розпливалось посмішкою.

— Так, перше, — втішено відповів.

— Добре, добре. Але виробництво не чекає, —

раптом зміненим тоном вів далі директор, і його обличчя тепер набрало невблаганного холодного виразу. — Державі треба продукції. А жінка з дитинкою можуть у лікарні почекати. Отже, іншого не маю кого послати. Візьміть аванс, відрядження я вже підписав і поганяйте, — він глянув на годинник. За півтори години відходить поїзд, — додав і вмовк.

Тарас не наважився більше просити. Затаївши лють, вийшов. Якби був Чигрин, то може б щось допоміг. Але він виїхав. Тарас поспішав. Отримав гроші на дорогу, взяв документ і адресу, вийшов з контори. Всі пляни поламались. Забіг на завод повідомити про все Василя. Просив зайти в лікарню і попередити Оксану. Все відкладається до понеділка. Якраз у понеділок минає тиждень і нікого не доведеться просити про завчасне виписання з лікарні. Але останні гроші, витрачені на зустріч жінки, пішли марно. Смажена курка і все зварене пропало, овочі погниють. Так одним словом директора зруйновано всю вимріяну ідилію зустрічі дружини.

Півгодини пізніше Тарас сидів уже в вагоні, а колеса голосно вистукували сумну мелодію невідрадної дійсності.

До Києва приїхав увечері. В конторі друкарні, де мав отримати етикетки, довідався, що вони ще не запаковані, робітники вже розійшлись, і треба чекати до понеділка.

Хотілось лаятися на всю контору. Удар за ударом торощив його пляни. Протелеграфував на за-

вод. Отримав відповідь чекати. Ходив по Хрещатику, сумував над синім Дніпром, а жінка виглядала його десь з вікна лікарні.

Навколо така чарівна краса, такі захоплюючі краєвиди, така солодка тепла погода, а на душі гіркий полин. Золоте сонце горіло полум'ям на церковних банях древнього міста, ніжно голубило густу зелень розкішних дерев, а йому до всього цього байдуже. Його думки були в лікарні.

Скоро місто огорнула київська ніч, темною плахтою накрила Дніпро. Одно за одним спалахували вогні ліхтарів, освітлювались чотирикутники поверхових вікон. Таємничими світлячками блимали на річці пароплави, казково виринали з туману, велично і врочисто проходили коло пам'ятника святого Володимира. Все рідше було чути звуки авт, скрегіт трамваїв. Тільки соковитий бас гудка пароплавів могутнім ревом стрясав свіжим повітрям. Рознесеться тужливо над хвилями Дніпра, відіб'ється десь від берега біля святої Лаври дзвінкою луною і затихне. Та ще час від часу на вежі бамкне годинник і замовкне. Люди сновигали по Хрещатику, розпливалися в провулках. Тарас зайшов у цирк. Освітлені реклями приваблювали барвами, закликали прохожого. Бути в Києві і не відвідати театру або цирку — гріх. Купив квиток. Перших місць бракувало. Зайшов на „гальорку”.

„Водяна Пантоміма, або Махновщина”, — великими літерами кричала програмка. Публіка на „гальорці” юрилась між лавками. Людей удвоє більше, ніж номерованих місць. Висока арена встеле-

на широким одноцільним брезентом. На підвищенні під стелею споруджено млин. На сцену виїжджає на білому баскому коні батько Махно. Публіка зустріла захоплено невмовкаючими оплесками. З-під сивої шапки, відкинутої на потилицю, видно клубок чорних кучерів і блискучі очі. Чудова синя чумарка майоріла сивою облямівкою, облягаючи гнучкий стан. Степовий красунь! Збоку блиснула, всипана камінцями, шабля, а за вовняним поясом — козацький пістоль. Жіноче середовище ахнуло. Баский кінь рвався, бив копитами об підлогу, ранив жіночі серця. Ця козацька постать анархіста на Тараса теж війнула чумацькими степами.

— Батьку! Ворог недалеко! — гукнув ад'ютант, козарлюга з довгими вусами в чорній чумарці.

— Пускай воду! — гукнув Махно до мірошника, вимахуючи пістолем.

— Не можу — на коші зерно! — відповідає старий чоловік у білій доморобній сорочці і таких же штанах.

Махно наставляє пістоля. Гучний постріл сколихує арену. Мірошник, черкнувши в повітрі сивою головою, падає горілиць. Вода проривається, бурлить жолобом на арену і заповняє її по береги. В цирку робиться холодно, тендітні жінки натягають на оголені плечі хутряні накидки. Вода перетяла дорогу ворогові. Махно бундючно від'їжджає із своїм штабом. Далі картина розгортається. Зустріч Махна хлібом та сіллю в селі. Перелякане населення. Потім бій з ворогом у романтичному сти-

лі, стародавніми шаблоками. І нарешті, після перемоги, Махно і вся ця войовнича ватага з гуком зникають за сценою.

Тарас вийшов з цирку, винісши враження, що висвітлені події були позбавлені змісту. Навіть анархізм не віддзеркалений тут у повній силі. За винятком декорацій та костюмів, усе інше — убогість. Публіка, навпаки, була захоплена подіями спектаклю.

— А яка в нього чумарка! А які справжні, хромові, чоботи! А кінь, і де вони його взяли такого? — навколо вигукували здивовано.

— А синочки гопака таки добре шкварили, — зауважив підстаркуватий чоловік, запалюючи цигарку, — тільки що під балабайку не пасує, треба бандури.

— Голоті й босякам бандура не до смаку, — відповів йому інший голос.

На сході підіймався надщерблений місяць і заливав Київ срібним сяйвом. Небо було темносинє, усипане золотими пелюстками мерехтливих зір. Місто, втомлене денною працею, спало міцним сном. Лише вряди-годи хтось пройде на нічну службу, або раптом промчить авто.

„А все таки тут щось є — думав Тарас. — Анархіста не випадково одягли в козацьку одіжку і тепер прилюдно висміюють. Невже наша козацька нація анархістична?“

Прямуючи до свого знайомого переночувати, Тарас задумано спускався на Поділ. Над головою

оксамит із тисячами загадок і таємниць, під ногами сріблився старий Дніпро і журливо котив хвилі в безодню ночі, а над рікою повис у повітрі залізний міст, мов перекинений у майбутність.

У понеділок, ще вдосвіта, Тарас прибіг до друкарні. Рвався на крилах додому. Прибиральниця дбайливо збирала кусочки паперу в скриньку, а, побачивши Тараса, відповіла: — Ще рано.

Незабаром почали приходити робітники, потім службовці і аж о дев'ятій годині — начальство. За півгодини етикетки були запаковані, фактура написана. Тарас розписався і поїхав на вокзал.

Поїзд у Вінницю прибув з двогодинним запізненням, аж уночі. На вокзалі його чекав заводський візник з підводою. На заводі також чекали робітники. Зараз же приступили до наклеювання етикеток на слоїки. Спішили під наглядом майстрів, як навіжені, щоб запаковану продукцію відправити на станцію. На ранок усе було відправлено і закінчено. Але вагона не подали, на рампі буде лише за тиждень, і всю продукцію довелось перевезти назад на завод.

У вівторок Тарас відпросився в директора і прожогом побіг до лікарні.

— Де ти був? — з сльозами зустріла його в коридорі Оксана. — Мене ще вчора виписали, пройшов термін, ліжко зайняла інша жінка, і я скоро помру тут, у коридорі.

Замість теплого привітання, щирої зустрічі, святочного почуття, перший день нового родинного життя почався сльозми.

Тарас вибачався, плутано пояснював, що він мусів виїхати, це ж було службове відрядження, кліпав очима, але дружини це не переконало.

— Хіба ж я винен, що мене, як невільника, відрядили в Київ, а там чекав до понеділка? Потім поїзд спізнився, — виправдувався.

• — Чому ж ти не привіз дитячого одягу: оді-
яльця, пелюшок, шапочки?

Тільки тепер він схаменувся. Справді, нічого в поспіху не взяв, а надворі, немов на зло, сів дріб-
несенький дощик.

— То я зараз! — і кинувся до дверей.

— Куди ти? Я ж тут помру! — крикнула в роз-
пачі до нього, але він не почув, стукну́в дверима
і зник.

Повернувшись, розчервонілий і захеканий, він
застав Оксану з дитиною на руках. Мокре немов-
ля кричало на всі свої маленькі легені, а Оксана
цмокала до нього язиком, шишкала і колихала на
руках. Зараз же переповила дитину і з полегшен-
ням вийшли з лікарні.

Заводського візника Тарас не застав, лише за
допомогою знайомства роздобув у приміському
колгоспі підводу, якою й приїхав. Солома від мжи-
чки була мокра, а віз старими колесами по не-
рівному міському бруку скакав, наче по грудках.
На щастя, коні були добрі, вистояні, і приїхали
скоро.

Перед самою хатою дощ линув, наче з цебра.
Подякувавши ще раз конюхові, Тарас з Оксаною
вскочили до хати, мокрі до рубчика. В хаті давно

не палено, було вогко і холодно. Мокрі дрова не хотіли розпалюватись, і в дію пішли всі часописи, що були під рукою. Підпалений папір спалахував веселим полум'ям, багряною зливою на мить охоплював розкладені тріски і раптом безсило попелів, розсипався сіруватими клаптями. Задимлені тріски, покрившись сажею, лежали непорушно. Тарас покwapно рвав старі газети, тиснув під тріски, бризкав гасом і підкладав сірник. Полум'я заливало дрова, ніжно лизало червоними язичками розпарені тріски, солодким теплом наповнювало піч, щоб за хвилину погаснути, залишивши по собі теплий спогад.

— От сатана, не займається, хоч неси в крематорію просушити! — сердився Тарас і знову розпалював.

— Візьми в ганчірку попелу, змочи гасом і запали під трісками, — порадила Оксана, що вже мала досвід.

Тарас пішов за порадою. Яскраве полум'я блиснуло, тріски почали несамовито шипіти, з кінчиків скапувала вода, а попіл, змочений гасом, палахкотів. Нарешті щастя всміхнулося: висушені тріски почали тліти, розгорялися, за ними поволі запалювались підсохлі дрова, і за хвилину в печі палахкотіло. В хаті відразу потеплішало, стало затишно й приємно.

— Маєш що їсти? — запитала голодна Оксана.

— Зараз приготую, — відповів Тарас і покwapно витягнув з-під лавки кошик з картоплею. Вибрав найбільшу і скоро почав чистити.

Оксана вкряяла черствого хліба, відрізала кусень сала і з апетитом почала їсти, підтримуючи лівою рукою біля грудей дитину.

ПОЗИКА

Усе почалося з газети. Голова завкому стояв на вузькій лавці при виході із заводу і ... гавкав, як висловився слюсар, ідучи через прохідну будку.

— Товариші! Зараз усі на збори! Заходьте до клубу! — високим фальцетом репетував голова, розмахуючи в одній руці газетою, а другою тримав папку під пахвою.

— Позавчора збори, вчора збори, сьогодні збори ... А щоб ви показалися із своїми зборами! Остогидло вже на них висиджувати, — бурмотіла старша жінка до своєї сусідки, що йшла позаду Василя.

— Їсти хочеться! По обіді прийдемо! — гукали голоси з юрби.

— Ні в якому разі! — кип'ятився миршавенький на тоненьких ногах голова завкому, тільки що присланий паркомом на зміну Сімануїла Рибак, якого заплутала арифметика.

Рибак був зразковим активістом на все місто. Його прізвище можна було зустріти в часописі і серед президії Обласного З'їзду Комсомолу, і серед Ілленуму Райвиконкому. Тому що на заводі се-

ред невеликого колективу постійних робітників платного завкому не передбачено, то він займав посаду касира заводу. Головний бухгалтер випадково наткнувся в касовій книжці на маленьку неточність — бракувало три тисячі. Рибак зняли з посади, і він „зрезигнував” з голови завкому. Нового голову вже не наслідили поставити на таку небезпечну посаду, як касир, він теоретично був завгоспом, хоч фактично ті функції виконував старший конюх. Але запланована ставка завгоспу 200 карбованців попадала в кишеню завкомові. Тепер голова стояв, зіп'явшись на лавці, і розпинався, щоб вислужитись і перед партійним начальством, і перед хлібодавцями — директором заводу.

— Зараз заходьте! Буду робити перевірку! Хто втече, викину з профспілки! — погрозово потрясав у повітрі папкою із списками членів профспілки.

Ця осторога магічно вплинула на всіх. Не бути членом профспілки, значить — не працювати. Робітники на всі лади лаялись, обурювались, проклинали провідників зборів найпаскуднішими словами, але ніхто не обминув клюбу з відчиненими навісті на одному завісі дверима, з похиленими, зігненими й позеленілими двома дерев'яними східцями. Третій, найнижчий східець хтось дбайливо рукою відтягнув. Він переламався зовсім. Робітники перескакували, старші обережно спиналися і заходили в приміщення. Останнім зайшов голова завкому, слідкуючи за дезертирами. З-за браку лавок більшість стояла попід стінами.

— Товариші! — заверещав тоненьким пискливим голосом голова завкому і підняв високо голову.

Гамір стих. Хтось у кулак кашлянув. Ще хтось скрипнув старим стільцем. Нарешті все вмовкло, всі погляди спрямовано на голову. Голова, очевидно, пройшов відповідний вишкіл — з затисненими устами очікував повної тиші. В правій руці він тримав газету з кричущим закликом на першій сторінці, а ліву по-наполеонівськи великим пальцем зачепив за гудзик піджака. Поза була бундючною плахтою.

— Наш уряд під проводом комуністичної партії, під мудрим керівництвом товариша ... — тут висковзнув з неблизкучої пам'яті.

— Не розперезуйся, а говори конкретно, — зауважив йому з передньої лавки старий чоловік і обтер заоливлені шорсткі руки об штани, відірвав шматок газети і почав крутити цигарку з махорки. Голова завкому блиснув грізними чоловічками очей на слюсаря, щось хотів гостре відповісти, але раптом стримався — grimнути на старого слюсаря було небезпечно. Він пригадав, що за спиною старого слюсаря влада і сила — його син в облпарткомі членом. Ковтнувши слину, наче це вона стала йому на перешкоді, продовжував:

— Отже, наш уряд під мудрим керівництвом нашого любимого вождя ...

Тут слюсар кашлянув.

Голова завкому знову невпевнено осікся, кинув на нього поглядом і на коротку мить зупинився, але, не ввіймавши заперечливого звука, випростався і докінчив фразу:

— Товариша Сталіна . . .

Тепер він уже нарочито зробив павзу, очікуючи оплесків, та робітники й не думали порушувати тишу. Сиділи і вперто мовчали. Не отримавши сподіваного ефекту, голова продовжував:

— Оголосив випуск „позики першої п'ятирічки”. Про це ось написано, — і він підняв над столом перед собою розгорнену газету з великими літерами. Робітники, не виявляючи зацікавлення, понуро мовчали. — Першими відгукнулися на заклик уряду і партії робітники челябінського тракторного заводу. Учора, як тільки отримали перше число газети із закликом, скликали мітинг і ухвалили одноголосно підписатися на позику в розмірі двотижневого заробітку. Деякі шахти Донбасу підписалися на тритижневий заробіток. Уряд і партія вислали цим шахтам телеграми подяки. А як же ми поставимось до цього заклику?

— Прошу слова! — підвівся з передньої лавки молодий робітник.

— Прошу, товаришу Устінов.

— Я вношу пропозицію підписатися на місячну зарплатню. Чому це наш завод буде пасти задніх? Пропоную записати в протокол, що ми, робітники вінницького плодозаводу, щиро вітаємо постанову уряду і партії про випуск позики. Ми допоможемо нашій державі догнати і перегнати Європу.

Прощу піддати під голосування, — і молодий хлопчина, схвильований запальною промовою, яку йому доручив зробити комсомол, як секретареві, тепер задоволений сів.

— Хто за цю пропозицію, прошу підняти руку! — кував на гарячому голова завкому.

Робітники заметушилися. Поглядали один на одного. Нікому не хотілося підписуватись на місячну платню. Чому це челябінці підписались на двотижневу, а ми будемо пертись з місячною? — шептались між собою.

— Досить і двотижневої, — хтось із задніх лавок несміливо подав думку. Але вона так і загубилася.

— Вище підіймайте руки! Я не бачу! — підганяв голова завкому і гостро дивився у вічі кожному, хто вагався.— Товаришу Устінов, допоможи рахувати.

— В справі формальній! — раптом залунав гучний голос.

Усі робітники в ту ж мить опустили руки і повернули голови туди, звідки почули голос. Із самого кутка клубу вийшов трохи наперед міцний парубок. Сміливо закинув рукою назад звисаючу на чоло чуприну і випнув широкі груди.

— Чш-ш-ш! ... — пронеслося навкола. — Харитон говорить! — і почулися смішки.

— Прощу! — відповів голова і вперся поглядом у Харитона. Вони вже були знайомі. Харитон потягнув його мотом, коли голова назвав його лі-

туном, а літунами звали тих, хто довго не тримався на одній роботі.

Усі з напругою дивилися на відчайдушного забіяку. Харитон завжди щось учухрає.

— Я з гарячим натхненням приймаю заклик уряду підписатися на двотижневий заробіток. Але я йду далі. Що тих мізерних два тижні? Тьху! Літр горілки. Ні, це мене не вдовольняє. Мене не вдовольняє місяць. Прошу записати до протоколу, що я особисто підписуюсь на двомісячну платню!

— Молодець! Оце то я розумію! — з захопленням підтримав голова. Запишіть до протоколу, — звернувся він до секретаря завкому.

— Але це ще не все, — продовжував Харитон, і знову на нього скерували погляди всі присутні.

Зворушений успіхом, голова задоволено посміхався.

— Прошу, прошу! — підохочував він Харитона і піднятою рукою припинив гамір у залі.

— Я підписуюсь і то на двомісячну платню! — гукнув ще сильніше Харитон і обвів гордим поглядом робітників, а потім, зупинившись на голові завкому, додав: — І викликаю підписатись на два місяці наш актив.

Харитон зробив павзу. Запанувала така тиша, що було чути, як муха дзижчить на шибці.

— Викликаю голову нашого завкому, потім секретаря комсомолу, — і він вп'ялив погляд в Устінова. — Далі так само викликаю секретаря партячейки. І тут прошу записати це до протоколу, —

закінчив і твердим кроком відійшов назад у кут залі.

Збори схвально зашуміли, загули. Чулися легенькі хихотіння.

Голова завкому розгубився. Він не сподівався такого підступу. Але діватися не було куди. Відмовитись або викручуватись — це однаково, що провалити кампанію позики.

— Ми цей виклик радо приймаємо, — невпевнено відповів голова і подивився на Устінова і на Чуркіна, секретаря партячейки. Ті мовчки сиділи, не виявляючи захоплення.

— Секретарю, прошу записати до протоколу! — гукнув з кутка Харитон.

— Записано, — відповів секретар зборів.

Усі мовчали. Дехто з робітників глумливо посміхався. Мовчанку обірвав голова завкому.

— Товариші! Хто ще добровільно приєднується до нас на двомісячну платню?

Тяжка, гнітюча мовчанка.

— Ну, добре! Тепер приходимо до нашої першої точки. Була пропозиція, щоб наш колектив робітників підписався на місячну платню. Хто за цю пропозицію, прошу підняти руку!

Робітники несміливо поглядали один на одного. Дехто з комсомольців підняв руку і штовханом спонукував сусіда.

— Вище! Вище! Не видно! — гукав голова і вперто переводив погляд з одного робітника на іншого. — Одноголосно! — рішуче ствердив і цим перекреслив марудне вагання зборів.

Усім було ясно, що підняли руки лише передні, задні стояли непорушно і байдуже. Але заперечити ніхто не намілювався, бо були вже научені гірким досвідом минулого року: тих, хто заперечував, згодом викинули з праці.

— А ви, бабуню, чому не підіймаєте? — раптом звернув голова увагу на жінку, що сиділа в передньому ряду скраєчку на лавці і позіхала.

Жінка, впіймавши на собі погляд голови, приклала долоню до вуха, утворюючи слухальце, запитала:

— Це ти до мене?

— Так, до вас! Питаюся, чи хочете підписатися на позику?

— Не чую, їй-бо, не чую! Говори голосніше, сину, — і нахилилася на лавці наперед, витягнувши голову.

В залі знову стало тихо, наче в льоху.

— Я питаюся, чи позичите державі гроші! — піднесеним голосом повторив голова.

— Що ти, сину?! Смієшся? Та хіба в мене є гроші? Коли б я мала хоч карбованця за душею, то не мучилася б тут щоденно. Стара баба буде державі гроші позичати, — посміхнулася про себе і замовкла.

По залі пробіг стриманий сміх.

— Та ні, бабуню, це, як заробите, то тоді дасте, — пояснював голова.

Жінка недочула, що він сказав, і говорила своє:

— Ще як син був живий і прислав з Донбасу, тоді і кісточки мене не боліли, сиділа на печі та

вигрівалася. А відколи його там привалило, то ніхто і куска хліба не подав. Мусіла йти сама на працю.

— Та добре, добре, сідайте, — намагався тепер її зупинити голова. Але баба, перейнята своїми найдорожчими спогадами, зовсім не чула.

— Спасибі, хоч поховали його там безплатно, — і вона втерла худою чорною рукою заплакані очі ...

Для голови завкому Тулова цього було вже аж занадто. Він і сам нерадий, що зачепив бабу. Вона своїми слізьми зіпсувала настрій у людей. Але бабині теревені піддали йому думку пояснити дещо про позику, блиснути своєю грамотністю і, разом з тим, припинити бабині сльози.

— Бабуню! — звернувся він до жінки і в той же час до всієї залі. — На позику не треба зараз грошей. Контора буде вираховувати щомісячно з платні по 10 відсотків на протязі десяти місяців. Після повної сплати робітник отримає на руки облігацію як документ, — тлумачив Тулов.

Бабуня уважно прислухалася, кивала на знак зрозуміння головою і ще кілька разів висувувала очі кінчиком хустки.

— А чи можу я відібрати позичені гроші назад, якщо мені буде дуже скрутно?

— Очевидно! — запевнив Тулов. — Але за двадцять років.

— Боже ж мій! Та я ж, сину, вже не доживу, — розчаровано сказала бабуня.

— Нічого, бабо, залишите дітям, вони будуть вам вдячні.

— Діточки мої, соколики, перший з війни не повернувся, а другого копальня забрала, — і знову сльози покотилися з очей.

— Пускай додому! Їсти хочеться! — закричали серед залі.

Цей голос був рятунком для Тулова.

— Збори вважаю закритими! — поспішив він урочисто проголосити.

Загуркотіли лавками, загомоніли і з шумом навипередки поспішали до виходу.

На вулиці Василь догнав Харитона й запитав:

— Що це з тобою сталося, що ти таким активістом зробився?

— Хто? Я?! — зухвало перепитав.

— Та вже ж — аж на два місяці підписався.

— От чудак, я за тиждень виїжджаю на Урал. Там грубі заробітки, а вони хай платять, як підписалися, та згадують мене, — глумливо відповів, сплюнув крізь зуби і повернув у пивну закропитися.

ТРЕБА ВМІТИ БРЕХАТИ

Це не була несподіванка. Навпаки, про паспортизацію говорили давно. Читали в газетах, по-дорожуючі привозили вістки з Москви, службовці говорили між собою по урядових установах, підготовляючи відповідні папери. Постанову уряду про паспортизацію спочатку населення назовні прийняло, як цього вимагає державна етика, з захопленням. Прокотилась ентузіастична хвиля підлабузницького вихвалювання. Дякували урядові і партії на сходинах, на засіданнях, на зборах. „Чорнильні лизоблюди” розтрубили про це в пресі, як про виняткове досягнення большевизму. „З паспортом у кишені всі шляхи відкриті”, — потішали окремі активісти.

Проте, не всі були захоплені цією постановою. Ще з самого початку більшість населення, наuczена гірким досвідом, зустріла паспортизацію холодно, стримано, з недовір'ям, вбачаючи й тут якийсь прихований підступ, невиявлений тягар для людини. Та незабаром сам уряд виявив це в своїх додаткових розпорядженнях. Приймання на працю — пас-

порт, залізничний квиток — паспорт, зміниш квартиру, і приписка в домовій книзі — паспорт. Пашпорт, пашпорт і пашпорт на кожному кроці. Пашпорт набув права такого невід'ємного складника в житті, як повітря. Але цим повітрям не кожному дано право користуватись. Сільські райони — села пашпортизацією тимчасом не охоплюються. „Еге! — чухали селяни потилицю. — Тепер уже з села від колгоспу не втечеш у промисловість, до міста. Адзуськи!“. Лаялися й робітники, які звикли до „довгого карбованця“, що постійно ходили з виробництва на виробництво в погоні за більшим заробітком. Пашпорт — це життя. Розпочалась божевільна погоня за пашпортом. Заздро дивилися на приїжджих з Москви, що вже з'являлися з пашпортами.

Одного дня на заводі скликано загальний мітинг і повідомлено всіх робітників та службовців приготувати документи для отримання паспорта. Аж тепер Тарас поважно збентежився — петля затягається на шиї. Пашпорт вишкірив до нього зуби. Приготувати документи! Легко сказати — приготувати, хто їх має. Всі його документи зламаного гроша не варті. Єдиний документ, яким він до сьогодні користувався — червоноармійська книжка. Повернувшись додому, оповів Оксані про ціль мітингу, вийняв з шухляди папірці і почав дбайливо їх переглядати.

— А подивись, Оксано, чи ти що-небудь тут помітиш? — і показав їй сторінку в червоноармійській книжці.

— Освободьон с рядов РККА на основанії закона ОВС в РККА ст. 250, — прочитала Оксана, підкинула на Тараса тонкі брови і звела запитливо плечима. — Нічого не помічаю. А хіба що?

Тарас посміхнувся.

— А придивись добре до цифри „250”, проти світла на сонці подивись, — запропонував він знову.

Оксана ще раз узяла книжку, підійшла до вікна, розгорнула сторінку, придивилася уважно зблизька і повернула Тарасові назад:

— Нічогісінько я тут не бачу, — кинула бай-дуже і пішла подавати обід.

— Ну, то добре, може, пройде, — сказав Тарас про себе. Ця цифра не давала йому спокою багато ночей. Там колись стояло „256”. Закон під цією чергою трактував людину як неблагонадійну. Тарас дбайливо підібраним чорнилом поправив цифру „6” на „0”, і все змінилось. Спритні гепеушники, що будуть видавати пашпорти, можуть фальш викрити, а тоді ... чорт його знає, що буде. Пашпортизація тому й вишкірила на Тараса гострі зуби. — Ну, добре, — міркував він далі, — метрику, якої вимагають для отримання пашпорта, можна замінити червоноармійською книжкою, там без фальшування стоїть рік народження. Довідку з праці виготовляють на заводі для кожного. А де взяти довідку про соціальне походження? Він же син „куркуля”, а втім аж двічі був арештований. Усі ці приховані кінці негайно впливуть наверх. Ще Оксана може для себе за довідкою поїхати в село, але йому зась!

— Оксано, ти знаєш, що для пашпорта потрібні документи. Тобі треба поїхати в село.

— Нізащо! Хай воно провалиться! Почнуть допитувати, де ти тепер живеш та що робиш. Я краще піду в поліклініку. Там лікарі встановлюють вік і дають довідки, — рішуче відповіла дружина.

— Почекай, не хвилюйся. Справа вимагає спокою і розсудливості. Соціяльний стан твоїх батьків не викликає сумніву. Тобі довідку видадуть беззастережно. А про мене скажеш, що нічого не знаєш, де я. Крім того, ти якось нагадувала, що з мого села вже всі колгоспні хлопці в місто повтікали з довідками, що їх тихенько продукує і продає по 25 карбованців Печенюків Василь. То, може, ти й для мене щось там зможеш дістати?

— Я Печенюка не знаю, і він мене боїтиметься, — згорячу відмовилась Оксана, та раптом спам'яталася, хвилину подумала. — Добре, я поїду, попробую через своїх знайомих з Печенюком зустрітись, впрошу його, щоб і тобі зробив. Приготуй зразок потрібної довідки.

Тарас узяв лист паперу, ручку і чорнило. Такий то і такий, син такого то, народився тоді то, в селі такому то, в родині середняка, активно допомагав советській владі в будівництві. Провин за ним жодних немає. Підписи голови сільради і секретаря. Місце для підпису голови і секретаря залишив для Печенюка. Він це краще підробить. Тарас заспокоївся і сів обідати. Оксана лагодилась завтра їхати в село.

Після обіду чорні думки знову почали роїтись в

Тарасовій голові. Хто його знає, де той Печенюк дістав печатки? Може, то провокація? Може, якийсь підступ? Що, якби самому зробити печатку? — раптом блиснула думка. Якщо якийсь там Печенюк зробив, то чому я не можу поспробувати?

Тарас гарячково почав шукати будь-яких документів, де б була сільська печатка для зразка. Такий документ був. Це довідка ЗАГС-у про його подружжя, а інший — це розвід, який узяла дружина, коли Тарас сидів у тюрмі і підготовлявся до висилки.

Цілий вечір Тарас займався винахідництвом. Тут був і віск, і гумові літери кишенькової друкарні, і мідяні п'ятаки з советським гербом. Нічого не виходило. Оксана вже лягла спати, а він завісив вікно і порпався з циркулем над столом. Перед світанком, стомлений, ліг спати.

Оксана приготувала сніданок і розбудила його.

— Вставай! На роботу запізнишся, а мені треба поспішати до поїзду.

— Почекай, — зупинив він Оксану. Піднявся з ліжка, неквапливо вмився і ліниво почав одягатися.

— Чого ти повертаєшся, як ведмідь за горобцями!

— Маєш час, не поспішай. Ти ось подивись ... — і подав їй зроблені вночі довідки.

— Диви! — захоплено вигукнула. — Справжні-сінькі, і печатки сільські. Де це ти взяв?

— Сприт власних рук, — посміхнувся до дружини.

— А підписи. Як же ти підписи підробив?

— Що ж воно за труднощі підробити ті кри-
вулі?

— То мені вже не їхати? Що?

— Очевидно. Навіщо витрачати час і гроші, як усе
можна полагодити вдома. По-перше, перевага в то-
му, що ніхто, крім нас, про це не знає, по-друге, не
будеш шукати та принижуватись, що хтось там дав.
Метрику візьмеш у поліклініці, довідка про одру-
ження є із ЗАГС-у, справжня, бо тепер про розвід
можна не показувати, а решту сфабрикуємо влас-
ними засобами. Моя печатка чіткіша і ліпша від
заявленої сільрадівської.

— Гарно виглядає, — ще раз ствердила Оксана.

— Фальшувати, то фальшувати — до самого
кінця. Однаково все життя наше вже сфальшоване.

— Ти оце балакаєш, а в мене, їй-богу, тіло тер-
пне! — тривожно перебила Оксана.

— Ну, то що зробиш, коли немає іншого виходу?

— Але ж люди якось живуть чесно ...

— Хто? Хто живе чесно? Всі брешуть. Уся сис-
тема побудована на брехні. А моя брехенька — це
крапля в морі.

— Роби, як хочеш, а я таки боюся.

— Ну, то для заспокоєння совісти, ти нічого не
знаєш, от і все! — подратовано відповів Тарас. —
Правда ... Вона хоче по правді прожити тепер. Ко-
жна правда тепер доводить до тюрми. Розумієш?

— Відчепись, і слухати не хочу.

— Ну, гаразд, це моя оправа, а ти не втручай-
ся, — відповів і міркував своє.

Він знав це давно, збагнув, як лише приглянув-

ся до советської влади. І він почав брехати. Брехав на кожному кроці. А, коли ловився на брехні, тоді, не кліпнувши оком, уміло викручувався. Брехав скрізь: у школі, у війську, на виробництві, в клубі, при зустрічі із службовцями, в балачках і завжди при заповнюванні багатозапитувальних анкет. Тепер черга на основні документи. Без брехні не дістанеш паспорт. Брехнею, лише брехнею можна буде обминати ті рифи, які стирчать під водою советського океану. Уряд обманює людей, а люди, щоб не бути в боргу, відповідають тим же. І так устійнилася своєрідна для советської системи гармонія між владою і населенням.

Прийшла черга, і Тарас поніс документи на паспорт. Пашпортний відділ ГПУ містився в кращому будинку міста, виходив фронтом у парк. Оксана пішла з чоловіком. На випадок несподіваного арешту, хотіла знати, куди нести передачу. В парку розпрощались, наче назавжди. Вона залишилась на лавці за кущем, не спускаючи очей з будинку ГПУ, а Тарас, приховавши тривогу, зайшов у приміщення. З коридору війнуло страхом. Підійшов до дерев'яного, по пояс, бар'єру, доповненого до стелі залізною сіткою. За загородою, як у клітці, стояв коло стола в уніформі чоловік і перегортав у скриньці картотеку. На столі недбало лежав револьвер, розкидані папери, різні фотографії. Напівтемне приміщення освітлювалось звисаючою із стелі лампою. Чоловік, кинувши холодним поглядом на Тараса, запитав:

— По паспорт?

— Ні, приніс лише документи, — і просунув через отвір у дротяній сітці свої документи з фотографіями.

Чоловік глянув на фотографії, потім перевів погляд на Тараса, упевнився щодо тотожності і пильно почав переглядати документи. Стримавши віддих, Тарас стежив за виразом обличчя, хотів розгадати думку гепеушника, але холодне мармурове чоло його було непроникливе, закам'яніле.

— Прийдете за два тижні, — спокійно відповів і відсунув папери.

Тарас раптом так зрадів, що хотів подякувати, але, стримавшись, кинув:

— „До свіданья”, — і швидко вийшов на вулицю.

— Ну, що? Як?! — ішла назустріч Оксана.

— Чорт його знає. Начебто пройшло. За два тижні прийти по паспорт. Якщо не будуть перевіряти, то перемога наша.

— Слава тобі, Господи! — відпружено промовила Оксана. — Та хіба вони встигнуть перевірити тисячі людей?

Тарас з Оксаною, радісні й бадьорі, верталися додому.

Цілий день у хаті була весна, а ввечері знову непомітно насувалась тривога: як пошлють у село на перевірку, тоді ... ? З тривогою лягали спати і з острахом уставали.

— Цієї ночі спатиму в повітці, — попередив Тарас четвертого вечора Оксану.

— Що, душно в хаті? — запитала.

— Ні, не душно. За цих три дні могла вже прий-

ти відповідь з села. З повітки легше тікати.

— То ти думаєш, що придуть по тебе на квартиру?

— Придуть чи ні, а обережність не пошкодить. Ти ж тут прислухайся. Перед тим, як відчинити двері, постукай мені в стіну.

— І знов тікати? — тихо зітхнула Оксана. — І коли воно скінчиться?

Тарас мовчав. На заводі він теж був надто обережний. Пильно розглядався навколо, чи не появиться тип у синій шапці з малиновим околицем. Як не пильнував, а проте прогавив. Побачив тоді, як чоловік у синьому кашкеті йшов з директором прямо до нього. Тарас звинувся, як вуж. В одну мить вислизнув до убиральні. В задній стіні дошки трухляві, видушать і буде в садку. Пильно слідкував крізь щілину в дверях. Чоловік підійшов до вогнегасника, порухав його і пішов далі. „Пожежник”, — відпружено зітхнув Тарас і вернувся до своєї роботи. Іншим разом почув позад себе незнайомий голос. Оглянувся і захолов: оподалік з майстром розмовляв міліціонер. „Тікати”, — в одну мить збагнув і стрибнув за кошики. Вибрав, крізь які двері буде зручніше вискочити надвір. Міліціонер тимчасом спокійно пішов до контори.

— От чорт! — вилаявся Тарас. — Невже це я такий боягуз? Завжди небезпекою бавився, а тут синій кашкет наганяє стільки страху...

В гострій готовості минуло два тижні.

— Підемо по паспорт разом, — сказав він ранком до Оксани.

— Що тобі снилося? — поцікавилась Оксана, перейнята вірою у сни так, як і Тарас.

— Уяви собі — нічого. Така подія, і нічого не снилось.

— Ну, то будемо спостерігати, кого першого зустрінемо. Якщо чоловіка — вдача, якщо жінку...

— Тікай, з усієї сили тікай, — жартуючи, докінчив Тарас.

Тільки вийшли з хати, а назустріч свиня.

— Подивись, Оксано, він чи вона? — реготав Тарас.

— Сам подивися, це твоя доля вирішується, — відповіла Оксана.

Так і не знаєш, що їх очікує далі. Не було ніяких прикмет до розгадання.

Оксана залишилася в парку за кущами, Тарас, попрощавшись, пішов у паспортний відділ ГПУ. Він відчув, що ноги знов тремтять.

— Ні, я таки хворий — наслідки постійного напруження, — констатував він.

Зупинився перед віконцем загородки. За залізною сіткою сидів інший службовець. Обличчя в нього було шорстке, суворе, з-під лоба світились пронизливі чорні очі. Щелепа тяжка, з роздвоєним підборіддям.

Тарас у нервовому напруженні стримано кашлянув, щоб виявити свою присутність. Службовець переглядав якісь папери і не звертав уваги. За кілька хвилин, що видавались годиною, Тарас знову легенько кашлянув.

— В чім справа? — хрипливо запитав службовець.

— Прийшов по паспорт, — відповів, і знову запанувала мовчанка. Тарас стояв і хвилювався, а службовець був зайнятий своєю працею. Більше Тарас не наважувався давати ознаки своєї присутності. Різні думки плутались у голові.

— Прізвище? — раптом гаркнуло потойбіч загородки.

Від несподіванки Тарас здригнувся.

— Запорожець Тарас, — поспішно відповів.

Службовець знову перебирав якісь папери. Потім, як буйвол, поволі підвівся і зник за дверима.

Двері раптом відчинились. Твердим кроком вийшов інший озброєний гепоушник, підійшов до Тараса, зупинився біля нього і виразно поклав руку на кабур револьвера. А потім, як здалось Тарасові, чогось завагався, обсмикав „гімнастюрку” і вийшов на вулицю. Ні живий ні мертвий, Тарас залишився сам.

— Розпишіться! — вивів його із задуми голос з віконця.

Тарас пружко повернувся і вхопив ручку. Не дивлячись, розписався на підсуненому крізь віконце бланку. Підпис був до неможливості несхожий на його звичайний. Службовець недбало просунув йому невелику, в полотняній оправі, книжечку. „Пашпорт”, — виднів витиснений різними мовами напис. Службовець повернувся і сів за стіл. Тарас, не прощаючись, вискочив, як навіжений, на вулицю, цупко тримаючи в руці життєдайну книжечку. Те-

пер він, справді осяяний щастям, біг до Оксани. Все йому навкруги співало. Співали зелені кущі, оксамитна трава, золоте сонце, брудні в парку до-ріжки. Оксана бігла назустріч. Тарас нарадошах підбіг до неї й обняв. Пішли парком мовчки.

— Покажи, який він, — нарешті промовила за-цікавлена Оксана.

Тарас вийняв книжечку, яку встиг уже глибоко за-тиснути в кишеню, і розгорнув. ТАРАС ІВАНОВИЧ ЗАПОРОЖЕЦЬ, — чітко вирізьблювався напис на зеленкуватуому, з водяними знаками, папері. В лі-вому кутку, внизу — його фотографія, з накладе-ною на ній тисненою печаткою.

СТРАДНИЦЬКИЙ РАДГОСП

„Повстаньте, гнані і голодні ...”

(З 3-го інтернаціоналу)

Життя тепер попливло спокійнішим річищем і, здавалось, не таким загрозливим, як раніше. Дозвіл на життя — паспорт був у кишені. Кожної хвилини можна зірватися, виїхати, змінити працю, адресу, зникнути з обрії, найняти нову квартиру. Найголовніше, що його тепер турбувало — це можливість несподіваного арешту. Але й це згодом уляглося. Навколо був спокій, вожді не сварилися, отже, й арештів не передбачалось. Люди сяк-так обростали господарством, морально відпочивали. Тарас знайшов кращу квартиру — адже ж збільшилась родина. В хаті з'явилась манюсінька дочка Надя. На вікнах дешевенькі фіраночки, біля стелі саморобна колиска, а над грубою протягнений мотузочок, на якому сушилися пелюшки. Тарас споважнів, а Оксана вечорами співала приспляючу пісню над колискою.

На заводі Тарасові теж щастило. Він уже працював у конторі і допомагав пляновикові складати таблиці. Зима дала себе відчутти лише паливом. Але Тарас і тут давав собі раду: ходив у недалекий,

за два кілометри, ліс і збирав сухе гілля, а часом довгою ключкою зламував його з дерев. На це дозволу не вимагалось.

Весну зустрів, як Великдень. Весна — чарівна пора року, все буйно цвіте, зеленіє, майорить, а найголовніше, тепло і не потрібно ходити по дрова. Темнозелений ліс тепер заміряно застиг у синьому димку. Серед лугів ставок з кучерявим верболозом і зовсім не помітно сушняка. І над усією цією красою вчисто навис неосяжний ніжноглубий, прозорий, небосхил з теплим повітрям. Тарас за зиму так змерз, що тільки про тепло і мріяв. Сонце повільно пливе, щедро розбризкуючи своє ласкаве проміння. Гарно навколо. Але люди чомусь сумні. Людей серед цієї благодаті облягає інший ворог, страшніший ніж холод — жах голоду. Носяться чутки, що в селах невивстає хліба, що селяни навіть картоплі не мають. Тарас іноді бачив і в місті нужденних людей. А оце недавно говорили, що на базарній площі одного ранку знайшли труп померлого з голоду . . .

Тараса відрядили в радгосп оглянути, як там іде праця і чи можна запровадити технічні норми. Тисячу гектарів радгоспної землі виділено заводові як сировинну базу лише в січні, і тому всі сили кинено в радгосп, щоб упоратись своєчасно з весняними роботами. Агроном, механік, бухгалтери, обліковці давно вже там. Заводські машини постійно курсують з вантажем матеріялу чи продуктів.

Тарас заліз у кабінку, і шофер рушив. Автома-

шина пчихала старим мотором, вискочила з міста на польову дорогу, набирала розгону. В забрукованому місті не видно болота, а польова дорога під колесами гнулась, як тісто. Авто, розбризкуючи грязюку, неслося серед мальовничих краєвидів, везучи продукти для кухні. Тарас крізь відчинене вікно вдихав повними грудьми свіже повітря юного ранку, милувався чарівною красою природи ... Заледве виїхали з міста, як назустріч їм почали траплятися змарнілі постаті людей з каламутними поглядами, байдужими сірими обличчями. Вони по-нуро звертали із шляху і проводили застиглим поглядом авто, що обляпувало їх грязюкою.

Раптом серед дороги Тарас помітив якусь невиразну темносіру пляму. Купа збільшувалась при наближенні авта, росла, набирала контурів і врешті ... вирізьбилась людська постать. Ані з обшарпаної одежі, ані з обличчя не можна було виявити статі і віку людини. Це була якась безформенна маса. Напівжевріюча людина відрізнялась від грязюки лише сірістю одежі та палаючими на обличчі очима. Чи це був колишній борець за свободу, обвішаний орденами, чи мати синів, що стережуть кордонів СРСР, ніхто не міг визначити.

Шофер зупинив машину. Звернути небезпечно — можна застрягнути. Вилізти, щоб відволокти людину, не хочеться бруднитись. Шофер щось невиразно буркнув і почав обминати. Сердито дав газу. Машина рвонула, повинь грязюки далеко полетіла по боках. Клубки чорного диму вкрили живий труп серед дороги.

— Стий! — істерично крикнув Тарас. — Треба допомогти людині!

Шофер, не зупиняючи авта, смокійно посміхнувся. Тарас уже хотів сам зупинити авто і вискочити з кабінки. Та раптом його погляд упав на межу край дороги. Там лежала інша людина. Синій язик її звисав з роззявленого рота, і струмок білої піни стікав по бороді. В Тараса війнуло холодом поза спиною і потерпло тіло. Що далі їхали, то більше по дорозі людей. Чи вони живі, чи вже мертві, не відомо. Були вони і під розквітлим китицями бузку, і серед мокрої від нічного дощу пекучої кропиви, і в багні придорожного рову. „Ось де він, той голод”, — подумав з жахом Тарас. Він бачив, як люди сиділи на насипах рову, ледве простягнувши руку, щось шептали, щось намагались сказати. Тарас кричав до шофера:

— Стань!

Але шофер твердою рукою вів авто далі, наче глухий. Гірко посміхнувшись, він сказав до Тараса:

— Не хвилюйтесь, ще не те побачите. Я сюдою щоденно їжджу, — і, немов на когось розгнівавшись, дав газу.

Авто сказано рвонуло, мотор заскиглив, наче плакав, але незабаром зупинилось без прохань — шофер не витримав. Збоку в грязюці лежала мертва, ще молода, жінка, а біля неї плакала дитина. Він витягнув із сидження кусок хліба і, нахилившись з кабінки, дав дитині. Мотор знову загув.

— Скоро проїжджатиме санітарне авто, забере.

Щодня сюдою бригада їздить і забирає, — заспокоїливо промовив до Тараса.

Тарас почув, що шофер приховано тихенько зітхнув.

— Хто ж вони, ці люди? — спитав.

Уникаючи прямої відповіді, шофер сказав:

— Я тепер читаю цікаву книжку. Описується про Прометея, прикованого до скелі. І уявіть собі, що орел щоденно довбе Прометееве серце, а вночі тіло заростає. Цікаво, правда? Чи може воно справді так бути? — і повернув обличчя до Тараса.

— Думаю, що може — людина живуча, — відповів Тарас і вмовк. Продовжувати балачку боявся — хто його знає, що на думці в шофера.

Авто підїхало до радгоспу. На чистому блакиті обріїв виринули жовті скирти минулорічної соломи. Нужденні постаті людей, що нетвердо стояли на ногах, усе частіше й частіше звертали з дороги. Але вони прямували вже не до міста, а до радгоспу. Деякі підпиралися сапою, були й такі, що сапу несли на плечах. Деякі відпочивали гуртками чи одинцем на обочинах дороги. Трудно було відрізнити відпочиваючих від померлих, бо однаково і ті і інші лежали проти сонця з чорними обличчями, які вже ні на що не реагували.

Шофер звернув ліворуч і зупинився перед хатиною серед степового простору. Тут колись були хутори. Держава подбала про їхніх власників — заслала, будівлі знищила, а землю перетворила в пустир. У цій, колись куркульській, хаті тепер містилась контора радгоспу, кухня для службовців,

харчова комора і гуртожиток технічного персоналу. П'ятсот гектарів городніх культур вимагали щоденно тисячі робітників. Часті дощі сприяли бур'янам. Тут і цибуля, часник-пастернак, селера, морква, петрушка, кріп, картопля, капуста, помідори, огірки та багато інших рослин соромливо визирали з бур'яну.

Серед поля було видно наспіх споруджені з дошок будівлі, де варилась страва для робітників, принада, яка заохочувала до праці селян з навколишніх сіл. Чутка про гарячі харчі і хліб у радгоспі для робітників блискавично досягла найдальших закутків по селах. Голодні люди, напруживши рештки сил, брели, шукали рятунку. Тяглись розмоклою дорогою гуртки жінок, підлітків, почорнілих чоловіків, яких тягнула жадоба їжі. Вибивались з останніх сил, щоб тільки досягти принадної кухні. Дістати харч було метою життя, що заповнювала весь розум. Пахучий краєць хліба був мрією, за якою кожний з цих живих трупів скочив би навіть у пекло.

Тарас з кабіни бачив, як біля кухні юрбилися сотні обдертих, брудних і змарнілих постатей. Довгими чергами переплітались по мокрому полю неголені чоловіки, з безнадійними поглядами жінки, на тонких ніжках, з постарілими обличчями, підлітки. Кожний з полив'яною мискою в руці. Дехто сидів, його переступали, обминали і хворобливо тиснулися до віконця. З побожністю, як на ікону, дивилися на отвір, звідки линули пахощі страв.

Тарас вискочив з кабінки і на мить зупинився на облозі цих людських привидів.

— Вставайте! Поснідали, то пора сапати! — гукав бригадир до кожного, хто сидів коло порожньої миски. Бригадир підійшов до жінки і сіпнув її за плече. Молодиця дивно вперлась застиглим поглядом у простір і наче прислухалась до леготу весни. Тарасові здавалось, що вона навіть посміхається. Почувши бригадира, вона неквапно попробувала встати. Раптом ухопилася за живіт і тинько, як підкошена, лягла на землю.

— Ой, не можу, болить мене, пече!... — протяжно завилала і зігнулась удвоє.

Тарас збентежено підбіг до гурту жінок, що сиділи недалеко на траві і хапливо сьорбали гарячий куліш, запихаючись хлібом, і зовсім не звертали уваги на зойки.

— Громадяни! Не кваптеся! Їжте поволі, не наїдайтесь багато, заховайте хліб, — звернувся він до жінок.

— А вам шкода? Самі наїлися та й про інших байдуже, — кинула йому з докором стара сива жінка і хапливо заїдала куліш окрайцем хліба.

Молодиці й дівчата, почувши Тарасове „не наїдайтесь багато”, раптом, як на команду, злякано повернулися до нього спинами, полохливо попідіймали миски і спішно пили навхильці з мисок і злякано поглядали на Тараса. Хліб ковтали не пережовуючи.

— Не бійтеся, я не відберу, — просив Тарас. —

Я лише боюся, що вам кишки не витримають і можуть порватися ...

Але до його попереджень усі були глухі. Жадоба гарячої страви була сильніша від будь-якої загрози. Куди Тарас не підійшов, лякав людей, і вони швидше намагалися поїсти харч. Пригнічений, Тарас повернувся назад. Стара сива жінка тепер лежала на землі і хрипко стогнала.

— Я вам казав не наїдатися, — скорбно нахилився над нею Тарас, намагаючись допомогти.

У жінки викотилися дві великі сльози, і вона крізь зціплені зуби промовила:

— Щоб вас грім усіх по ... — і вмовкла. Великі її очі затяглись туманом, а з рота потекла тоненька біла цівочка.

Бригадири ходили між людьми і гукали:

— Хто поснідав, підіймайся на роботу! Вставайте сапати! До праці пора!

Люди коливались, ворушились і юрбами відходили в поле. Коло кухні в різних позах залишилося на траві кілька осіб. До однієї з них підійшов Тарас. Зелена муха вже літала над головою. Ще раз подивився на цей жахливий цвинтар і пішов до хати, де містилася контора. Молода повнолиця кухарка із заковченими рукавами білої сорочки зустріла його привітливим запитанням:

— Хочете їсти? Сідайте, я зараз подам.

В печі на сковороді шкварчали в салі пухкі млинці. В другій половині хати, за селянським столом, кладав рахівницею бухгалтер. Перед ним у місці стояли недоїджені холодні млинці з блискучими

краплинами застиглого смальцю. В Тараса потекла слина. Прокинувся такий шалений голод, що він, не питаючись, кинув шапку на лавку, сів за стіл. Не дивлячись на свою повноту, моторна рум'янолиця кухарка в одну мить поставила перед ним повну миску паруючих млинців і налила в півлітрову кварту кислого молока.

— Прошу їсти. Якщо захочете, то я добавлю, — припрошувала вона.

Тарас глянув у вікно і побачив у полі довгу чергу голодуючих, змарнілу і нужденну, що зникала в легенькій синяві весняного чудового дня. Тарас їсти не міг. Раз укусив, і млинець застряг у горлі.

— Не лізе, — відсовуючи від себе миску, сказав він кухарці.

— І зі мною так було, — відповіла спохмуріла кухарка і змахнула кінчиком косинки набіглу сльозу. — Перший місяць не могла їсти, а потім звикла.

Тарас узяв шапку, подякував і пішов подивитись, чи багато ще залишилося площі під бур'яном. Побачивши людей, що лежали проти сонця на соломі з висолопленими язиками або вишкіреними жовтими зубами, здригнувся. „Невже немає рятунку?” — подумав.

Бригадири, агрономи, обліковці та інший технічний персонал, упоравшись з завданням, у вільну хвилинку забігали на кухню. Кухарка варила, смажила, пекла цілий день. Отримала наказ від директора, щоб обслуговуючий персонал харчувати досхочу.

Тарас прямував від ділянки однієї культури до

іншої. Скрізь, як тіні, ворушились змарнілі робітники, ледве підіймаючи сапу, підтинали соковите коріння високого бур'яну. Але наступ бур'яну невідступно ішов по п'ятах. Те, що вчора було зсапане, скроплене вночі рясним дощем, сьогодні знову свіжо зеленіло. Дехто з полільників лежав. Бригадир знав, хто ліг, то вже не підійметься. Тоді на тичці виставляли червоний прапорець — знак збірщикам трупів. Збірщики, в першу чергу, об'їжджали скирти. Немічні робітники після денної праці не поверталися в село, ночували в радгоспі. В убогій мокрій одежі, заривались у солом'яну мерву, спали, як худоба, грілись власним теплом. Ранком знаходили між собою мертвих і сповіщали збірщиків. Але бувало, що хтось спав окремо, там умирав, і знаходили його лише по труп'ячому смороді. Тоді збірщики соковито лаялись, вигортаючи вилами розлізле тіло. Нарікали хтозна на кого, що своєчасно їх не повідомили.

Сонце, що так радісно привітало вранці нужденних людей, тепер десь непомітно зникло. Легенькі хмарки тихо пробігали сірим небом і просовувались над головою. Почав накрапати ріденький дощ. Тарас зупинився біля бригадира, що обслуговував ділянку столових буряків.

— Отак щоденно, — казав бригадир. — Зранку блисне сонце, годину-дві погода, а потім ні звідси ні звідти почне накрапати, потім мжить якусь годину в'їдлива холодна мжичка, а вже під вечір дощ. Просто погибель і на людей, і на городину. З бур'яном ради не можна дати.

Сапальники з острахом поглядали на хмарки і тісніше обгортали навколо худого тіла слабеньку одежу. Дощик густішав. Тарас попрощався, звернув межею до контори. Мжичка мрячіла безупинно. Тисячі робітників, розкиданих по полю, шулились, гнулились над облиплюю сапою, пограбілими і синіми від холоду пальцями відкидали грязюку і знову ворушили мокру землю. Вони трусились від холоду, клацали зубами і просили Бога, щоб уже послав дощ. Поки Тарас дійшов до контори, дощ линув, як з відра. Він оглянувся. Робітники кинули працю. Дехто легенько біг, а більшість кволо поспішала до ближчих скирт. Промоклий до рубчика, Тарас ускочив до хати.

— Скидайте піджак, я вам дам свій плащ, — запропонувала кухарка.

Тарас радо погодився.

За столом уже сиділи: полевод, агроном, механік. Перед ними парував у великих мисках борщ, в окремій тарілці — м'ясо, в макітрі — вареники. Тарас промок і був голодний, як вовк. Не встиг він сісти, і вже миска з борщем парувала перед ним. В борщі плавали кусочки м'яса. Ніхто з присутніх не розмовляв. Тепер Тарас їв спокійніше, але від м'яса відмовився.

За вікном лив дощ, холодний вітер грюкотів зірваною віконницею, що чепіла на одному завісі. Люди бігли до кухні від стіжків з мисочками. Дехто тулився під соломою із захисного боку, тиснулися в пороблених у соломі „собаких будах”, тулилися одне до одного, щоб нагрітись.

— А де ж Тетяна? — запитала дівчина подругу, притиснувшись до неї під однією латаною свитиною.

— Я не знаю. Вона ще зранку казала, що їй погано, і пішла з поля.

Дівчата, в передчутті чогось страшного, почали шукати свою товаришку. Підійшли до кубла, де разом під однією свитиною ночували. Тетяна, зібгавшись у мокрій соломі, вже задубіла.

— Боже мій! Боже мій! І нам скоро так буде ...
— чулося між дівчатами.

Але з ними так не було. Вони були менш виснажені, харчів, отриманих з робочої кухні, вистачало. Хто пережив перші дні, той урятувався. Тетяна лише вчора до них прийшла з села, не витримала.

Біля кухні протяжно задзеленькала серед дощу рейка. Люди побігли до кухні, хоч там уже давно стояла черга. Усігнулись на холоді в три погібелі. Хто раніше зайняв чергу, тепер, діставши миску каші, з радістю вертався до ожереда, запихаючи по дорозі брудними пальцями поживу в рот. Дощ не переставав до вечора. Люди в поле вже не виходили. Бригадири з-під накриття поглядали на небо і ворожили: перестане чи не перестане?

Тарас залишився ночувати. Його, правда, директор послав лише подивитись і приготувитись на три місяці в радгосп, до часу, коли почнеться в заводі праця. Завод стояв, очікуючи сировини, на поточному ремонті, і тому для Тараса, як і для всієї контори, роботи було обмаль. Але сьогодні вертатись додому було неможливо. Авта не можна

завести — акумулятор відмовив. Шофер мучився біля нього дві години на дощі, вибився із сил і кинув.

— Поїдемо завтра, — стомлено відповів Тарасові і прилагодився в кабінці спати.

Численні бригадири вже встигли побудувати собі в полі з соломи курені, в них і ночують цокотячи зубами цілу ніч у промоклій одежі. В другій половині хатини радгоспу був гуртожиток. Але там містились лише визначніші. Парторг, звичайно, зайняв єдине ліжко. Агроном, садівник, полевод, бухгалтер, секретар спец. частини, комсорг, табельник спали покотом на землі. Між них утиснувся й Тарас. Спали люди й на горищі, хоч там було холодно. Промокла за день одежа парувала на цвяхах по стінах, сяк-так просихала, але дихати від випарів тяжко. Тому вранці усі прокидались з болем голови.

Вранці заповілось на погоду. Шофер скоро завів авто, і Тарас вернувся додому. Зіскочив з автомашини в гаражі й прожогом побіг до контори. Директор тільки що прийшов і вішав шкіряне пальто.

— Оповідайте, як там, у радгоспі, з організацією праці? — запитав директор, сідаючи в крісло.

— Якщо не спроможёмось дати людям де відпочивати після праці, то радгосп опиниться під загрозою загибелі.

— Що ви кажете?! — сполохався директор. — То що ж робити? Маєте якісь пляни, пропозиції, вигляди? — і схвильовано дивився на Тараса.

— Так, оце хочу висловити свою думку.

— Що саме? — і з цікавості перехилився через стіл.

— Я думаю, що треба зараз послати товариша Грінберга в Ленінград за гуртожитками.

— Ви що, жартуєте?

Тарас витягнув з папки вирізане з газети оголошення.

„Виробляються стандартні дерев'яні будинки з подвійними фанерними стінами на дві родини. Легко транспортуються, просто складаються. Вартість чотири тисячі карбованців. Замовлення слати ...”
— директор далі не читав. Обличчя його розпливалось у посмішку:

— Оце здорово додумались большевики, це ідея. Скоро Америку доженемо. От чорти. Але чотири тисячі, дорогувато! — підкинув директор бровами.

— З такого будинку можна зробити гуртожиток, лише викинути перегородки. Подумайте, скільки можна б людей умістити? Два такі будинки, поставити подвійні нари, запевнена реальна підстава працездатности робітника. Тоді радгосп урятуємо, інакше ... — Тарас закурив.

Директор знав, що його по головці не поглядять за провал радгоспу. Він ухопився за цю позицію, як за рятунковий пояс.

— Гаразд, я зараз піду в парком, заручуся підтримкою. А думка ваша знаменита, — сказав, одягаючи пальто.

Тарас, повний надій, вийшов з кабінету. „Якась частина людей зможе бути врятована”, — подумав і пішов додому.

ГІСТЬ ІЗ СЕЛА

„Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів ...”
(З 3-го інтернаціоналу)

Була неділя. Тарас лежав довше ніж звичайно, потягаючись у ліжку, не міг позбутися враження, принесеного з радгоспу, і прислухався, як дружина поралась біля печі, заправляючи обід. Зашкварчала сковорода, і хату наповнив запах смаженої цибулі. У вікно заглядало сіре, чомусь розгніване, небо. Червоні відблиски сонця падали на дах сусідньої хати, на темнозелені віти недалекого осокора і, здавалось, плакали кривавою росою на зажурених листках. Хоч сьогодні був вихідний день, проте він не приносив сподіваної радості. Сумно й тривожно. Дитина спала в колисці, розкинувши рожеві рученятка, і Тарас замилувано дивився: яка доля чекає це немовлятко? Поволі підвівся з ліжка, ліниво потягнувся, не поспішаючи, подивився в дзеркало на обросле своє обличчя і пішов умиватися.

Тихо, без попередження, в хату відчинились две-

рі. На порозі зупинилась стара стомлена жінка із запалим беззубим ротом, боязким, нерішучим поглядом. Тарас і Оксана, здивовані, не зводили з неї очей. Чергова жебрачка, обезсилена, іде до міста. Оксана вже збиралась дати кусочок хліба і скоріше випроводити. Жебраки на неї робили прикре враження, хоч вона ніколи не відмовляла в допомозі.

— Мамо! — скрикнув Тарас, і Оксана закам'яніла.

— Пізнали? — гірко посміхнулась. — Приймете? — нерішуче запитала і непорушно стояла далі на порозі. Прокинувшись, з колиски підняла голівку Надя. Зацікавлено дивилась на обшарпану жінку.

— Заходьте! Боже ж мій! Роздягайтесь. Де ж це ви? — розгублено бігала Оксана коло свекрухи і допомагала скинути мокру кожушину.

Тарас підійшов, зворушливо обняв маму і поцілував кістляву руку. У мами навернулись сльози радості, і вона щиро поцілувала його беззубим ротом у чоло.

— Спасибі, діточки. Хай вам Бог дає здоров'я. Не гоніть мене, хай хоч трішки у вас відпочину, — і сльози, гарячі сльози, побігли по її зморщеному, страждальному обличчю.

— Та Бог з вами, мамо! Що це ви кажете? Щоб я вас проганяв? — збентежено відповів Тарас.

— Я ж, сину, куркулька, через мене ти й так усе життя запропастив. Із школи вичистили, з хутора вигнали, то хоч би тут тобі не зашкодила. Вдома довго вагалась — їхати чи ні? Приїхала ще

звечора. Цілу ніч дрижала під тином, соромилась будити вас. Слава Богу, діждалась ранку, відважилась і зайшла. Ти ж мене, сину, не виганяй, ти ж у мене залишився єдиний. До кого ж я голову прихилию, як смерть за плечима? — бідкалась.

— Мамо! Не говоріть цього. Хіба я вам коли-небудь докоряв? Хіба двері моєї хати коли-небудь зачинялись перед вами?

— Ні, дорогий синочку. Та хіба я знала, що моя праця, дітки мої дорогі, принесе горе. Я ж працювала так, що аж кістки на руках повипинались. І все для вас, а воно, бач ... — і знову закапали у мамі сльози. Утерла кулаком, розвезла бруд по обличчю. Зворушлива її правда викликала сльози не лише в Оксани, а й Тарас відвернувся до порога.

— Мамо, не згадуйте, сідайте до столу, — просив Тарас і поміг матері підвестись. — Оксано, подавай сніданок, — і почав скоро умиватись. Одягнув по-святочному чисту сорочку, сів коло мамі.

Мама ще більш постаріла, худенька, як сухарик. Лахи, що заміняли одержу, спотворювали її ще більше. Чорні босі ноги, які давно не бачили взуття, були в ранах і з присохлими купками крові, з гнійниками поміж пальцями. В її згорблений постаті, спрацьованих руках, на зморщеному обличчі, був відбиток тяжкої постійної праці, довгої нужди і недоїдання, тяжких духових і фізичних мук, страждань і переживань. Вона, посміхаючись, підійшла до колиски.

— Внучатко моє дороженьке! Чим же я тебе при-

вітаю? Якого гостинця дам? — і витягла із-за пазухи, з-під самого серця, захovanу ганчірочку. Розгорнула і подала дитині грудочку цукру. — Прийми, дитинко, від бідної бабуні те, що має. На краше не спромоглась ...

Надя надула губки, недовіжливо поглядала на страшну жінку, відсахнулась від чорної грудочки і подивилась запитливо на маму. Оксана прихильно кивнула головою. Надя неохоче простягнула малесеньку ручку.

Оксана поставила на стіл борщ.

— Борщ ... — шептала розчулено мама. — Справжній борщ з картопелькою ... А я ж його, діточки, не бачила вже більше року. Дай вам, Боже, здоров'я, діточки, — промовила і дрижачою рукою взяла ложку та почала їсти. Хапливо сьорбала, жадібно плямкала беззубим ротом. З'їла кілька ложок і нерішуче відсунула миску.

— Чого ви, мамо? Їжте! — запрошувала Оксана.

— Спасибі, діточки! Боюсь зараз наїдатись, щоб завороту кишок не спричинити. У нас багато так померло. Я вже три дні і рісочки не мала в роті. Ще в середу як із'їла одну картоплину варену, то так і до сьогодні.

— Боже! Так тяжко голодували? То, може, юшечки ще трохи?

— Перегодя, моя дитинко. Я й сама оце через силу стримують, щоб не їсти, а їстоньки мені хочеться ... Господи, як хочеться! Почекаю. Во ім'я Отця ... — почала мама хреститися в кут, де мусіла бути ікона, та раптом рука зависла в повітрі.

Мама остовпіла. Злякано зупинилась. З-під лоба на неї дивився із рами похмурий погляд Сталіна з тяжко звисаючими вусами. Мама повернулась до вікна і закінчила до схід-сонця слова молитви: — Святого Духа. Амінь, — сіла втомлено знову край столу.

— Мамо, може б ви трохи розказали, що там у селі тепер діється? — несміливо попросив Тарас, уже наперед відчуваючи, як тяжко про це оповідати.

— Голод у нас тепер, синочку. Великий і страшний голод, — тихо відповіла і зупинилась утомленим поглядом у кутку кімнати. Сиділа тихо й покірно, не ворухнувши жодним м'язом. Занурена глибокою думкою в минуле, відпочивала.

Тарас уже не наважувався порушити її спокій. Не хотілося втомляти запитами виснажену матір. Зробивши довгу павзу, мати немов прокинулась із сну і промовила:

— Голод у нас, синочку, нечуваний лютує. Такий страшний, що кров при згадці холоне.

. І знову вмовкла, схиливши голову. Оксана ходила по хаті навшпиньках, а Тарас жестом показав Наді, щоб сиділа тихо.

— Дай-но, Оксано, мамі знову чимсь підкріпитися, — тихо сказав Тарас.

— Візьміть, мамо, випийте склянку компоту, — і Оксана подала склянку.

— В селі тепер, діточки, зробився цвинтар. А люди, хто всилі, блукають, як тіні, — почала мама розповідь, підкріпившись компотом. — Ще тоді,

як тебе забрали в тюрму, у селі життя почало переінакшуватися. З молодих бешкетників-комсомольців утворили „ударні бригади”. Ці бригади, як те вороння, налітали на якесь визначене владою господарство і все, що під руки потрапить, забирають на підводи і везуть у новостворений колгосп. Що там попадає в колгосп, а що поза колгосп, ніхто не знає. Ні суду, ні права. Нема кому скаржитись і до кого за порадою піти. І все те звалося „розкуркулюванням”. Такий страх у селі постав, що не було людини, яка б не боялася. Ніхто не знав, чия черга завтра. Лише голода вечорами п'яно галасувала. Чула моя душа, що й до нас скоро прийдуть. І хоч нас розкуркулили ще раніше, себто забрали худобу і реманент, але в хаті все було на місці. Я вже примирилась. Коли хліви розбирали, то й на подвір'я не глянула. Сиділа в хаті за кужелем. Ніщо не було миле. Та найбільше я потерпала за одержу. Маринка на відданні, хто ж її захоче без приданого? Взяла я шмалюха і пішла по селу шукати чесну і безкорисну людину, доброго приятеля, що захотів би' переховати хатне добро — дівочий посаг у скрині. Зайшла до Мовчана. Виклала йому своє горе, свої побажання, а він бідкався, пожалів словами, а прийняти одержу відмовився, побоявся. Пішла до Берези, якому допомогла колись поле купити, гроші позичала без векселя, на чесне слово. А він похитав головою, скривився, почухався і відмовився. Не можу, каже, прийняти, ще й мене через вас розкуркулять, як довідаються. Пішла я далі. Все село обійшла, нікого

не минула з тих, кому вірила, на кого надіялась, і всі відмовились. Така зневіра мене огорнула, що за сльозами їй дороги не бачила. Тоді я пішла до тих, які до комнезаму позаписувались, але знала їх як чесних селян. Зайшла до Секлети, її чоловік у комнезамі. До них, думаю, з обшуком не прийдуть і підозріння не буде. А скільки ж їм я колись допомагала? Секлеті на весілля теличку подарувала. Амосеві батько насіння і борони дав на хазяйство, поле виорав. Думаю, може, не забули нашої помочі. Зустріла вона мене, як рідна дочка, за стіл посадила, обідом почастувала. Оповіла я їй свій клопіт, і вона радо погодилася все чисто переховати, поки буря пройде. Цілу ніч через кущі я з Маринкою носили одягу, килими та інше Маринчине добро. Дещо із своїх лахів позаносила. Як усе перенесли, наче тягар упав з плечей, заспокоїлась. За місяць пішла я довідатись, чи міль в одязі не позаводилась, провітрити.

Мама вмовкла, а Оксана хутенько поставила перед нею знову миску з борщем.

— Підкріпіться, мамо, трішки, — попросила.

Мама охоче взяла ложку і жадібно почала їсти. Скінчивши їсти, мама свіжішим голосом продовжувала:

— Почала я в Секлети переглядати одягу, виносити на подвір'я і витріпувати. Помічаю, що квітчастої вовняної хустки десь не видно. Я сюди, я туди, знову все перекидала, а хустки немає. Мовчу, а підозра так під серцем і ворушиться. Почала перетріпувати спідниці і рахувати. Знов не бачу повня-

кової спідниці. Кинулася я до рушників, еге, шести бракує. Що ж це таке? — думаю. — Де ж би вони могли дітися? Хіба, може, Секлетина дівка, Харитя, пробувала одягнути та забула покласти? Секлето, — питаюся, — чи не бачили ви часом квітчас-тої хустки та повнякової спідниці? — а про рушники вже й не згадую, махнула на них рукою, а вона, як не визвіриться на мене, як не скочить, то я вже й не рада, що запитала. — Що ви, — каже, — злодіями нас хочете зробити? Ми вам добро переховуємо, а ви на нас нападсть? Я почала її заспокоювати, кажу, може, я помилилась, а, може, ми загубили, як переносили? А вона до мене: — Геть забирайте своє добро! Щоб мої очі вас з ним не бачили! Звинулася я кругом — і куди ж його діватися? Хто мене прийме? Пішла до Петра. Батько не один раз йому в помочі був. Допомігав і кіньми, і деревом, як будувався. Петро порадився з дружиною і прийняв. Знов ми з Маринкою цілу ніч носили одержу, щоб люди не бачили. Ховаємося, як з краденим. Носимо й обое плачемо. Аж на ранок упоралися, наче клопоту позбулися, повернулися до хати і думаємо: що воно буде далі? Потерпаємо, щоб, бува, хто не підглядів, як ми носили. Минуло так кілька місяців, і знов пішла я в неділю довідатись до своїх речей. Привіталась я до Петрової жінки, а вона до мене, наче до ворога. Не відповіла, а через зуби, як з-під хмизу гадюка засичала. „Боже мій, — думаю. — Чого ж ти на мене гніваєшся? Що ж я тобі лихого зробила?“ Заглянула я до своїх речей, а там і половини не залишилося. —

Де ж це мої хустки, скатерки, спідниці? — запитала я, а вона до мене: — Все там є, ніхто до вашого дрантя не торкався і не заглядав. Ви нам під розписку його не давали, — накінець проказала і пішла. „Пропала наша багаторічна праця” ... — подумала я, і холодний жаль стиснув за серце. Взяли ми з Маринкою і перенесли рештки назад додому. А ранком налетіли комсомольці і все забрали. Мабуть, хтось підгледів. Залишилось те, в що ми були одягнені. Тому не дивуйтеся, що я така обшарпана, — закінчила мати.

Тарас пригнічено слухав і в лютій безсилі стискав кулаки, а Оксана втирала сльози.

— Треба було закопати, — сказав Тарас.

— Закопали, дитино, кожухи. А потім за півроку подивилися, а вони геть пропали. Оце, бач? — і показала кожущину, що висіла мокра біля печі. — Вся вона вилізла — без вовни.

Після короткої павзи знову почала мати:

— Та я вам, діточки, недоказала. Маринка в хаті зчепилася з комсомольцями за одержу — не давала. Бо то ті ж парубки, які разом з Маринкою до школи ходили. Вона їх і просила, і благала, а потім почала видирати. Її набили, відіпхнули і все забрали. Маринка так голосила, так, бідна, побивалася, що з нею щось трапилось. Годинами тепер стоїть біля вікна, застигне і не ворухиться. Прийдуть товаришки, було, в неділю, щось веселе оповідають, всі гуртом вибухнуть сміхом, а вона все у вікно дивиться. А вже тоді, як усі втихнуть, вона раптом залетється реготом. Дівчата злякано подивляться на

неї, недовіжливо відсунуться, побудуть ще хвилинку і розійдуться. Потім зовсім перестали ходити, а селом пішла чутка, що Маринка несповна розуму, — закінчила мама і обтерла набіглу сльозу.

— Чому ж ви до лікаря не звернулися? — з жалем запитав Тарас.

— Ходили, кілька разів ходили — нічого не могло. Сказав, що треба відправити до лікарні душевнохворих. Насилу випросила, щоб не доніс. Ох, діточки, пропала моя Маринка ...

— А що ж вона тепер робить? — стурбовано допитувався Тарас.

— Тепер? — і мама сумно похитала головою. — Може, вже померла з голоду, як інші. Залишила її серед хати на долівці, бо на ліжко не всилі була вилізти. Зварила їй останніх кілька цукрових буряків і наказала, щоб кожного дня по одному їла, а я повернусь, то, може, щось привезу. Хто його знає, чи виживе, — безнадійним тоном додала мама.

— А як люди в селі? Як колгоспники? Актив? Комсомольці? Чи всі голодують?

— Почекай, — зупинила його Оксана і знову подала мамі склянку теплої юшки.

У мами очі заблищали якимсь дивним блиском. Вона, відчувши силу, ще з більшою жадобою вхопила двома старечими руками склянку і притулила до рота. Беззубими щелепами плямкала розварені грушки і ковтала не розжовуючи. Очевидно, вже не боялася про наслідки. Обличчя їй світилося радістю і набрало людських виразів.

— Ті, які мають доступ до колгоспної комори, то ще якось дихають, а решта гине. Як черва після дощу, повзають по дорозі. Аж моторошно, як згадаю.

Тарас сприйняв це як тихий докір. Йому було соромно, що за весь час, відколи утік з дому, він ніколи й не згадав про родичів, не допоміг кусником хліба, хоч отримував постійно на книжку, а інколи щось і на заводі перепадає, і мав можливість купити дещо на базарі, хоч і по скаженій ціні. Йому прикро було дивитися в мамині запалі очі. Але він же боявся виявити свою адресу, тепер був готовий стати перед мамою навколішки і просити прощення. Але мама дивилась на нього таким добрим, таким усупрощальним поглядом, в її очах стільки ласки і любови, що він на півдорозі зупинився.

— Ви, діточки, живете в місті і навіть не уявляєте, яке пекло діється в селі, — говорила далі мама. — За малим винятком, голодують у селі всі. Гнів Божий носить ся з вітром понад полями і лісами. Нікого не минає. Ти тільки читаєш газети, а тому нічого й не знаєш. Восени після збору врожаю, а він був гарний, увесь хліб вивезли в місто, не тільки з колгоспних комор, але й насіння та запасний фонд, що завжди стояв недоторканим. Потім приїхали представники з області, взяли на допомогу комсомольців і пішли по селу з обшуками. Забирали все, що під руку потрапило. І картоплю, і бурячки забрали. У мене, жебрачки з дочкою-калікою, перекопали все подвір'я, кажуть, може, хто із сусідів у старої баби приховав хліб. Розвалили

мені лежанку, довгими залізними щупами проштрикали в хаті долівку. Перекопали в сінях та комірчині. Шукали в льоху, навіть під припічком штрикали. Знайшли квасолі вузлик, десять качанів кукурудзи на насіння, півмішка картоплі і все забрали. Наше щастя, що картоплю і буряки тяжко було восени носити в льох і ми прикопали там же, на городі, тим і врятувались. Зима прийшла люта, палива не було. Люди, голодні й холодні, бачили, що прийшла загибель, попалили тини, порубали садки, порозбирали хліви, залишилися безверхі хати. Немає ніде ані деревця, ані огорожі. На вулицях поросли такі бур'яни, що страх з хати виходити. Злодіїв розвелось, як на ярмарку. У нас, хоч нічого не було, але й за відро картоплі в коші під столом боялися, двері наніч на коромисло прив'язували. Кожен тільки й думав про харчі. Нечутно тепер у селі співів, немає навіть півня, щоб розбудив ранком. Собак та котів давно люди поїли. А оті черепашки, що на дні річки, геть визбирали. Лободу, що ранком ледве вистрикне із землі, діти зараз же рученятами позривають. Молодші побачили, що біда, почали тікати з села, хто куди — на заробітки. Хто приберіг одержу, їздив міняти на харчі в Білорусь, а то й у Москву добирався. Я теж їздила за хлібом з молодшими людьми. Але у Цвіткові саме тоді міліція оточила станцію, зробила обшук і все забрала. Молодь виарештувала, а мене, стару, залишила. Більше я вже не наважувалась їздити. Та й не було з чим.

— Чому ж ви, мамо, до нас не приїхали? — з дором запитала Оксана.

— Не хотіла спричинювати вам турбот. Часто думала і не рішилась. Аж тепер... Та ото хочу вже вам доказати про село. Люди спочатку шукали пташиних яєць, ловили горобців, бовтались у річках за черепашками, поїли собак і котів. Їли лободу, корінці і марніли, обезсилювались, а потім пухли. Коли схаменулись, щоб кудись з села тікати, то вже не вистачило сили. Смерть підійшла непомітно...

Тарас і Оксана, мов очманілі, слухали страшну правду. Перед ними відкривалась безодня української загибелі.

Оксана знову насипала решток борщу і попросила маму їсти. Мама тепер якось дивно поспішала черпати ложкою і ковтала беззубим ротом.

— Беріть, мамо, хліба, — припрошувала.

— Дякую, тримайте для себе, я й борщем уже наїлася. Я знаю, що й у вас його обмаль. Ви ж на книжечку живете.

Тарас задумався. Треба рятувати маму і сестру, що десь там конає голодна серед хати на брудній соломі. Крім того, треба було думати й про себе. Чи не завітає голод і до міста?

— Що тепер комсомольські бригади роблять? — поцікавився він.

— Немає тепер уже комсомольських бригад — десь ділись. Одні повтікали з села, інші, як прийшла біда, ловили мишей та щурів, дерли горобині гнізда, горобинят живими ковтали. Жодної жаби в мочарі за левадами не чути, а потім, як уже

нічого не знайшлося їстівного, то, поруч з іншими, як мухи, мерли по дорогах.

— Чому ж вони всі з села не повтікали? — дивувався Тарас.

— Так то й тікати, коли на залізниці без документа перестали квитки продавати. Ще старим, то сяк-так, до сина, мов, їду. А молодим не продавали. Люди божеволіли з розпачу. А ота, пам'ятаєш, Власюкова Степанина, двоє дітей своїх із'їла, на третьому впіймалась. Дівчина, як квіточка, сім років. Вона її зарубала сікачем і вже в ночовках покраяла. Саме зайшли люди, що збирали по хатах трупи. Арештували її й кудись вивезли.

— Який жах! — промовила Оксана і притиснула до грудей Надю. Потім поклала дитину в колиску і почала готувати вечерю. Чистила картоплю.

Оксана — великий фахівець приготувати страви. Коротке лезо блискучого ножа спритно здійсмає тонісіньку плівочку лушпини з дрібненької картоплі. Заощаджено оголювала так тяжко здобуту картоплину на базарі. Численні заглибини в ній дбайливо виколупувала кінчиком ножа і чисту картоплину клала в миску. Цибулю на базарі купляла дрібненьку — дешевше і подільніше. Вона в цих справах має тонкий хист і в таких тяжких обставинах дає раду з обідом чи вечерею. Смачно і ситонагодує родину при найменших витратах. Коли вона йде на базар, то все обмірковує до найдрібніших подробиць. На куліш купляє лише пшоно — воно найбільш поживне і накипає. Сало дороге і неподільне, купляє соняшникову олію. М'ясо теж доро-

ге, зате через знайому дістає на різні волових кісток, і навар з них знаменитий. Так вона вміє завжди дешево зварити добру страву. Сусіди просто дивувались: де вона навчилась? А вона ніде не вчилась. Біда навчила.

Мама втомлено сиділа, і видно було, як у неї зліпались очі.

— Мамо, лягайте тепер трішки відпочити, — сказав Тарас і відкинув на ліжку покривальце.

— Ні, ні, сину, я брудна. Постели мені біля стола. Я, справді, хотіла б відпочити, дві ночі вже не спала.

Тарас вніс околоту, простелив на долівці, прикрив рядном і дав маненьку подушку. Мама лягла і відразу заснула. Розбудили тоді, як була готова вечеря. За вечерею Тарас знову почав запитувати про тих людей, якими найбільше цікавився. Пригадав Петра Рабенка, комсомольця, якому він пропонував колись хабаря, щоб той звільнив його з-під арешту. Петро тоді відмовився — боявся товаришів.

— Що ж там тепер робить Рабенко? — запитав.

— Рабенко? Це той, що всіх розкуркулював? — перепитала мати. — Як собака, загинув. Я сама бачила, як його волокли конякою, зачепивши орчином за ногу. Трупі стягає Михайло, той, що в приймах у Ганни, але він запрягає коняку в браму від клуні, складає на неї трупи і тягне на цвинтар. Там звалює в яму. А Петра, то прямо зачепив за

ногу і волік. На все село смерділо. Мабуть, давно лежав.

— Ну, мамо, лягайте спати, вже пізно. Відпочинете в нас з пару тижнів, то встигнете все розповісти.

— Що ти, дитино, кажеш? — здивувалась мати. — Та я завтра мушу додому їхати, там Маринка конає з голоду. Ще маю золотого хрестика, на весілля твій батько мені купив. Зайду в торгсин і щось виміняю. Це все, що я маю.

— Хрестика, мамо, лишіть, а ми вам щось приготуємо. І хоч пару днів побудьте, бо у вас же не вистачить сил дійти від станції додому, — радила Оксана.

— День, то ще можу побути, може, день Маринка переживе, як моєї поради дотримається і відразу всіх бурячків не поїсть, — погодилась мама і почала молитися перед сном до вікна.

Оксана налила в ночви теплої води і поставила мамі помити ноги, подала також слоїк з вазеліною.

— Спасибі, дитино, що ти так біля мене ходиш. А я все думала, що будете гніватись.

Наступного дня Тарас з Оксаною приготували мамі пуд пшона, пляшку олії, і ввечері допомогли донести до станції, купили квиток, дали трохи грошей і посадили у вагон. Просили за кілька тижнів приїхати знову. Мама розпрощалась і, задоволена, поїхала рятувати Маринку.

Вранці поїзд приїхав до рідного міста. Поспішала мама до села з тяжким для неї клунком на пле-

чах. „Це ж бо місяць життя, як ніхто не видере по дорозі” — думала і ковтала сльози. Здавалось, на крилах летіла, але кожних сто кроків сідала і відпочивала. Колись одним духом з села до міста на базар перескакувала. Щасливо опівдні дібралась до хати. Маринка з відкритим ротом, безпомічно, наче колода лежала серед хати.

— Маринко! — скрикнула мати і кинулась до дочки. — Ти всі буряки нараз із'їла?

Маринка ворухнула губами, не видавши жодного звука. Мама скоро запалила в печі і поставила горщик. За півгодини чайною ложечкою годувала густою юшкою Маринку. Що півгодини давала чарку юшки. Увечері Маринка слабим голосом прошептала:

— Ви, мамо, тільки вийшли з хати, як якісь хлопці з горища вскочили і забрали всі буряки. Я ще нічого не їла ... — і вмовкла.

— Боже мій! Дитино моя бідна, — шептала мама і щохвилини підживлювала дочку.

На ранок Маринка почувала себе краще. Життя було врятоване в останню хвилину.

ЗОРИНИ

З контори вони вийшли разом. Пройшли вулицею до повороту, і на прощання головний бухгалтер заводу, оглянувшись, чи немає кого, сказав:

— Ви ж, Тарасе Івановичу, приходьте обов'язково, з дружиною приходьте. Справимо такі зорини, яких і давнина не пам'ятає. По-перше, благословимо дочку в бурхливу життєву подорож. По-друге, намагнітимо ніжне єство такими ударно-творчими поривами, що за рік буде жовтеньям, за два запишеться в піонери, за три — до комсомолу, за чотири напевно приймуть її до партії, а на п'ятому році, як блискуче пройде всі підготовні етапи гартування советської людини, можна буде послати в початкову школу вчитися азбуки, — жартував Степан Яковлевич.

Він був майстром дотепів. Правда, жартував лише в тісному колі своїх ближчих приятелів, і то так загадково посміхаючись, прижмуривши за великими окулярами праве око, що сказане ним розумілося двозначно.

— А головне, — продовжував він, — що я на минулорічних корінцях евшан-зілля такої запіканочки приготував, що пий і хочеться ...

— Сердечно дякую і запрошення приймаю. Тільки не певний своєї „половини”. Вдома свого „зореняти” немає на кого залишити, — відповів Тарас.

— Як то залишити? — здивовано підкинув бровою Степан Яковлевич. — Приходьте всією ватагою. Ми, як диригенти, посідемо за столом, а дітвору розмістимо серед хати на рядні і почнемо концерт. Цілком зрозуміло, що малим музикантам інструмент не потрібний. Вони, я певен, і самі будуть награвати різними голосами, а ми їм будемо помагати. Отже, все впорядку?

Тарас невпевнено приобіцяв і попросився. Він, хоч і не любив ходити в гостину, навіть і до надійних, доброзичливих приятелів, проте до Степана Яковлевича погодився. Це людина обережна. Отже, у нього будуть гості надійні. До Степана Яковлевича мав довір'я. Щось єднало їх. Здогадувався, що Степан Яковлевич переплив такий же океан, як і він, зручно маневруючи поміж тисячами підводних скель.

Увійшовши в хату, Тарас сказав Оксані про запрошення.

Оксана від участі на зоринах відмовилась.

— Чого я туди піду? Краще залишуся з дитиною вдома, а ти йди сам. Та дивись там, щоб чогось підхмелений не бовкнув. Тепер і приятелі різні бувають. Хто його знає, які там гості будуть. А хто мовчить, той двох навчить, — повчала Тараса.

Тарас не заперечував. І сам подумав, що не ві-

домо, хто там буде. А що запрошення прийняв, то лише з пошани до Степана Яковлевича, з яким разом працював. Узяв приготоване Оксаною „крижмо”, як колись годилося кумам, дорогою зайшов у центроспирт і купив півлітрівку.

Гості були в повному зборі. Степан Яковлевич знайомив Тараса з присутніми.

— Прошу любити і шанувати, Тарас Іванович — чорнильна душа і сухий п'яниця, — відрекомендував він Тараса перед гістьми.

Тарас ніколи не пив і називався сухим. Він подав руку широкоплечому чорнявому чоловікові, з яким поглядом, у вишитій сорочці.

— Мій брат Петро, дореволюційний брат, і уявіть собі, що навіть по-батькові Яковлевич, — сміявся господар, знайомлячи Тараса з своїм братом. — А це сестра моєї дружини. Як була маленька, звали Танею, тепер Тетяна, дуже схожа на мою дружину, подивіться, такі ж ручки і такі ж ніжки, — і вціпнув її за ногу.

— Ідіть собі до дідька, — відштовхнула його руку і привіталася з Тарасом.

Усі дружньо реготали.

— А це її перший чоловік, Семен Остапович, — знайомив далі господар Тараса з чоловіком, що сидів поруч з Тетяною. — Вона ще не розвелася, бо шкодує 50 карбованців на ЗАГС, — сміявся Степан Яковлевич.

— А щоб ви скисли! Людина перший раз серед нас, подумає, що попав між артисток, які міняють щороку чоловіків, — докоряла господареві Тетяна.

— Мовчіть! Знаємо ми вас! Пусту саму на курорт, то побачиш тоді, — не вгамовувався Степан Яковлевич і знайомив Тараса далі. — А це приятель, з яким перемололи одне спільне горе, — поважно сказав, підвівши Тараса до чоловіка з утомленим виглядом і срібними скронями.

— Поприч, Захарій Поприч, — назвав той себе.

З дружиною Степана Яковлевича, миловидою і скромною Зіною, був уже знайомий. Тепло привітався і поклав біля неї пакунок. Із заводу не було нікого. Очевидно, колегам по службі Степан Яковлевич не вірив. Він, хоч і жартівник, хоч і багато балакає, але ніхто докладно не знає його біографії, бо тепер узагалі не прийнято людей розпитувати.

За першою чаркою виникло питання про надання імені дитині.

— Я думаю назвати Наталкою. Чисте українське і навіть романтичне — Наталка-Полтавка, — обережно запропонувала Тетяна.

— Ні, ні, — заперечив Степан Яковлевич. — Це ім'я небезпечне. Від нього так і тхне націоналізмом.

— То, може, назвали б Марією? Хоч це ім'я й зустрічаємо майже у всіх народів світу, але воно й для нас мило та гарне, — висловив свою думку Петро.

— Та що ви, люди добрі! Пропонуєте ім'я „Марія”, а це те саме, що Маруся, додати Богуславка, і знову впливає на поверхню пережиток націоналізму. Ні, ні, товариші, не штовхайте мене на ковзке!

— іскорки жарту чи прихованого глуму промінювали в карих чоловічках Степана Яковлевича.

Зіна дивилась на чоловіка ласкавим поглядом і, схилившись над немовлятком, розгублено посміхалась. Яким дивним виглядав цей вибір. Але вона мовчала. Для того й скликали гостей, кумів, щоб вибрали ім'я.

— Товариші! — підвівся за столом Поприч. — Я пропоную назвати Майкою. Ім'я це поширене тепер в ССРСР, ніжно вимовляється, гарно надається до поезії, милозвучно бринить у піснях, кожна літера дзвенить революцією, а в цілому — святість, — допитливо обвів усіх зором і сів.

Гості переглянулись. У Тараса щось у горлі за-лоскотало, хотілося вилаятись, але він стримано кашлянув. Усі кинули погляди на нього. Очікували від нього слова також. Звичайно, коли людина прочищає кашлем горло, то, очевидно, готується до промови. Але Тарас не мав жодного бажання виступати з порадами. Йому було байдуже. Він і своє ім'я зараз змінив би на якогось Климентія, щоб тільки уникнути підозрінь. І кашлянув він випадково. Та, коли вже всі погляди повисли на ньому, мусів щось сказати. З недовір'ям подивився на Поприча, посміхнувся до всіх інших і почав:

— Я думаю, що ім'я Майка справді чарівне. Мало того, що чарівне, воно музичне і співуче, просто знамените. Ім'я пов'язане з пролетаріатом земної кулі. Адже в день першого мая робітники всього світу демонструють свою єдність в боротьбі за ідеали, проголошені на робітничому конгресі в

Парижі. Багато нашої квітучої дітвори вже пишається цим прекрасним ім'ям ...

Зіна сиділа над своїм немовлятком і незадоволено кусала губи. Ця промова зовсім їй не подобалась.

Тарас, упіймавши її збентежений погляд, продовжував:

— От лише слово це не українське. Ми називаємо не „майські торжества”, а травневе свято. В календарі стоїть не „май”, а „травень”. Над цим і слід подумати, — сказав і вмовк.

— Ні, ні! — стурбовано вигукнула Зіна. — Травною я своєї дочки нізащо не хочу назвати. Краще вже Світланою.

— Знаменито! — гукнув Степан Яковлевич. — Якщо заперечень не буде, то вип'ємо. Хай світить наша Світлана зіронькою в хаті.

Зіна заспокоєно хитнула головою.

— Вип'ємо за Світлану! Хай живе Світлана! За здоров'я Світлани! — гукали гості, задоволені вибором.

— Ах, яка добра горілочка! — прицмокнув Семен Остапович. — Керченського бракує ...

— Тю! Бий тебе коцюба! — схаменулася Тетяна. — Про оселедець і забула. Добре, що нагадав. Учора три години товпились у черзі. Подай-но мені кошик під лавкою.

З кошика витягли пакунок, обгорнений крамарем у газету.

— Давай сюди! — гукнув до неї чоловік, розгорнув газету і дістав оселедці. На мокрому па-

пері великими літерами стояло: СМЕРТЬ ХВИЛЬОВОГО. Напис кинувся в очі. Семен Остапович прикипів поглядом до статті.

— Що там нового? — запитали гості.

— Хвильовий застрелився.

— Застрелився? Тю, дурний, а це чого йому бракувало? — здивувалась Тетяна.

— Хто ж він такий? — із свого боку поцікавилась Зіна.

Всі мовчали. Ніхто не відважився давати відповідь. Кожен ховав свої думки, бо ще не відомо, яке становище займає партія. Ляконічна вістка в пресі ще нічого не говорила.

— Шановні куми! — порушив Петро мовчанку. — Я вам розкажу цікаву історію. Минулого року я працював у Казахстані. Мій приятель мав мотоциклет. У вихідний день ми поїхали в степ на прогулянку. Зупинилися біля якоїсь річки і розташувались на розкиданих скелях. Сидимо собі і розмовляємо. Раптом мій приятель стрибнув і сполохано показав: — Дивись! Дивись! Поліз скорпіон! — То хай собі лізе, — спокійно я йому відповів. — Скорпіон — дуже небезпечне створіння. Від одного укусу людина гине. От почекай, я тобі щось покажу, — додав приятель. Я зіскочив з каменя і почав стежити. Він притиснув палицею скорпіона до землі, попросив мене потримати, а сам наточив в мотоцикла бензини, облив навколо скорпіона землю і запалив. Я прийняв палицю. Скорпіон скажено кружляв у вогненному кільці, шукаючи виходу. Переконавшись, що виходу нема, стрибнув

у повітря, потім зібгався і смертельним жалом у хвості торкнувся своєї голови. За хвилину був мертвий. — Що це він зробив? — запитав я тоді приятеля. — Доконав самогубства. Мабуть, і тирани при наближенні небезпеки, в передчутті смерті, самі себе нищать, — відповів він.

Петро вмовк. Усі були вражені цією історією.

— Причому ж тут скорпіон? — запитав Степан Яковлевич.

— Ні причому. Це мені так нагадалося, — відповів, загадково посміхаючись, Петро і підняв чарку: — За здоров'я Світлани! — гукнув і випив.

Всі гості випили також. Закусили покрайним оселедцем. Чарки великі, наливали повні, і скоро всі похмеліли.

— Хлопці! Давай пісню! Пісню давай! — запропонував Семен Остапович.

„Ой, п'є Байда мед, горілочку ...” — затягнув Степан Яковлевич.

„Та не день, не нічку та не годиночку ...” — підхопили всі гуртом.

„Прийшов до нього цар турецький ...” — перехопив Поприч густим басом.

— Почекай! — обірвав його п'яним голосом Степан Яковлевич. — Ти мені скажи, коли турки мали царя? Цар був у Росії, кайзер — у Німеччині, мікадо — в Японії, а в Туреччині — султан, не цар. Отже, треба співати: „Прийшов до нього султан турецький ...”

„Що ж бо ти робиш, Байдо молодецький ...” — підхопив гурт людей різними голосами.

— Хай живе Світлана! — гукнув Поприч, і знову всі випили, вигукуючи наперехват: — Довгі літа Світлані! Щастя Світлані! Долі і вроди! ...

„Годі, Байдо, байдувати ...” — знову затягнув Поприч.

„Бери-но сокиру Сибір розчищати ...” — зовсім п'яний, підхопив Степан Яковлевич.

Співали довго. Кожен на свій лад і мотив. У цьому п'яному галасі трудно було щось розібрати. Розійшлися гості пізно вночі.

Тарас вернувся додому. Каганець блимав на краю стола, Оксана легенько колихала за вервечки прип'яту до стелі колиску.

— Втрапив сам? — запитала глузуючи, коли він, зачиняючи за собою двері, спотикнувся об поріг.

— Чудово було! Шкода, Оксано, що ти не пішла. Така була щира компанія, самі свої люди, аж на душі полегшало.

— Ну, ну, я бачу, що набрався. Роздягайся та лягай, завтра розкажеш, хто там був.

Тарас ліг і зараз же заснув. Уранці пішов на роботу з болем голови і неприємним присмаком у роті. Розклавши на столі папери, хотів привітатися із Степаном Яковлевичем. Його не було. „Заспав”, — подумав Тарас. Але бухгалтер не прийшов і за годину. Не було його й до кінця дня. „Може, захворів?” — бентежився Тарас, вертаючись додому. Вирішив відвідати кума, завернув у вуличку.

Зіна сиділа з немовлятком на руках, обпершись

об спинку ліжка, по очах видно було, що довго плакала.

— Що трапилось? — несміливо запитав Тарас.

— Вранці арештували чоловіка ... — крізь спазму в горлі видушила Зіна.

— Та невже?! — вигукнув Тарас і раптом відчув у колінах легеньке тремтіння.

— „Собірайтесь, Байда”, сказали і не дали навіть з дитиною попрощатись.

— То, може, ще випустять, і напевно випустять, — потішав Тарас, а самого цупко скував страх.

— Те саме говорив Поприч. Ще вдень чогось забігав, казав, мабуть, хтось підслухував під вікном.

— Не плачте, Зіно. Ми ж нічого такого не говорили. Це якась помилка. Допитають і випустять...

Але Тарас і сам не вірив у свої слова. „Може, і його вже вдома чекають?” — і при цій думці хутенько попрощався.

— Ну, бувайте здорові, — сказав і щодуху поспішав додому. Під хатою зупинився і послухав під вікном.

Оксана вже знала. Виглядала Тараса з вікна і плакала. Тарас зайшов у хату.

— Ти чув? — збентежено запитала, як переступив поріг.

— Чув, — пригноблено відповів.

— Ти казав, що чудова компанія, самі свої люди. Та хіба тепер можна підібрати самих своїх? Казала ж тобі — не ходи.

— Передусім ти не казала, навпаки, ще й криж-

мо купила! — обурено гримнув Тарас на Оксану, виладовуючи своє нервове напруження.

Оксана вмовкла. В таких хвилинах краще мовчати. Вона й сама не пригадує, чи відраджувала, чи ні.

БЕЗМЕЖНЕ ЩАСТЯ

В будний день Оксана, випровадивши Тараса на службу, сама з дитиною мандрувала в ліс збирати гриби, наламати на чай з дикої малини лози або нарвати липового цвіту. Іноді і в'язочку хмизу на розпал назбирає додому. В неділю ходила на базар і носила на товкучку все те, що мало хоч будь-яку вартість. Заощаджені гроші на чорний день давно витратила, а з Тарасової заробітної платні, після відрахування на культзбір, позику, Осоавіяхем, МОПР тощо залишалося дитині на молоко або, як жартують: ніжки та ріжки.

Переглядаючи валізки та скриньки, Оксана відбирала кращі свої речі: вишивані сорочки, мережані скатерки, гаптовані рушники, — гарно їх вибирала та гладила, готовила на базар. Ці любі і потрібні речі, як частку свого серця, з жалем відривала від себе і несла на товкучку. Кожна з цих речей мала на собі сліди минулого, пригадувала про давнину і була світлою сторінкою великої книги життя, яку тепер треба виривати. Лише на свята Оксана вживала ці речі, застеляла стіл та ліж-

ко, прикрашувала стіни. І тоді, на Різдво чи на Великдень, у хаті ставало особливо гарно. Подушки на ліжку цвіли гарними вишивками, ікони сяяли з гаптованих рушників, стіл пишався квітами, а вона, мов краля, у вишитій сорочці, гаптованій корсетці. Кожна річ має свій життєпис, кожна річ пов'язана з часом, місцем і подією. А тепер усе це за безцінок доводиться продавати чи міняти на вузлик пшона. Не багато було того добра, щоб надовго вистачило. А голод жорстокою потворою сновигав повсюди, заглядав у хату, неблаганно і настирливо устами дитини нагадував: — Мамцю, їсти! Мамуню, молочка! Борщику хочу, мамуню ...

Цей голод виразно відбивався і на змарнілому обличчі Тараса. Подивиться Оксана на худеньке тільки дитини, на запалі щоки чоловіка і знову перегортає у шафі, витягає з-під ліжка валізуку і починає відкладати на базар широкі спідниці, великі вовняні хустки.

Облігації позики, що їх примусово купував Тарас разом з усіма, без винятку, громадянами злиденної держави, Оксана віднесла до ощадної каси і заклала за десять процентів їх номінальної вартості, щоб уже ніколи назад не викупляти. Оксані було шкода за безцінок здати облігації. Але в розмовах з робітниками вона переконала, що „ПО-ЗИКА” — пропащі гроші, і рішилась скористатись хоч десятьма відсотками. Три тисячі трудових карбовнаців за триста віддала. Колись за три тисячі можна було придбати маєток. Зараз же пішла на базар і купила пуд пшона (це мамі в село) та пуд

крупі для себе на чорний день. А їсти щось треба і тепер. Мала ще три подушки з вишитими наволочками. „Дві можна продати, обійдемося з однією”, — міркувала. Простирала теж можна було б продати, але вона сподівається збільшення сім'ї — сина очікує. Треба буде на пелюшки. При згадці про сина обличчя її сяло тихою радістю. Тарас хоче сина, продовжувача роду Запорожців, це була його мрія. І вона обіцяла. Глянула на дочку, що тихо бавилась на розстеленій ковдрі серед хати, і подумала: „Будуть бавитись удвійку”.

Сьогодні вона вибралась на товкучку рано, щоб прицінитися не поспішаючи, продати своє і встигнути купити дещо на обід. Тарас залишиться вдома з дитиною. Він узагалі уникає прилюдних місць, особливо базарів, де люди бувають з усіх місцевостей.

Товкучка ворушилась, переповнена жалюгідним народом, як червою. Оксана винесла два вишиті рушники і гаптовану шовком скатерку. Мереживо так і блиснуло на сонці веселковими барвами. Полонило погляди своєю мистецькою красою, вбирало очі. До Оксани зараз же підскочила метка жінка з підфарбованими бровами. Білими виплеканими руками розгорнула скатерку, тонкими ніжними пальчиками перебирала вишивку. Подивилась, прищуривши оченята проти сонця, чи не просвічується, чи, бува, немає дірки, попробувала руками на міцність. Від жінки тхнуло тонкими пахощами. Золотий годинник виглядав з-під крепдешинової сукні.

— Скільки хочете? — запитала.

— Півпуда борошна, — скромно відповіла Оксана.

— Ого! — зневажливо вигукнула підфарбована дама. — Я такий минулого тижня за півкіло масла виміняла. Є тепер цього дрантя, хоч лопатою горни, — кинула скатерку і демонстративно відійшла.

— То, може, даром вам віддати?! — хтось з'їдливо кинув їй услід.

— Даром мені не треба. Маю чим заплатити, — відгризнулась вона з натовпу.

— Платіть, платіть! Користуйтеся нагодою, скоро не буде кому платити і що купувати. Така нагода не часто трапляється, — відповіла їй інша змарніла жінка, що стояла біля Оксани з кошиком.

Нафарбована дама, не оглядаючись, проштовхнулась у натовпі і скоро зникла.

— Жирують! Отримують у закритому розподільнику стільки, що в пельку не впхають, і на товкучці останні соки з людей висмоктують. Рушниками сіни застелюють, по килимах до вбиральні ходять, — скаржилась нужденна жінка до своєї сусідки.

Оксана відійшла. Вона ніколи не вмішувалася в небезпечні розмови. Може бути провокація. Скатерку і рушники проміняла робітникові з млина. Казав, що місячний свій пайок міняє — дочку заміж віддає. Десять кілограмів борошна принесе до хати. Оксана віддала свій крам, а сама пішла хоч що-небудь купити з харчів. Дивилася між рядами перекупок. Побачила вузлик гороху.

— Що хочете за цей горох? — запитала і прибрала до рук, щоб, бува, хто інший не перебрав.

— П'ять рублів склянка, — самопевно відповіла перекупка.

— А три рублі?

— По п'ять продаю ізранку.

— А покажіть, що там таке? — запитала якась жінка з-за плечей і протягнула до вузлика руку.

— Почекайте! Я торгуюсь! — і, відкинувши руку, Оксана ще міцніше притиснула до грудей вузлик.

— Чорт вас нагодує! І в робкоопі отримуєте, і тут за вами не захопиш, — чула Оксана за плечима обурливі нарікання. У неї стиснулось серце, хотілося вибачитись перед жінкою і поділитися вузликом гороху. Вона обернулась і шукала поглядом нещасну. Навколо ворушилось море нещасних, з однаковими поглядами, обличчями, нуждою.

— Скільки тут склянок? — тихо запитала, не випускаючи з рук гороху.

— Десять, голубко, десять, як пальців на руках, — раптом солоденьким голосом відповіла перекупка.

Оксана витягнула двотижнєве заощадження і заплатила 50 карбованців. Вузлик дбайливо сховала в кошичок.

— За цими міськими нічого не купиш, — чула, як хтось знову нарікав.

— На те й базар, — почувалась холодна відповідь.

Оксана ще мала десять карбованців. Мріяла купити ще хоч дві склянки квасолі. Уважно диви-

лась на вузлики перед перекупками, проходячи повільно між людними рядами. Ось і квасоля. Проштовхнулась наперед, поклала кошик біля своїх ніг, стиснула коліньми і почала торгуватись. Хтось іззаду штовхнув, трохи не впала, юрба загойдалась і знову втихомирилась. Засунула руку в кишеню по гроші. Гаманця з грішми не було — зник. Пропали з гаманцем і документи. Розгублено оглянулась, шукала поглядом підозрілих. Злякалась так, що не могла й слова промовити. Гроші байдуже, головне, документи. Безпорадно взяла кошик, хотіла йти додому. Кошик виявився легким. Розгорнула ... гороху не було.

— Людоньки! Що ж це робиться?! — несамо- вито крикнула вона.

— Що?! Де?! Як?! — почулися запити навколо, люди скупчилися, співчутливо похитали головами, докірливо порадили стерегтись, краще пильнувати і розійшлись.

Оксана взяла порожній кошичок і, прибита горем, невдачею, почорніла верталася додому. Втирала сльози цілу дорогу.

— Ти чому така кисла? — зустрів її на порозі Тарас.

— Обікрали, — вимовила й зайшла аж тепер істеричним плачем.

— Так ото треба рюмсати? Чудна, ти ж знаєш, що тепер босячні повно, і я дивуюся, що це вперше з тобою таке трапляється. Перестань.

В Оксани наче від серця відлягло — добре, хоч Тарас не лає. Загорнула в рядно подушку.

— Ти, що, знову на базар?

— Піду, бо нічого ж не принесла. Не матиму, що варити.

— То й я з тобою, — промовив і взяв шапку.
— Надійку відведу до сусідки і поможу тобі базарювати.

На базарі Тарас зупинився осторонь, пильно спостерігав за безпритульними, що звивалися, як в'юни, брудними, обшарпаними. — Іди-но сюди, — кивнув до одного жвавого, давно не вмиваного, хлопчини, що терся між людьми. -

Хлопчина років десяти сміливо підійшов і зухвало зупинився перед Тарасом.

— Ти хочеш заробити п'ять карбованців? — запитав Тарас.

— Хочу. А хіба що? — і чвиркнув крізь жовті зуби.

— У моєї жінки годину тому витягли гаманець з грішми. Гроші я дарую, але принеси документи і магимеш п'ять карбованців.

— Якщо наші витягли, то зараз принесу, почекайте, — ще раз подивився на Тараса, щоб не забути, і, як риба у воді, зник між людьми.

За кілька хвилин хлопець повернувся. Безнадійно схилив голову:

— Пізно, дядю. Анютка документи вже кинула в поштову скриньку, — промовив і зник.

Тарас зрадів, хотів навіть подякувати хлопцеві, але за ним і слід застиг. Вертаючись додому, зайшли на пошту. Саме розбирали листи. Тарас пояснив причину свого прибуття. Йому сказали по-

чекати. За півгоди́ни принесли Оксани́ні докумен-
ти. Оксана була захоплена злоді́йським джентль-
менством і про все горе забула. На базарі в остан-
ню хвилину проміняла подушку за гречану крупу.
Каша була смачна і знаменита.

РОЗЧАРУВАННЯ

Голод щодня показував щораз виразніше свої зуби, давав себе відчувати щораз дошкульніше. На вулиці частіше зустрічались опухлі, зібгані постаті з благальним поглядом і безнадійно простягнутою рукою. На базарі ставало трудніше купити харчів. Усе безмежно подорожало. Хлібні книжки потішили робітників збільшеною нормою хліба на сто грам. І, хоч це не віддаляло загрози голоду, все ж таки дух у місті підняло. Але не підняло це настрою в Оксани. Вона кидала поглядом на змарнілого Тараса, з тривогою рахувала місяці, а потім тижні, а тепер з острахом прислухалась до живих поштовхів під грудьми. Інколи докоряла навіть собі: навіщо вона до цього допустила? Послухалась нерозважливих Тарасових нашіптувань і бажань: „Сина хочу, Оксанко, сина!” А тут навколо шаліє голод. Хіба вона сподівалась голоду?

— Тарасе! — озвалась вона одного ранку до чоловіка.

— Чого? — обернувся він від дзеркала з намиленим обличчям.

— Сьогодні, мабуть, не йди на службу — прове-

деш мене до лікарні ... — з прихованим хвилюванням відказала.

— Що, хіба вже? — в очах його засвітилися вогники.

— Так, почуваю, що скоро ...

Тарас в одну мить стягнув бритвою мило, шалено бризкаючи холодною водою, умився, якось дивно, по-хлопчачому підскакуючи, пройшовся через хату і одягнув чисто випрасовану сорочку. Оксана кутиками очей слідкувала за ним і посміхалась.

— Сідай їсти та будемо йти, — сказала вона.

Тарас дістав з-під ліжка пляшку з вишнівкою, яку тримав на лікування.

— Ти, що, п'янствувати?

— Та ні, це потрішки. Сьогодні ж, знаєш? — і, піднявши високо брови, зробив у повітрі містичні знаки чаркою. Оксана нічого з тих знаків не зрозуміла, але гарний Тарасів настрій передавався їй.

Після сніданку Надю завели до сусідів, а самі пішли в місто. Візника не лише на околиці, а навіть у місті тяжко тепер знайти, тому відважились іти пішки. Крім того, Тарас був певен, що до „моменту“ ще далеко, принаймні кілька днів. Вони йшли на оглядини і, можливо, ще повернуться додому.

— Кажу ж тобі, що синок, бо не так, як з першим.

Ця обіцянка п'янила Тараса, радість буяла в серці.

— Як же ми його назвемо? — запитала згодом Оксана.

— Богданом, обов'язково Богданом, я вже про це думав.

— А не викличе це ім'я в ЗАГС-і якогось підозріння?

Тарас задумався. Це ім'я, справді, трохи сполучене з релігією.

— То давай назвемо Володимиром, — сказав Тарас, пригадуючи, як дискутували колись над цим у Степана Яковлевича.

— Так, це ім'я гарне і не таке підозріле. Хай буде Володимир.

У лікарні Оксана зайшла на оглядини, а Тарас залишився в почекальні.

За хвилину вийшла санітарка й запитала:

— Ви Запорожець?

— Так.

— Ваша дружина залишається. Навідайтесь завтра.

Тарас чемно подякував санітарці. Пригадав, що й минулого разу так само було. Наступного дня він ватримався на технічній нараді і прогавив час відвідування. На третій день, після закінчення праці, попрямував до лікарні, зайшов у крамницю квітів і купив найкращу, свіжу, темночервону троянду. Побіг крутими провулками, скорочуючи віддаль.

В лікарні висіла тиша. Повітря було напоєне йодформом і якимись карболовими ліками. Тепер його вразила білість стін, матове електричне світло, білосніжні однострої обслуги і лікарів. Уся ця чистота раптом нагадала йому операційну кімнату, брязкіт металевого інструменту, обезкровле-

не бліде обличчя породілі. Чомусь на думку прийшов цвинтар з монотонними трухлявими хрестами і врочиста тиша. Щось загрозливе раптом стиснуло за серце і, хоч надворі осінь була тепла, йому стало холодно.

— Скажіть, будь ласка, — зупинив він санітарку, що кудись поспішала, — як почуває себе Оксана Запорожець?

— Вона в якому відділі? — перепитала молоденька санітарка, мило зупинившись проти Тараса, і на її дигячих щічках показалися ямочки.

Тарас відповів. Санітарка зникла в лабіринті коридорів.

Тарас ходив по коридорі. Кахлева долівка голосно відбивала звуки черевиків. Через скляні двері побачив, як коридором, у білому халаті, наче привид, усміхаючись, повагом наближалась Оксана. Усмішка була властивістю її вдачі.

— Як тобі ведеться на новій квартирі? — жартом зустрів її Тарас і уважно глянув на білий халат, що не дуже підходив до її обличчя. Чомусь вона в ньому така бліда ...

— Дочка, — глухим голосом відповіла Оксана і, схиливши голову, винувато опустила вії.

— Дочка?! — не зрозумів спочатку Тарас. — О, дочка ... — повторив він, приховуючи перед дружиною своє розчарування, розгорнув папір, у руці блиснула троянда.

— Ах! Яка чудова! — скрикнула Оксана і спалахнула радістю. Колір троянди відбився на її блідому обличчі. Вона вся зарум'янилась. Притиснула

до уст квітку і повними грудьми вдихнула запах. З признанням і вдячністю дивилась на Тараса.

— Як тут харчують? — спитав Тарас.

— Харчують так, щоб не здохнути. Їсти хочеться, аж кишки болять.

— А я ж нічого не приніс, — винувато відказав і взяв Оксанину холодну руку.

— Та я потерплю, — блиснула поśмішкою Оксана. — Але завтра щось принеси, — і вмовкла, опустивши очі. Потім тихо з любов'ю сказала: — А дитинка така гарна, як ця троянда, — і пильно дивилась на Тараса.

Тарас не хотів балакати про дитину. Розчарування дуже гостро відбилось на його почутті. Він так вірив у сина, що дочка й на думку не приходила. Навіть не запитав, яке вона вибрала ім'я. Та, побачивши Оксанину радість, її блідість після пологів, Тарас подумав, що він не має підстав бути незадоволеним.

— То кажеш, що на троянду донечка схожа?

— Губки, як вишня! Очі — терночок, а сама наче лялька!

— Схоже на маму, — сміявся Тарас. — Я так і знав, що до тебе буде подібне.

— Не вигадуй, бо як побачиш, то пізнаєш свого носика і вуха.

Тарас поцілував Оксану і пішов.

Наступного дня передав Оксані харчів, зайшов до канцелярії.

— Моя дружина почуває себе добре, і я хочу звернути її додому, — звернувся до лікаря.

— Дуже радо відпустимо. Нам саме бракує місця. Але дайте підписку, що берете на свою відповідальність.

Тарас ще раз запитав Оксану, чи не почуває себе зле і, повернувшись у канцелярію, підписав анкету.

Отримавши довідку про народження дитини, Тарас пішов по візника. По дорозі зайшов у дитячий відділ кооперативи. На довідку про народження за чотири карбованці купив дитячий пакунок, що складався з фланельової ковдри, чіпчика, нагрудничка з церати, трьох манюсінських теплих сорочечок, шести літніх дитячих шкарпеток, шести тонких пелюшок, тальку тощо. Це була нечувано-казкова допомога. Хто б міг сподіватися, що в країні, де гинуть тисячами дорослі, так піклуються немовлятками. Голодні люди зараз же продавали на товкучці частину пакунка і мали за що на кілька днів купити харчів. Пелюшки дівчата розкуповлювали на хустинки, а з сорочечок комбінували сорочки на себе.

На щастя, дорогою зустрів візника. Поторгувавши, сів і приїхав по Оксану.

Виходили з лікарні вчистю. Сонце щедро світило, теплом і радістю зустріло Оксану. З паркових дерев доносився спів пташок. Старі дерева кучерявились темнозеленим листям. Теплий вітрець тихим леготом котився травником. Було гарно і тихо в цьому закутку міста. Навіть випадкові сирени авт або далекий гуркіт трамваїв не порушували вчистої тиші. Оксана вилізла на віз і забрала від

Тараса сонне немовлятко, сповите в рожеву ковдру.

Візник рушив, їхав повагом, Оксана про все забула і сяjala радістю. Оповідала Тарасові про свої спостереження в лікарні:

— Одна жінка перед родами два дні гірко плакала. Заклиналась більше до себе чоловіка не допустити, чоловік бо не має мук, йому лише ліжко — (нарікала та жінка — а потім, після пологів, як прийшов чоловік, то вона, наче рік не бачилась, кинулась йому на шию і просила негайно забрати в лікарні. Цілувала його прилюдно до безтяму. Але є в лікарні й інша жінка, селянка, — продовжувала Оксана. — З села прийшла. Вже тиждень лежить. Ніхто її не відвідує. Просить, щоб не виписували, бо вона в селі помре з голоду. Вдома залишила троє опухлих дітей і не знає, чи застане живими. Кусочка хліба не має, чоловік щоденно в колгоспі, і живуть на буряках. В лікарні, хоч погано харчують, та все ж таки кусник хліба дають. Лікарі обіцяли ще тиждень потримати — дуже вона немічна. Сільським і пакунків дитячих не дають. Ми скинулись їй по пелюшці.

— То, може, я їй щось завтра віднесу? — запитав Тарас дружину.

— Віднеси, Тарасе. Вона така бідна, така нужденна, що навіть не плаче, збайдужіло розкажує про життя в селі, а ми всі плачемо. У неї є дванадцятирічна дочка. Поки в колгосп не гонять, то вона ходить у ліс, збирає слимаки, гриби і трохи допомагає батькові. А є родини, що п'ятеро дітей, усі малі, батько помер, а вагітна мати очікує бла-

гословенної години, коли буде шосте, щоб отримати обіцяну урядом допомогу на багатодітність. Тоді, може, й інших дітей урятує. Але чи дочекається тієї допомоги, чи, може, піде передчасно за чоловіком ...

Візник прислухався до розмови, хвилинами погукував на худу коняку, махав батогом і курив самосад.

— То непевна справа, — вмішався він. — Поки шосте народиться, то одне з п'яти помре, і вся обіцянка пропала. Бо треба, щоб усі були живі, — сказав візник, чомусь люто гримнув на коняку і плюнуv через дишель. — Так було з моїм сусідом, — продовжував він. — Мав той сусід п'ятеро. Дружина ходила із шостим. Раптом шкарлятина, одне померло, а шосте народилося. Так даром і мучилась.

— Де тонко, там і рветься, — відповіла Оксана.

— А у вас це котре? — поцікавився візник.

— Друге, дядьку, друге, — відповів Тарас.

— Ну, й слава Богу, на цей час досить. Но! — вигукнув знову і цьвохнув батогом.

Невдячна тема розмови навіяла сум, і всі їхали мовчки. Оксана сама була невдоволена, що почала цю розмову. Їй хотілося тепер радості, ласки, безжурного спокою, але життя так складається, в таких умовах проходить, що ніяк не можна повз нього пройти спокійно: усе щось хвилює, чимсь потрясе нерви, хтось накинє сум. Як не своїм горем, то чужим переймаєшся. От і зараз, і по-года гарна, і сонце ласкаво світить, і дочка здо-

ровенька, і сама Оксана почуває себе добре, а радості нема.

— А у вас велика родина? — запитала Оксана візника.

Візник не відповідав. Мовчки дивився перед себе і цьвохав батогом. Але за хвилин кілька він раптом обернувся і відповів:

— Самі ми, удвох із старою. Не нагородив нас Бог діточками. Та, може, воно й краще. Що з вами дітьми тепер робити?

— Оце наша квартира, — показав Тарас на хату візникові, і підвода зупинилась.

ХРЕСТИНИ

Тарас з Оксаною зібрали харчів: дещо купили, а дещо увірвали з пайка, — приготували в село посылку. Вони щомісяця посиляли рідним, щоб урятувати їх від голоду. Після родів Оксана поправилась, немовлятко за три місяці піросло і навіть, як вона всіх запевняла, вже посміхалося, але клопотів збільшилось. Треба було щоденно попрати, поприбирати. Хата наповнилась новими голосами. Надя часто заглядала в колиску і дивилась з наївним захопленням на манюсіньке ніжне немовлятко з кумедним пухом на голові, наче в гусятка, з кругленьким червоним ротиком, майже прозорим носиком. Торкалась пальчиком до маленького обличчя і щебетала:

— Мамцю! Дай мені лялю, я буду бавити.

— Ти ще маленька — не втримаєш. Підростеш, тоді будеш бавити.

Оксана порадила з Тарасом і вирішили охрестити Віру. Надю охрестили ще тоді, як були церкви і був священник. Тепер церкву перетворено на клуб, священник зрікся свого стану і працює десь

бухгалтером. Оксана все ж мала надію, що цей священник охрестить дитину тихцем. Треба знайти надійних кумів, купити пляшку горілки, щось приготувати на закуску. Хоч скромно, але чесно. Та навіть на цю скромну оказію потрібно грошей. Що б його віднести на базар? У хаті нічого вартісного не залишилось.

У місті відкрився „торгсин” („торговля с иноземцами”). Біля вітрин завжди зупиняються люди, ковтають слину, юрбами товпляться і дивуються, що голодна держава має такі чудові й привабливі харчі. Ці виставлені харчі ще більше роз’яtringують голод, викликають злобу. Тут і біле, як сніг, борошно, і, мов перламутровий, риж, і, як віск, жовте пшоно, і грубе в долоню, без проростів, сало, і сліпучий, як кришталь, цукор і багато — багато інших привабливих харчів. Та на це треба долярів або золота. Доляри мають жиди, що, не боячись репресій, отримують з Америки. Селяни та робітники ані родичів в Америці, ані золота в кишені не мають.

Оксана щоразу, вертаючись з базару, біля торгсину зупиняється і зачаровано дивиться на вітрину або через відхилені двері заглядає всередину крамниці. Вона вже думала, що їй робити. Ця думка давно вже не дає спокою. Сотню разів прикидає в голові, що вибере: купить манної крупи, цукру і пшона. Манну кашу на молоці для немовлятка, а цукор і пшоно для всіх. Тоді Надя буде повненька і рум’яна, як троянда. Вірочка підросте і буде, як оцупочок. Тарас повеселішає і не буде такий чор-

ний. І все це за дві золоті коронки. От тільки відбуде хрестини, щоб людям не кидались у вічі її чорні зуби без коронок.

За кумів мали бути Василь і Одарка. Тарасові сказали, щоб нікого не кликав з заводу, бо тоді всі будуть знати.

В неділю Оксана наварила вареників з картоплею, помастила олією і засунула в піч, щоб були теплі. Дістала кусок м'яса і зварила борщ. Тарас купив горілки, якої було завжди досить.

Куми, тільки прийшли, відразу взяли дитину й понесли. Зайшли крадькома в двір священика із садка, подивилися, чи нікого немає, і шмигнули біля повітки в хату. На щастя, священик був удома. Він щось читав. Ікон у хаті не було, і це здивувало кумів.

Священик зустрів їх ласкаво і попросив сісти.

— Чого ви, люди добрі, хочете? — запитав.

— Охрестити принесли, отче. Будемо вас просити зробити нам ласку ... — звернулась Одарка.

— Дуже мені шкода, але цього святого обов'язку виконати не можу.

— А це чому? — збентежилась Одарка.

— З мене взяли підписку, попередили Сибіром.

— Ой лишенько! Та ми ж, отче, нікому не скажемо.

— Вірю, людоньки, вірю, але за мною вороги слідкують. Самі знаєте, які тепер часи ...

— Отченьку, змилуйтесь, та як же ми будемо вертатися з нехрещеним? Що ми скажемо батькам?

— І не просіть, і не благайте. Я ще хочу побути трохи вдома.

— Ну, ходімо, — сказав Василь. — Як не можна, то не можна.

Вийшли з хати і пішли вулицею. Тепер уже немає чого боятися.

— Взяли нехрещене і принесли нехрещене, — промовила Одарка, переступаючи поріг.

Колись куми, вертаючись від хресту, говорили: „Взяли нехрещене, а принесли хрещене”.

Одарка переповіла, як вони просили, і нічого не помогло.

— Хай Бог благословляє без хресту. Дає щастя і здоров'я на многі літа! Не ми винуваті, що так сталося. У мене є свячена вода, безсмертником покропимо, разом помолимося, — сказала Одарка і вилила з пляшечки в миску свячену воду. Безсмертника принесла здому, і гуртом покропили немовлятко, помолились і сіли за стіл.

— Дай, Боже, щастя Вірочці, — сказав Тарас, піднявши чарку.

— Довгі літа! — всі гукнули.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ

Повернувшись з радгоспу, промоклий Тарас відразу ліг під тепле укривало. Вночі маячив, а вранці із спаленими устами і кволістю в тілі пішов на завод доповісти про стан праці в радгоспі.

Жахливим провалом пляну в радгоспі зацікавилась обласна партійна організація. Тарас підкреслив у рапорті брак гуртожитків, скупчення людей, від чого може вибухнути епідемія. Також брак питної води. І при кінці додав випадки смертності серед робітників. Постійні дощі перешкоджають нормальній роботі, і городина потопає в буйних бур'янах.

Перечитавши рапорт, директор мав задоволений вигляд. Він і сам це все знає, але для власного виправдання рапорт йому потрібний.

Тарас відчув, що він хворий. Хотів піти додому, але зайшов голова завкому і попередив про загальні збори. Раз попередив, то не піти небезпечно.

Після заводського гудка всі робітники валкою посунулись до клубу. Понуро юрбилися у дверях, дівчата сідали на передніх лавках, а хлопці підпирали

стіни. Усі знали, що збори ніколи не приносили полегшення робітникові, лише якийсь тягар. На першій лавці, як завжди, розсілись заводські достойники: парторг, комсорг, партійні підлабузники-активісти. Тихо, наче на похороні. Покірно чекали. Збори відкрив голова завкому:

— Товариші! Увага! Сьогодні ми маємо такий порядок денний: 1. Брак і боротьба з бракоробами. 2. Виконання норм. 3. Поточні справи. Чи будуть запитання? Доповнення?

Позаду заскрипіла лавка, і хтось кашлянув.

— Ви щось хотіли? — запитав голова порушника тиші.

— Ні, це ... це зерня в горло заскочило.

Хтось засміявся, і знову настала тиша.

— Я пропоную до порядку денного ще одно питання, — підняв руку парторг.

— Прошу, давайте.

— Питання охорони державної власности.

— Допишіть, — звернувся голова до секретаря.

— Ще будуть доповнення?

Мовчанка.

— Немає, — ствердив голова. — Отже, по першому питанню слово надається секретареві комсомолу, товаришу Овчінікову.

З передньої лавки підвівся молодий чоловік. Його дитяче обличчя, кирпатий ніс та пискливий нерозвинений голос неприємно вразили присутніх. Років йому було під тридцять. Білява довга чуприна, закинена назад, закінчувалась жовтим кольором, немов прокурена тютюновим димом. Він

завжди підкреслював свою вищість на заводі, своє ленінградське походження. Овчініков кашлянув у кулак, сміливо підійшов до стола.

— Товариші! — запально вигукнув російською мовою. Тоненький тенорок прокотився залею, розбудивши тих, що дрімали на задніх лавках. — Ми нулоного тижня із-за злочинного недбальства варщиці в казані пригорів джем. Сто кілограмів продукції довелось зарахувати в брак. Учора в сушильному апараті картопля, призначена для червоної армії на далекому сході, пожовкла і також її забраковано. Сьогодні на бочці з сульфітованими яблуками лопнув обруч. Товариші! Я вас питаюся, що це таке?! Чи це тут діє прихована рука клясового ворога, чи наша розперезана недбалість? Я це питання сьогодні ставлю руба! Далі так на соціалістичному виробництві не може бути! Брак може бути у капіталістів, а ми мусимо давати робітникам і селянам продукцію високої якості, — промовець знову відкашлявся і глянув на парторга, що сидів недалеко спереду. Останній притакливо кивнув головою. Промовець бундючно випнув вузькі горобині груди і сів біля парторга.

Заля була приголомшена. Після таких закидів треба чекати змін. Було тихо, як у печері.

— Хто хоче слова? — звернувся голова завкому до залі.

Раптом почулося тихе схлипування. Всі повернули голови.

— Що там таке? — запитав голова завкому.

— Іди, іди, дурна, скажи, — штовхало дівчину кілька рук із задньої лавки.

— Я не винна, що джем пригорів. Мішалка не крутилась. Я механікові казала, — схлипуючи, пояснювала дівчина.

— Правда, — піднявся збоку механік, — але трибів на складі нема. Вже місяць, як замовлення в Харків послав.

Усі полегшено переглянулись.

— Те ж саме з сушаркою. Я казав механікові, щоб регулятор змінив, а він відповів, що запасного немає, — збентежено виправдувався хлопець.

Усі залякано мовчали.

— Це не виправдання! — твердо сказав голова завкому. — Винуватець мусить бути! Я пропоную на перший раз покарати винуватців одноденним варобітком. Рублем треба бити. Попередити всіх, що за зроблений брак буде надалі стягатися повна вартість. Зіпсованої продукції держава не може терпіти! — піднесено вигукнув. — Хто проти пропозиції, підійміть руки?

Мертвенна тиша.

— Прийнято одноголосно! — ствердив. — Друге питання — виконання норм. Слово надається парт-товарі, товаришу Іванову.

Піднявся кремезний подзьобаний віспою чоловік. Коричнева „толстовка” ледве стягала широкі груди, бичачу шию. З-під рудих насуплених брів гостро дивився він безбарвними очима. Стояв перед громадою, широко розставивши ноги, закинув навад руки і сперся ними на стіл. Холодним погля-

дом обвів присутніх. Усі принишкли і ховали погляди. Робітники з партторгом нерado вступали в батлачку — чомусь боялися.

— Сьогодні я ознайомився із звітною формою виконання пляну за місяць у цілому по заводу і з окремими агрегатами, — почав парторг. — І що ж я побачив? ... Ганебний провал! Завод виконав плян на 45 відсотків, а деякі цехи лише на 35, — і парторг люто обвів тяжким поглядом робітників.

— Чий це завод? На кого ми працюємо? — мов обухом бив запитаннями.

Робітники ще більше купчилися, зібгалися, з острахом перешіптувались, як перед бурею.

— Завод наш! Працюємо для себе! — з притиском сам відповідав. — Ми живемо не в капіталістичній країні, де все йде для буржуїв. Ми працюємо для себе. Як же ми працюємо? Ганьба! Ганьба і злочинність! І цьому треба покласти край! Товаришу Дубровський, прочитайте цифри, — звернувся він до пляновика.

— За минулий місяць на заводі плян виконано на 85 відсотків. Зокрема по цехах: сортувальному на 103, мийному на 81, шпарочному на 42, варочному на 60 ... — тихо і монотонно, як дяк над мерцем, читав пляновик свої цифри з великого аркуша паперу, ні разу не глянувши на залю. За чверть години закінчив, згорнув аркуш і сів у куточку на стільці.

— Хто просить слова? — запитав голова.

— Федя хоче запитати! — гукнув голосно сам Федя, піднявши високо коротку руку.

Федя — старий каналізатор. У нього, як казали, „не всі вдома”. Парубок років під сорок. До кожної дівчини женихається, обіцяє купити черевики з золотими підківками.

— Федя буде говорити! Цитьте! Слухайте Федю! — враз почувся пожвавлений гомін.

— Ну, Федю, що ти хочеш запитати? — недовірко звернувся голова.

— Я собі, товариші, надумав так: коли товариш каже, що джем безнадійно збракувався, то я, товариші, хочу цей джем купити для себе. Чи можу я купити його для мами на своєму заводі?

— Ні, Федю. Цей джем приділений робітникам тяжкої промисловости і відправляється за наказом уряду.

— Я знаю, що все відвантажується із заводу за нарядами з Москви, але хіба не сором нам буде такою поганню, забракованим джемом, годувати робітників на Уралі? А ми то вже поїли б і зіпсоване.

— Про це, Федю, треба запитати директора, — сказав голова і хотів, щоб на цьому розмова припинилась. Махнув рукою до Феді, мовляв, сідай.

— Казали, завод наш, то чому питатися директора? — буркнув тихо Федя і сів.

— Слово надається секретареві комсомолу, товаришу Овчінікову.

Йому ніхто не перечив. На зборах завжди виступали лише активісти — партійці та комсомольці. Робітники лише підіймали руки і слухали.

— Товариші! — знову звернувся секретар ком-

сомолу до присутніх патентованою назвою. — Нам тепер треба знайти корінь, причину нашого провалу з виконанням пляну. Я думаю, що причина в тому, що на нашому заводі бракує ударників. Завод, як уже підкреслив парторг, наш, а не жиром оброслого боржуя. А коли він наш, то ми мусимо чесно на ньому працювати, ми мусимо йому віддати всі свої сили, всю свою енергію, увесь молодечий запал! Ми мусимо показати світові, на що ми здатні! — з патосом вигукував Овчініков. — І тому я думаю, що в нас знайдуться чесні робітники, які оголосять себе ударниками і підуть на штурм прориву! — закінчив, витягнув хусточку і витер спітніле чоло.

Федя завзято заляпотів долонями. Йому хтось соромливо допомагав.

— Хто хоче слова? — запитав голова.

— Я! — піднялась жвава дівчина з комсомольським значком на грудях. — Товариші! То правда, що ми мусимо збільшити норму виробітку і цим вуміємо виконати плян. Я включаюся в ряди ударників і беру на себе зобов'язання довести виконання норми на 120 відсотків. Викликаю на змагання Соню і Люсю. А разом з тим вимагаю від директора дати нарешті в мийний цех запляновані гумові фартухи і чоботи. Дівчата вже ревматизму набралися. Півроку обіцянками нас годують. Я вже своїх три пари галош зносила, — сказала і раптом сіла. Різкими рухами поправила на голові червону косинку.

— Дівчата дивилися на неї з вдячністю.

— Товариші! Партія вітає почин комсомолки Марусі. Ми віримо, що на заводі приклад Марусин наслідуватимуть десятки. А що стосується спецодягу, то ви, товариші, самі знаєте, які труднощі враз переживає держава. Ще гірше, ніж минулого року. Шпигуни і шкідники підірвали нашу міць. Але я певен, що, як виконаємо п'ятирічку, директор подбає про гумові чоботи. Хто ще хоче слова?

— Я! ...

— Почекай, Федю. Може, хтось інший.

Але інших не було.

— Ну, кажи, Федю, тільки не городи бузини.

— Я оголошую себе ударником! — промовив і сів.

В залі вибухнув сміх.

— Хвоста кобилі буде на два гудзи в'язати, — сміялися опалювачі.

— Прошу не ображати! Запишіть мене негайно в ударники, — вимагав Федя.

Голова продовжував денний порядок:

— Трете питання — поточні справи. В поточних справах я хочу зачепити одно болюче явище, яке підточує непомітно наш завод. Маю на увазі „роз'їдання”. Скільки разів про це говорилося, скільки писалось, декого навіть звільнено, однак ще й сьогодні можна побачити якусь робітницю, що, затиснувши в кулак яблуко, непомітно гризе його. Це роз'їдання, коли б дбайливо підраховувати, приносить заводові шкоди в рік на тисячі рублів. Цьому треба покласти край! Ви, може, поду-

маєте, що я це говорю голословно? Ні. От хоч би Ксеня. Учора йду і бачу, як вона щось жує...

— Та то ж була надгнила груша! Самі бачили кусень, який я вам показала, — з плачем виправдувалась Ксеня.

— Це правда, що то була надгнила, а скільки їдять цілих, тільки тяжко впіймати. Майте на увазі, товариші, що держава видала закон про кару тюрмою за найменшу крадіж. Я, товариші, пропоную стежити один за одним. Ще хтось має запитання? Нема. На цьому збори закриваю.

— Товаришу голову! — запізнено гукнув Федя.

— Досить! — обурено обірвав його рухом голова і пронизав гострим поглядом.

Федя тихенько сів.

Робітники були мовчазні, наче верталися з похорону. Виходили обережно, розсовуючи лавки.

— Федю, зайди сюди, покликав його голова вавкому.

Федя, дрібненько перебираючи ногами, зайшов в голову в контору.

— Хто тебе намовив такі запитання ставити на зборах? — присікались до нього.

— Чесне пролетарське слово, я сам додумався, — широко признався Федя.

— Ти, Федю, гляди, перед тим, як щось питати, подумай! І взагалі радимо тобі тримати язик за зубами, бо... — і парторг показав чотири пальці навхрест складені.

ОСТАННІЙ ПРОДАЖ

Дошова осінь не принесла сподіваного полегшення голодуючим. Хоч ця щедра пора року на Україні завжди протікала в ситому добробуті, забезпеченому дозвіллі, однак, тепер вона зрадила. Очікуваної години не було. Вона або потонула в буйних бур'янах, або голодне населення вишпорвало посаджене насіння, і ланки пустували. Та найбільше городів було взагалі необсаджених з браку насіння. Садовини? ... Де ж вона, коли дерево взимі пішло на паливо. І так голод не тільки не зменшувався, а, навпаки, ще грізніше насувався на людей. Влітку ще с'як-так дехто лободою, кваском, корінцями чи бруньками. Було тепло, і живчик ще бився. Та ось прийшла осінь з приморозками, нічними холодними дощами. Ці дощі, як на злість, невгавали. День і ніч як не дощ, то сіє мжичка. Земля глибоко розкисла, набухла, як смола, ноги загрузають по коліна. Трупі по дорогах — звичайне явище. Тепер ніхто на них не звертає уваги, за винятком тих, що підводами підбирають. Не

викликали здивування ті, що ходили по смітниках у надії знайти якусь лушпину або недогризене яблуко. Тепер уже зустрічні не вжахались каламутних поглядів голодуючих, що благально простягнули слабку руку в надії на милостиню. Тільки місто переносило його без втрат, а село гинуло, як мухи на холоді. По селах ті, що крутились коло колгоспу і мали змогу щось украсти, ще рухались і щось робили. Решта людей не всілі буда вийти на роботу і конала. Але мариво голоду насувалось поволі і на місто.

Оксана після невдалих хрестин постановила добути харчів за золоті коронки. Треба було якось зняти їх із зубів. Випровадивши Тараса на службу, взяла ножиці. Півдня вовтузилась перед дзеркалом, роздерла губу, покалічила ясна, краєчки коронки повідгинала, позадирала, що й рота не стулиш, а зняти не вдалось. Говорити зовсім не можна — дряпає. Розгнівана, з плачем і досадою, побігла до дантиста. Поспішала, поки Тарас не прийде. Не стукаючи, з розгону вскочила в кабінет.

— Ой! Ой! — врізав їй вухо лемент.

У кріслі сиділа жінка, дантист у білому халаті правою ногою крутив рушій, а рукою тримав прилад у роті жінки. Машина шипіла, як гадюка з-під хмизу. Страх обсів Оксану. Тікати! Але ворохнувши губою, відчула нестерпний біль. Коронка кінцем знову зачепила.

— Почекайте хвилину за дверима, — попросив дантист.

Оксана вийшла, прихилила за собою двері, сіла

на лавочці. Пацієнтів більше не було. Крізь двері доносилося гадюче сичання машини та ойкання жінки. Оксана намагалась не слухати, хотіла перенести увагу на вождів, що дивилися на неї із стін пекучими і підозріло гострими поглядами, але від їхніх поглядів Оксані робилось ще гірше.

— Заходьте!

Оксана схопилась на ноги. На порозі стояв дантист, витираючи рушником тільки що помиті руки. Жінка із слідами пережитих страждань на обличчі попрощалась і пішла до виходу. Оксана зайшла в кабінет.

— Що у вас? — спокійно запитав.

— Хочу зняти коронки, але . . . щоб не боліло, якщо можна.

— Сідайте, — показав на крісло. Потім звелів відкрити рот.

— Хто це у вас тут орудував рашпилем?

Оксана мовчала. Хочби й хотіла відповісти, не могла — в роті повно вати. Сиділа, як приголомшена, і з страхом очікувала гадючого шипіння. Довга її коса, втрое сплетена, наче грубе перевесло, золотою барвою обкручувалась навколо голови. Дантист мимохіть задивився. Оксана зажмурила очі, чекала початку тортур. Дантист щось біля зубів ворухнув, і Оксана почула металевий брязкіт на склі стола. І ще раз брязкнув на столі щипцями, витягнув з рота мокру вату. Оксана все ще напружено сиділа з міцно приплющеними повіками.

— Вставайте, — тихо почулося їй.

Розплющила очі і, завагавшись, спитала:

— А коли ж здімете коронки?

Дантист посміхнувся. Взяв на столі папірець і подав Оксані. Там лежали дві золоті жолубайки.

— Уже?! — здивовано вигукнула.

— Очевидно. Як і просили, непомітно і без болю.

— Ой, як я вам вдячна! А я думала, що буде боліти.

— Таким гарненьким молодичкам я роблю без болю, — відповів і замилювано приглядався до її фігури.

— А поганим з болем? — посміхнулась Оксана.

— Поганих не милую. Але яка чудова у вас коса! Тепер рідко таку побачиш.

— Скільки вам за роботу? — запитала Оксана.

— П'ять карбованців. Прошу заплатити в касу,

— Ще раз дякую. Бувайте здорові, — повернулась і пішла.

— До побачення! — відповів. Ах, яка чудова коса! — почула вона знову позад себе захоплюючий вигук, і це її радувало.

„Який милий дантист”, — думала вона дорогою.

У хаті відразу підійшла до дзеркала і вжахнулась: з-поміж білої низочки зубів чорніло два пеньки. Яка ж вона потвора з цими зубами! — дивилася в дзеркало і мало не плакала.

Тарас прийшов, як завжди, діловий, спокійний. Скинув кашкет, роздягнувся і сів біля столу. Оксана, зберігаючи свою веселість, подала обід і посміхнулась.

— Голодний, як вовк? — запитала.

Тарасові від здивування вибалушилися очі.

— Що це ти зробила?

— Нічого. А хіба що? — спокійно відповіла і посміхнулась знову, а руки дрібненько тремтіли.

— Хто це тебе спонукав поздіймати коронки?
— гостро запитав.

— Не гнівайся, Тарасе, це я сама. Йй-богу, немає з чим на базар піти, — виправдувалась і благально дивилася на Тараса. Потім раптом заплакала.

— Ну, не плач, Оксанко, не плач — я ж на тебе не гніваюсь.

Обідали мовчки. Тарас знав, яка Оксана вразлива. Вона або веселенька, безжурно співає, або ... ображена плаче. Краще мовчати. Вона ж для нього та дітей пішла на таку жертву. Хіба це з добра? Він винен, що мало заробляє.

Після обіду Оксана пішла в торгсин. Вдесьте дорогою прикидала в думці, скільки й чого вона виміняє. На дві коронки пішла ще царська золота п'ятка. За п'ять карбованців колись можна було купити мішок борошна. Але вона не буде брати самого борошна, обмежиться двома пудами: один у село переслати, а один собі залишити. Крім того, взяти півпуда рижу, пару кілограмів манки для дитини, півпуда пшона і трохи цукру. А потім, як щось залишиться, то пляшку олії.

В торгсині людей було мало. Одна жінка з почорнілим обличчям тримала золотого хрестика, а старенька бабуня — дві срібні ложечки. Мабуть, зберігала їх у скрині роками. Стояла також у вовняному плащі підмальована дівчина з двома чоловіками. Усі трое з явно семітськими рисами обличчя. Вони

погордливо трималися осторонь. Поглядали на полиці, завалені продуктами: в скриньках, пуделках, слоїках, торбинках. З-під скляної загородки привабливо манила до себе вуджена рум'яна шинка, біле грубе сало, жовте масло, мариновані оселедці, осетрина, кава, чай, родзинки, біле борошно, гречана крупа і безліч іншої смачної їжі. Крім харчів, лежало й полотно, вовна, шовк, чоботи, черевики, а ще далі стояли велосопеди, машини до шиття, годинники і навіть кухонний посуд.

Оксана в захопленні подала через віконце коронки. Касир оглянув, попробував сірчаним квасом і поклав на аналітичну вагу. Оксана напружено слідувала за кожним його рухом. Чула тривожне биття серця. Чомусь хвилювалась. Власне, бентежилась, щоб її не обдурили.

— Три з половиною грами, — промовив касир і подав квитанцію.

Ці цифри нічого Оксані не сказали, не знала, що можна виміняти за один грам.

Несміливо простягнула руку з квитанцією до продавця.

— Що ви хочете? Вибирайте, — показав він очима по полиці.

— Хотілось би борошна, рижу, манки і, може, пшона ...

Про цукор уже не згадала. Побачила, що у продавця розпливалось глумливо обличчя.

— Ого! Ви може підводою приїхали? — і раптом, набравши поваги, показав рукою на таблицю біля дверей: — Подивіться і виберіть собі.

Оксана підійшла до таблиці. Виходить, що вона могла купити за 3,5 грами золота товару на 2 карбованці 17 копійок. За ці гроші можна було купити тепер 8 кіло манної крупи або 10 кілограмів пшона. Оксана з розпачем дивилась на таблицю, зібгавши в руці квитанцію.

Продавець запобігливо відбирав для дівчини і двох біля неї чоловіків, за їхньою вимогою, мішки з борошном, цукром, загорнені в пакунок рум'яні українські ковбаси. Ті покупці, видно, не дуже дотримувались під час голоду релігійних законів своїх батьків.

Приголомшена цими розрахунками, Оксана не знала, на чому зупинитись.

— Дайте манки, — байдуже промовила і схилила голову.

Продавець насипав у білу, як сніг, полотняну торбиночку манної крупи, зважив і зав'язав гарним кольоровим шнурочком. Оксана отримала покупку, взяла торбиночку під пахву і, горем прибита, пішла додому.

Тарас не розпитував про покупку, але з настрою дружини здогадувався, що наслідки її комерції не дуже то були втішні. Проте, обід з манної каші похвалив. Цієї похвали вистачило. Оксана раділа, що коронки не пропали намарно. Але манну кашу їли лише один день — Оксана заощаджувала крупу для дитини. Дитина щодня тягне порожні груди, плаче і розриває Оксанине серце. Їй і самій хочеться їсти, та немає чого.

Одного ранку, розчісуючи перед дзеркалом довгу косу, Оксана подумала: „А якби продати мою косу, то скільки б за неї дали?” — але цю думку рішуче відкинула. Без коси вона не уявляла свого життя, і люди тоді засміяли б її.

Увечері Тарас прийшов з роботи і приніс двотижневий заробіток. Цього разу менше, ніж розраховувала Оксана. Довелось „добровільно” відрахувати для дітей, яких батьки томляться в капіталістичних тюрмах „за свободу”. Оксана сприйняла цю вістку спокійно; вона знала, що противитись не можна. Але що робити з своїми голодними дітьми? Тепер підраховувала, що грошей вистачить якраз на пляшку олії. Забрала гроші і пішла на базар.

Товкучка, мов озеро під час зливи, виповнене по береги, переливалась різнобарвною масою нужденних людей з чорними обличчями, втраченим блиском очей, невиразного кольору лахміттям замість одержі. Продавали останній хатній скарб, довго притримуваний у скрині на „чорну годину”. І ця „чорна година” прийшла. Інколи поміж цією зголоднілою масою селян-жебраків десь-не-десь вирине горда постать жінки в капелюшку. Ця дружина пролетарського вельможі, отримавши в закритому розподільнику достатню норму харчів, ходить і придивляється, чи не виміняє за кусень сала селянської широкої спідниці із старорежимної вовни, щоб перешити її на сукню. Також розглядається вона й за гаптованою скатеркою на стіл.

Пірнувши між людей, Оксана придивлялась кож-

ному під полу і таки знайшла півлітра олії в чорній пляшці. Понюхала, щоб, бува, не обдурили, лизнула язиком — справжня соняшникова. Поторгувалась і, заплативши всією Тарасовою двотижневою платнею, задоволена спішила додому. Мріяла про запашні картопляники на обід ...

Проходячи біля голярні, мимохіть залюблювалась реклямою чарівної жіночої зачіски „перманент”. Знову блиснула в думці похвала дантиста — „чудова коса”. Волосся в неї від природи кучерявиться, не треба завивати, а, косу продавши, матиме гроші на базар. Ця думка тепер уже її не лякала. Дорогою вона пильно приглядалась до підстрижених жінок, і всі вони були гарні.

Вдома начистила картоплі, натерла на тертушці, посолила, трішки розмішала з мукою, хутко налила на сковороду купленої олії і почала смажити. По хаті раптом пішов жакхливий сморід. — А це що? — здивувалася Оксана і понюхала пляшку. З неї тхнуло риб'ячим жиром. Лише в шийці пляшки була долита олія. Від смороду паруючого жиру розболілась голова. Попробувала готіві картопляники і відразу її почало нудити. Сіла і з розпачу заплакала.

Сусідка заглянула в хату:

— Смажите на риб'ячому жирі? — запитала.

— Хай він пропаде, скоро задушуся від цього смороду. Обманули мене на базарі.

— Якщо хочете, то я вам дам своєї олії за нього, — запропонувала сусідка.

— Справді? ... Прошу дуже! — аж підскочила Оксана і з радістю погодилась на обмін.

— Моя дитина має золотуху, лікар приписав давати риб'ячий жир, а я ніяк не могла знайти, — пояснювала сусідка.

В Оксани все горе забулося. Ще такої радості не було. Швиденько натерла свіжої картоплі і почала смажити. Тепер хата наповнилась пахощами. Хоч олію сусідка принесла соєву, проте пахощі були принадні.

— Що це в тебе риботрестом пахне? — запитав Тарас, вернувшись з праці. Оксана оповіла, як її обдурили. Обоє реготали.

По обіді Оксана знову думала про базар. Скільки радощів приносить у родину навіть олія. А коли б ще сало та м'ясо? Перебирала в пам'яті все, що можна продати, та нічого не знайшла. Плянованої в село посилки не вислано. Там, мабуть, також пухнуть. Пшона за коронки не виміняла. Крім коси, не мала більше нічого. Постійної думки, накиненої випадково людьми, вона не могла позбутися, і коса вже видавалася їй зайвою. — І навіщо вона мені, коли діти голодні? — переконувала себе.

Наступного дня Оксана пішла в місто. Зупинилась перед „САЛОНОМ КРАСИ” і милувалась виставленими у вікні зразками жіночих зачісок. Потім зайшла всередину.

— Вам що, перманент чи манікюр? — улесливо запитав майстер у білому халаті.

— Я хочу продати свою косу, — і сміливо подивилась на майстра.

— Косу продати? — і голярі глумливо переглянулись.

Оксана помітила, як вони переморгнулись, і один з них підійшов до неї.

— Покажіть, будь ласка, — сказав він поважним тоном і, зайшовши ззаду, з захопленням розглядав чудову косу.

Голяр, як циган на ярмарку, безсоромно перегортав волосся на всі боки, міряв довжину, смикав, скручував бубликом. Оксана сиділа, як на вогні, і відчувала сором.

— Я можу прийняти косу в рахунок платні за зачіску, — запропонував голяр.

— Дякую, але зачіски я робити не думаю. Хочу лише продати косу.

— Як же ви будете без перманента? — здивувався.

— Це справа моя. Хочете, то купіть косу, а ні, бувайте здорові, — і встала.

— Гаразд. Хочете за неї 10 карбованців? Ми, взагалі, не купляємо, нам клієнтки залишають безкоштовно.

— Що?! Десять карбованців? Вибачайте! — і Оксана рішуче повернулась.

— Як за вашу косу, то добавлю ще п'ять, — вражений рішучістю, запропонував голяр.

— Ні, не продам. Я її плакала більше двадцяти років і віддати за три склянки пшона не можу.

— Воля ваша. Ми вам пшона не пропонуємо, а гроші. Крім того, кіс тепер ми маємо досить. Подивіться, — і голяр висунув із стола широко шух-

ляду. Там, як вужі, лежали жіночі коси різних барв.

Оксана стукнула дверима і пішла до дантиста. Два рази пройшла повз двері з мідяними клямками. Набравшись рішучості, зайшла всередину і коридором дібралась до приймальні. Постукала.

— Прошу! — почувся знайомий голос.

Дантист чистив собі нігті.

— Добридень, — тепло привітався. — Щось зле із зубами?

— Ні, зуби в порядку. Ви колись похвалили мою косу ... Я хотіла з вами порадитись, чи не допомогли б ви знайти на неї покупця? Мені конче треба грошей.

— Хочете продати косу? — і його обличчя помасніло.

— Так, — відповіла і зніяковіло чекала.

— Сідайте, — ввічливо підсунув крісло. Ніжно торкнувся рукою коси і ворухнув нею в повітрі. Потім огорнув навколо Оксаниної шиї, ненароком торкнувши пальцями високих грудей. Оксана здригнулась, звела плечима і прикрила оголену шию шаликом. Насторожено слідкувала за рухами дантиста. Не знала, чи обурюватись за його занадто сміливі рухи, чи, може, це він випадково? Але впіймавши його жадібний погляд, спрямований на її високі груди під блюзочкою, встала. — Шкода різати, — сказав дантист. — Якщо ви справді потребуєте грошей, то я можу дати раз на тиждень вам роботу. Приходьте прибирати мою хату. Буду добре платити.

— Ні, — відмовилась Оксана, маючи на увазі його поведінку. — Як можете, то знайдіть купця на косу.

— Добре, я куплю сам. Скільки хочете?

— Купите самі? ... — і задумалась. Виходячи з дому, мала намір запросити хоч на пуд хліба, яких 150 карбованців, але перукар її приголомшив низькою ціною та купою кіс у шухляді, і тепер не знала, що сказати. — Хочу сто карбованців, — на останці твердо відповіла.

— Згода! Маєте сто десять, — і він відлічив з гаманця, туго набитого грішми, одинадцять десятирублів.

Заскочена Оксана вдячно подивилася на дантиста і враз йому простила. То він, мабуть, випадково діткнувся її грудей ...

— Тепер ходімо в голярню, там акуратно відріжуть і зроблять вам зачіску.

— А, може, ви самі відріжете? — обережно спитала Оксана. В голярню не хотіла йти — там треба заплатити за зачіску 25 карбованців.

— Я не голяр і можу зіпсувати вам зачіску, — відповів дантист.

— Байдуже! Як трохи й покарбуєте, то скоро заросте. Ріжте тут, — і сіла в крісло.

Дантист зрозумів Оксану й охоче погодився відтяти косу. Оксана чула, як болісно клацала криця ножиць, і раптом голова стала легка. Дантист тримав у руках звисаючу довгу мертву косу. Він витягнув з кишені хусточку, обгорнув нею складене та сплетене волосся і поклав у портфель, що ле-

жав на кріслі. Мовчки встала Оксана і накинула на стрижену голову хустку.

— Якщо матимете час і бажання, то приходьте в суботу прибирати мою хату. Ось, на всякий випадок, моя адреса, — і подав Оксані картку.

— Дякую, — механічно відповіла вона і затисла в кулаку картку.

Зайшла на базар, де постійно куняло кілька перекупок, і купила городини на борщ, кусочок пожовклого старого сала, склянку сметани. Пішла радісна додому.

Зустріла Тараса якоюсь дивною усмішкою, ставлячи на стіл паруючий запашний борщ. Тарас потягнув ніздрями солодкі пахощі, поклав перед собою кусочок цибулі і ложку — приготувався до смачного обіду.

З голови в Оксани раптом зсунулась косинка і оголила стрижену голову.

— Ти що, постриглася?! — злякано вигукнув і прикипів до лавки. В грудях у нього наче щось обірвалося.

Оксана цього сподівалася і приготувилася до відповіді.

— Тягне назад голову і немає часу розчісувати, — сказала вона спокійно і витерла рушником руки. Виглядало так, наче вона говорила про буденні хатні справи.

— Фу! — тяжко зітхнув Тарас. — Шута вівця, — тихо закінчив і шапкою, що лежала біля нього, люто кинув на ліжко.

— Покуштуй-но лише, якого я борщу наварила,
— лагідно запросила Оксана.

Тарас насупив брови, взяв ложку. Оксана поставила перед ним в іншій мисці рум'яну, на молоці, пшоняну кашу. Весела і радісна, поралася коло столу, але біля її уст Тарас зауважив дивні складки, яких раніше не було. Тяжко доводиться жінці. Це ж він своєю незарадністю довів її до продажу коронки, а тепер і коси. Відчув, як боляче було їй розлучатися з косою. Не зупиняється Оксана ні перед чим заради родини, іде на всі жертви. І він з вдячністю подивився на неї. Оксана, мабуть, відчула його думку, відповіла усміхом. Влучивши хвилину, коли вона пробігала біля нього, Тарас упіймав її лівою рукою, пригорнув до себе і поцілував.

ПРОВАЛЛЯ

Пізно вернувся Тарас із заводу. Затримався на зборах, які відбуваються майже щотижня. Розказав мляво про обговорювані питання, хутко роздягнувся і ліг.

— Що з тобою? А обід? — хвилюючись, запитала Оксана і підійшла до ліжка.

— Нічого особливого, не турбуйся. Морозить мене. Трохи відпочину та й устану.

Її тривога збільшилась. Ще вночі прислухалась, як нерівно дихав. Приїхав з радгоспу мокрий і промерз. Вона його добре витерла оцтом, думала, пройде. А тепер лежав розчервонілий у гарячці.

Доки накрила стіл, насипала борщу, впоралась з дітьми та обернулась до Тараса, то він уже спав. Задивилася. Тонкі прозорі ніздря ритмічно роздувались, а розкуйовджений жмут русявого чуба непримушено спадав на біле чоло. „Хай трохи поспить”, — подумала і цитьнула на дітей, щоб поведились тихо.

Рипнули двері, і в хату, скрадаючись, увійшла сусідка, жвава і моторна Харитя. Тарас прозвав її

всезнайкою. Хоч щось і на крайсвіту скоїться, Харитя знає.

— Чули? — ще з порога шепотом запитала і приклала палець до уст, даючи цим знати, що її новина таємна.

— Нічого не чула, — заклопотана з дітьми, не уважно відповіла Оксана.

— То ви не чули?! Боже ж мій! І як же це так, що ви ніколи нічого не чуєте? Та про це вже все місто балакає, аж клекотить!

— Ніде не буваю, то й нічого не знаю, — без особливої уваги до сусідки відповіла Оксана.

— Свиной людьми годують! — з патосом прозвучали Харитині слова.

Оксана випросталась. Недовірливо глянула на Харитю:

— Яких свиной? Хто годує? — а потім докірливо додала: — Вигадуєте богзна-що при дитині.

— Не вірите? А от і годують! Хай мене Бог дощем покарає, якщо брешу. Отак укинуть у саж людину, а за кілька хвилин з людини нічого й нема. Все пожирають свині, самий череп залишається.

— Та де ж це так було? Хто може в це повірити?

— Ну, й не вірте, мені байдуже, — вдаючи ображену, кинула Харитя і повернулась до дверей, наче збиралась виходити.

Оксана знала, що Харитя не вийде, доки не оповість усього, що знає, до останньої подробиці.

— Та кажіть же, де це ви таке чули, — попросила Оксана.

Тепер Харитя повернулась, нап'яту на голові хус-

тку зсунула на спину і, склавши навхрест на грудях руки, запитала:

— Ви знаєте сліпого на одне око Тимоша, що сторожує на цвинтарі?

— Це той, що має з десятеро дітей і таку кругленьку жінку?

— Еге, він самий.

— То це він розказував?

— Та де там розказував! Він сам свиней своїх трусами годував.

— Боже! То оце він? — злякано промовила Оксана.

— А ви думали — хто? Він, ніхто інший. І то вибирав самих діточок, щоб свині й кісточки могли пережувати.

Оксана зблідла і тремтіла, поглядаючи на своїх дітей.

— Визбирають трупи підводами та автами по дорогах і бур'янах, привезуть на цвинтар, скидають у яму, а Тимошеві треба ввечері їх засипати землею. А він вибере одно чи двоє, самих дівчаток, занесе в саж свиням, а решту засипле. Свині, кажуть, як звіри, повиростали. Підступити було страшно, на стіни дерлися. Він, кажуть, залишені кісточки сам граблями вигортав — боявся в середину заходити. А відгодованих свиней різав і дітей своїх годував. Самі знаєте, десятеро, одне менше другого. Найстаршенькій тринадцятий пішов. Усі люди раніше дивувались, що скрізь пухнуть з голоду, а його голопузі бігають на цвинтарі, як молоком налляті. Але носив вовк, понесли

й вовка, — передихнувши, продовжувала Харитя. — Хтось підглянув і доніс. Приїхала міліція. Тимоша арештували, вагітну жінку з дев'ятьма дітьми посадили на авто і забрали. Старшенька дівчинка втекла. Де не шукали і не знайшли. А вона вже була гарне дівчисько. Свиней у хліві постріляли, облили гасом і закопали в проваллі, — пояснювала Харитя.

— Бідні діти! І хіба ж вони винні — голод, — утерла сльозу вражлива Оксана.

— Та їм нічого й не буде. Вони ж не знали, що свині годовані людським м'ясом. Їли собі в борщі помаленьку, — заспокоювала Харитя. — Сто обгризених черепів відкопали у причепі, — додала вона.

— Сто голів?! Лишенько! То це ж півсела!

— А що ви думаєте? Казали, цілий мішок набрали, насилу зав'язали.

— Та хіба ж в мішок улізе сто голів? — з сумнівом перепитала Оксана.

— Я не рахувала і там не була. Гомонять люди, що в мішок скидали черепи і забрали на авто.

Харитя любила перебільшувати, як і кожна сплітниця, але й без перебільшень Оксану охопив страх. Вона міцно пригорнула до себе дитину.

— То я вже біжу, ще хочу заскочити до куми. Прощайте, — сказала Харитя, нап'яла на голову хустку і грюкнула дверима.

Тарас спав міцно і нічого не чув. Прокинувся пізно ввечері. Оксана переповіла йому страшні новини. Тарас počував себе краще, проте його моро-

зило. Він накинув на плечі кожушинку і сів до столу. Про сторожа на цвинтарі він давно знав. Сліпий Тиміш залишився сторожувати на цвинтарі після смерти батька. Він копав ями, поправляв могилки, плекав квітники і продавав барвінок. Але цього було замало, щоб утримати родину. Одружився зараз після смерти батька. Молода і міцна Гапка була вірною і щирою йому дружиною, щороку втішала його новою дитинкою. Любо і тихо жили вони на цвинтарі поза зором метушливого міста. Вся втіха була в дітях. Прийде обідня пора, вийде Гапка на поріг і закалатає, б'ючи в розбитий казан, що висів на кілку. Діти з цвинтарних хатців збігаються, а вона рахує: раз, два, три, чотири ... Почекала і знову калатає до того часу, доки не нарахує до десяти. Потім заходить у хату і розміщує дівчорі навколо великої миски серед просторої кімнати, а сама ставала біля них на варті з прутком у руці. Хто порушував тишу, Гапка тягнула того по спині прутком. Починаючи від ранньої весни аж до пізньої осені, дівчорі гасала по цвинтарі, наповнюючи гамором сумирні могилки, а зимою товклись у хаті по кутках і на лежанці, зчинюючи бучу на печі. Двоє невеликих вікон не вмільцали всіх голів заглядати на засніжені хрести цвинтаря, а в погожу годину котресь із старших обмотувало онучами босі ноги, вискакувало у глибокий сніг і борсалось, як поросся, в снігу. Цим Гапка занадто не переймалась. Діти були такі загартовані, що в хаті ніколи не було чути кашлю. Змерзле і мокре голопузенья з розчервонілим об-

личчям само вскакувало в хату і стрімголов дерлося на теплу піч.

— Ніхто й ніколи довго тут не сумував, голосно не плакав, на долю не нарікав. Сміх, радість і безжурність постійно вітали між ними. Груня, як залюбки називав Тиміш свою дружину, не переймалась злиднями в хаті, обдертими дітьми чи брудом. Вона любила своїх дітей усіх разом так, як може любити кожна мати, яку Бог нагородив десятком. Співала їм пісень, лупцювала лозиною і дбала про те, щоб діти не були голодні, будь-чим, аби понапихані роти. А з того часу, як Тиміш зробив саж, купляв поросята і годував свиней, у хаті свининка не переводилась. Дітлахи росли, мов гриби після дощу. Але почався голод, на базарі зникла дерть, подорожчали харчі і привезли перші трупи померлих з голоду. Тиміш бачив, що над головою його численної родини нависла загроза. Ті гроші, що отримував на багатодітність, зникли швидко. Поросята в сажі хрюкали і гризли обаполи, діти в хаті надокучали, домагаючись їсти.

Засипаючи трупи, у Тимоша й виникла жахлива думка. Для рятунку дітей ступив на шлях злочину. Спочатку, перед засипанням могили, викинув з ями чоловічу ногу, яка при перевезенні відпала від трупа. Сховав у кущі. Вночі тихенько кинув у саж свиням. З того й почалось. Ні діти, ні жінка про це нічого не знали. Відгодованих свиней різав, частину м'яса й сала залишав удома, а частину продавав на базарі й прикупував хліба.

Довідавшись про це, Оксана з огидою згадува-

ла, як і вона іноді купляла кусочок свинини. Може, то Тимошева? ...

Ледве Тарас скінчив вечеряти, як до хати несподівано вскочила Харитя. Вона захекано переступила поріг:

— Чули? — тяжко дихаючи, мовила вона. — Уже свиней поїли.

— Яких свиней? Хто поїв? — не зрозумівши, про що йдеться, перепитала Оксана.

— Та тих, що вчора постріляли і закопали в проваллі. Вночі хтось відкопав і хоч би хвоста покинув. Наче корова язиком злизала, навіть слідів не залишилось.

— Ви ж казали, що свиней облили гасом. Як же могли поїсти? — не розуміла Оксана.

— Еге, півбочки не пошкодували! До примуса на два роки вистачило б. Але голод, голод не рахується із запахом, — перейшовши на діловий тон, пояснювала Харитя і поглядала на Тараса. Слідкувала, чи не глузує, бо він завжди вмішається в розмову і висміє її.

Але тепер Тарас уважно прислухався та мовчав.

Харитя, може, й ще говорила б, та при Тарасові в неї язик дубенів. Вона вибачилась — не має, мовляв, часу засиджуватись — і пішла.

Тарас знову ліг. Йому таки не здоровилося. Завтра піде в поліклініку. Заощаджуючи світло, Оксана повклала дітей і сама лягла біля них потемки. Довго думала над страшними подіями. Снилось, що на неї напав чорний вепр і мало не відкусив ноги.

ЩЕДРИЙ ГОСТИНЕЦЬ

Місто жило подвійним життям. Широкі кам'яні будинки з гарно різьбленими верандами тонули в зелені розкішних квітників, а тихі таємничі присмерки заповнювали затишні кімнати, освітлені за-спокійливим світлом з-під матових абажурів. Іноді крізь тюльові фіраночки відчинених вікон проривався дзвінкий сміх ситих безжурних дітей. З кухонних дверей кучерявились пахощі смачних страв. Блискучі авта інколи зупинялись перед такими будинками, і з них висідали вгодовані постаті советських достойників, за ними, крізь прислужливо відчинені дверцята, вискакували жваві, підфарбовані красуні — подруги життя. Кокетливо підхопивши під руку свого вельможу, красуня другою рукою, в елегантній рукавичці, притримуючи фалди довгої крепдешинової сукні, легкою ногою йшла в будинок, залишаючи за собою сліди тонких пахощів французьких парфумів.

До послуг цієї пролетарської буржуазії широко відчинялись двері закритих розподільників з вели-

ким вибором продуктів по твердих цінах. Услужливий продавець у білому халаті виносив тяжкі пакунки з розподільника і вкладав у машину.

А ось тут, на передмісті, убогі хатки з рудими стінами боязко губилися у високому бур'яні зруйнованих дворів. Чорна насторожена туга чаїлась у неосвітлених вікнах, з яких крізь побиті шибки сумно свистав вітер і доносилося скиглення голодних дітей або безсилий стогін конаючих матерів. Інколи порожнечою вулиці пройде непевним кроком лунатична постать в лахмітті, нерішуче зупиниться перед котроюсь хатою, безнадійно окине блукаючим зором довкілля і переступить поріг, не всилі зачинити за собою дверей.

І ніч безпорадну, і день безнадійний зустрічають у таких хатах тяжкою скорботою, гострим розпачем, глибокою тугою. Не чути тут сміху дитячого, пісні юнацької, радості дівочої. Не видно тут облич веселих, не буває тут настроїв святочних. Над усім тут нависло невблаганне мариво нужди, бездонної вбогости, голоду страхітливого і безмежного розпачу.

Серед таких хаток була й Тарасова квартира. І хоч він почував себе трохи ліпше ніж інші, проте переживав однаково з іншими навислу смерть.

До незчисленних клопотів в Оксани долучився ще один, найболючіший: Тарас лежав хворий, а з села отримала в листі зойк, що благав допомоги. Що послати в село, і сама не знала. Билась, мов пташка в сільці. Вона давно примирилася з браком одежі, якось дає собі раду з голодом — запиха-

ються картоплею. Хвилево затихли арешти — душа на місці стала. Бо, бувало, іде Тарас на працю, вона завжди залишається з думкою: прийде чи не прийде? Після заводського гудка так очі й стоять у прицілковому вікні, що виходить на дорогу, і аж тоді серце заспокоїться, коли побачить його на закруті за акаціями. А тепер і він у хаті, і арештів не чути, і душа наче гойдається, а спокою нема. Гляне на його змарніле чоло, запалі очі, в яких таїться глибока туга, та й у самої німіє в грудях. Викликали лікаря, щоб довідку дав на нові хлібні картки, бо він же не працює, а заплатити за візиту немає чим. Усіх сусідів потурбувала, доки десятку вижебрала. Обслунав його лікар, оглянув, грипу ствердив і приписав молоко з маслом пити. Легко приписати, а де його узяти? — розпачливо ламала голову Оксана і знову переглядала порожні скриньки, обводила оком голі стіни хати. Хіба продати ліжко? Покласти матрац на долівку. Та хто купить? Знову Оксана перебирала в думках усі можливості. Зачепилась за годинник — остання пам'ятка Тарасової служби у війську. Давно продала б, та шкода напису на накривочці: „Командиру Т. Запорожцу за отличную стрельбу”. Стояла серед хати в глибокій задумі.

„А чи не піти на роботу?” — спалахнула думка, та зараз же й спопеліла. Надю ще можна залишити в сусідки, але що робити з грудною Вірочкою? А, може, погодитись на пропозиції дантиста? Раз на тиждень прибере йому хату, то все ж щось заробить, бодай на кіло хліба. Адже за косу добре за-

платив. Цікаво, чи привітна його дружина, чи багато в них дітей та чи великі кімнати? Може, там і не тяжко поприбирати? І раптом вона постановила піти і попробувати. До речі, сьогодні субота. Чи не піти зараз? Діти побудуть з Тарасом удома, а я щось зароблю.

Оксана швидко розклала свої сукенки і вибирала неполатані та менше потерті. Знайшла найкращу. Хоч на роботу їй не потрібно чисто одягатися, але до лікаря, в інтелігентну родину, з'явитися обдертій чи неохайній також не випадає. Погано тільки, що вибрана коричнева з чорними крапочками має короткі рукавці. Буде занадто видно голі загорілі руки. Та вона накинє светра.

Поквапно одягнулась і підійшла до дзеркала. На неї глянула гідко обстрижена голова, і під час усмішки разить чорнотою щербатий зуб. Але, як обтягне голову косинкою, то краса її вернеться. Непідфарбовані чорні вії, як високі верболози, стережуть два кришталево чисті озерця. Легко підійшла до ліжка і ніжно торкнулась рукою Тарасової голови. Ворухнула, як бувало, пальцями розкуйовджену чуприну. Тарас прокинувся.

— Як ти себе відчуваєш? — тихо запитала.

— Краще, тільки голова туманиться.

— Може, це спросоння. Я хочу піти в місто. Вірочці, як прокинеться, даси соску, а Надя в сусідки.

Тарас апатичним зором провів до дверей жінку і знову заплющив очі. Оксана летіла на крилах, хотілось скоріше справитись. Віднайшла дану їй на картці адресу. Зупинилась перед гарним будин-

ком, огороженим фарбованими штахетами. Чистенька доріжка бігла серед зеленого травника до дубових дверей з вибагливою, у формі рога, мідяною ручкою. Раптом нерішучість опанувала нею. І страх, і сором перед чужими людьми — прийшла напрошуватись на працю. „Вернись!” — зойкнула душа. „В таких будинках тепер живуть люди з нечистим сумлінням. Такі доріжки, мабуть, скроплені чужими слізьми, такі підстрижені травники пахнуть смертю”. „Іди!” — штовхав голод. „Рятуй дітей і хворого чоловіка. А, крім того, в селі чекають допомоги” ...

Оксана несміливо діткнулась до гудзика електричного дзвінка. Прислухалась. Чула, як дзенькнуло за дверима, і тривожно стиснулось їй серце. З-за дверей долітало тихе шарудіння кроків. Клацнув замок. На порозі з'явився дантист. Радісна посмішка спалахнула на його білому обличчі. Оксана так засоромилась, що їй очі наповнились слізьми. Та це була лише одна мить.

— Заходьте, дуже прошу, — ласкаво запросив дантист і широко відчинив двері.

Сміливо переступила поріг. Зсередини повіяло тихим спокоєм, тонкими пахощами. Леддевлостимий запах нафталіни зраджував затхлість. Грубі килими ховали навосковану паркетну підлогу. Грона електричних ламп звисали із стелі. Оксана розгубилась, голова запаморочилась.

— Я прийшла прибрати вашу хату. Але тут так чисто, що я не знаю, що робити.

— Дуже вдячний вам за послугу. А чистота тут

не скрізь однакова. Тут доглядає мама. А в моєму кабінеті й спальні бруду досить. Від моєї частини мама відмовляється, каже, одружуйся та й хай жінка прибирає, — пояснював усміхнений дантист.

Тепер уже Оксані було ясно, що дантист самотній і живе з мамою.

— Ось тут ганчірки, миска, мило та щітка, — услужливо приніс він приладдя. — А вода в кухні, в кінці коридору.

Оксана моторно взялася за роботу. Підкотила рукави і з мискою пішла на кухню. Не дивлячись на повноту, дантист ішов за нею легко і струнко. Ліворуч через ледведихилені двері Оксана побачила в глибокому кріслі стару жінку з книжкою в руках. Великі окуляри чудом трималися на її короткому носі.

У кухні все блищало, Оксана не насмілилась розглядатись навколо, наточила з крана в миску води і вернулась до кабінету. Дантист уже сидів за столом і щось переглядав. Почала з вікон. Хоч скло виглядало прозорим, та, коли торкнулась білою ганчіркою, вниз попливли темні потічки. Мабуть, давно не бачили ганчірки. Бруд знайшовся і на дзеркалах, і на меблях, і на мармурових фігурах. Кілька разів міняла воду і витирала. Кожного разу, як оберталась до дантиста, то ловила його погляд на собі. Його огрядна постать за столом здавалась ставною і поважною. І хоч йому було років під сорок, але гарна кучерява зачіска відмолоджувала одутловате, з товстими губами, обличчя, а

сірі, стримано насмішуваті, очі світились облесливо.

— Маєте велику родину? — раптом запитав він.

Оксана від несподіванки здригнулась.

— Ні, невелику. Чоловік та двоє дітей, — і поправила на голові косинку.

— Двоє діточок? Така молода і двоє діточок.

— Не така й молода, — відповіла і чомусь почервоніла.

— А що ваш чоловік робить? — знову поцікавився.

— На заводі службовцем. Але зараз лежить хворий.

— Лежить хворий? ! — співчутливим тоном повторив, піднявся і вийшов.

Оксана поспішала. Хутко повитирала все, що було в кабінеті, і перейшла в спальню. В кутку стояло широке ліжко, недбало накрите покривалом, шафа на одягу, а біля ліжка кілька стільців і бронзова фігура Венери. На долівці килимок. „Ах, як тут гарно і затишно!“ — подумала, пригадавши свої домашні злидні.

Під кінець праці вернувся дантист. Він приніс якийсь пакунок і поклав на дивані.

— Неначе б скінчила. Подивіться, чи добре, — звернулась Оксана до дантиста.

— Ваші золоті руки з моєї келії зробили королівську світлицю, — відповів компліментом. — Сідайте, трохи відпочиньте, — запропонував, делікатно показуючи на диван.

— Ой, ні, ні ... дякую, буду поспішати додому. Там діти, мабуть, плачуть.

— Як хочете. Отже, я вам буду платити за прибрання хати щоразу десять карбованців. Згода? — і допитливо глянув у самі очі, подаючи десятку.

— Дуже вдячна, цілком погоджуюсь, — радісно відповіла, пригадуючи, що хоч за ці гроші не купиш на базарі більше, як кіло хліба, але робітниця на заводі за вісім годин праці заробляє ледве п'ять карбованців.

— А оце дещо для діточок. Візьміть, потіште їх трішки, — і подав принесений пакунок.

Оксана так зраділа, що готова була розплакатись.

— Я безмежно вам вдячна, — ледве спромоглась крізь спазму вимовити.

— Приходьте в наступну суботу, — запросив дантист наостанку.

— Дякую. Якщо буде все гаразд, прийду, — приобіцяла Оксана, прямуючи до дверей.

Дантист ішов поруч, проводив коридором і легенько поклав свою руку на її стан, ледведітотно притиснув до себе. Оксана так само легенько відвела його руку і вийшла на вулицю. На порозі дантист ще раз запросив приходити на роботу в суботу.

Оксана нарадошах бігла додому. Її гризла цікавість заглянути, що там, у пакунку, але соромно було розгортати серед дороги. „Оце людина! Рідко таку знайти”, — захоплено думала про дантиста.

Не зайшла, а влетіла в хату. На краю стола блимала маленька лампа-економка. Тарас тихо коли-

хав колиску. Надя сиділа на рядні серед хати, оббираєла лушпини з картоплі і, вмочаючи в сільничку, їла. Побачивши маму, обмурзана і рожево-мила, схопилась назустріч:

— Со ти, мамусю, принесла? — радісно вчепилась рученятами за пакунок.

— Добре, що ти вже прийшла, бо насилу втихомирив Вірочку. Марудить і соски не хоче, — скаржився Тарас.

Дитина, зачувши материн голос, відразу ж заплакала. Оксана взяла її й посадила годувати. Надя поралась біля пакунка.

— Почекай! Може, там щось порозсипаєш, — попередила Оксана.

— А ти що, не знаєш навіть, чого накупила? — запитав Тарас.

— Не знаю, бо то дарунок.

— Отакої! Хто ж це тебе обдаровує? — зацікавився і відібрав у Наді пакунок. Почав розгортати сам. Не менш зацікавлено дивилася Оксана. Тарас витягнув з паперової торбиночки жовті, як віск, макарони, гречану крупу, кусочок маргарини, трохи цукру, з півкілограма вудженої ковбаси, а на дні — свіжа хлібина. Наостанку висипав цукерки. Оксана від кожного пакуночка все більше сяяла, задоволено поглядала на Тараса і ... охолола. Тарас насупився, недовірливо подивився на принесене і кинув підозрілим поглядом на Оксану.

— Чого це ти так насупився? — з тривогою запитала.

— Де це ти взяла? — холодно запитав.

— Та вже ж не вкрала, — дрижачим голосом відповіла. — Кажу тобі, що подарунок.

— Знаю, що не вкрала, і хочу знати, з якої ж це ласки так тебе обдаровують?

— Тю на тебе, божевільний! Яким ти тоном говориш! Що це за міна? Відколи ці підозріння? Ти що, думаєш, що твоя жінка в повії пошилась чи що? — і Оксана раптом розплакалась.

— Та заспокойся! Розрұмсалася, як дитина! Я тобі цього не кажу, а запитав, бо не вірю в доброту теперішніх людей. Ну, й скажи, який би це дурень у час голоду так розщедрився?

— Нічого дивного. Люди ще й тепер є з добрим серцем. Я ходила на роботу, прибирала одному лікареві хату. Він, довідавшись, що чоловік хворий, двоє діточок, от і дав ...

— Так би й сказала, — заспокійливо відповів Тарас, щоб припинити неприємну розмову, але недовір'я з його обличчя не сходило. Дружині він вірив, та думав, що тут є щось неказане. Постановив запитати пізніше — хай утихомириться. Був певний, що тут криється якийсь підступ.

Уже ввечорі, як діти поснули, Тарас знову вернувся до цієї розмови. Оксана докладно розповіла від початку до кінця, як це сталося.

— Не знаю, може, й знайшовся один добрий чоловік серед тих чортів, що отримують пайок із закритого розподільника. Тоді він якийсь дивак.

Тарас подивився на змарнілу дружину, на обстри-

жену косу і щербатий зуб. Дещо втратила вона із своєї краси, проте легенько порадив, щоб з тими всілякими лікарями була обережною ...

— Не турбуйся, я не дурна, — відповіла Оксана і засміялася.

ЧОРНИЙ ВЕПР

Після довготривалої слоти, що висіла над містом, раптом випогодилось. Ще зранку на промитих дахах міських будинків блиснуло яскраве сонце. Заіскрилась свіжа роса на траві, на барвистих квітниках, на буйних придорожніх бур'янах. Між гілками дерев дзвінко защебетали пташки, а небо стало прозоро-синє. І на душі стало радісно. Навіть голодні люди підводили змарнілі обличчя до безхмарного неба і посміхалися. Нужденна, виснажена дітвора висипала з вереском на вулицю і починала майструвати гребельки та пускати паперові кораблики.

Тарас збирався на працю. Гарна підбатьорююча погода заохотила знехтувати хворобою, залишити ліжко, що муляло його три тижні. Оксана подала йому теплий светер і наказала не пити холодної води, налила в пляшку теплої. Тарас посміхнувся з Оксаниного перечуленого піклування, але светра натягнув, а в портфель поклав пляшку. Поволі поплентався, брѳохаючись у грязюці.

— Мамцю, пусти мене надвір, — благально щebetала Надя, заглядаючи крізь вікно на вулицю, де бавились діти.

— Почекай, нехай земля нагріється, — стримувала Оксана.

— А он Маруся і Грицько. І Теклюня вже надворі ...

— Вони вже більші, а ти ще маленька, ще простудишся.

— Мамцю, — перегода почала Надя, — вже сонечко аж на осокорі. Дивись: і шибки тепленькі.

— Ну, та йди вже, іди. Одягну, та й підеш, — нарешті вважила Оксана, і Надя калачиком скотилася з лавки, радісно підбігла до мами. Оксана натягнула їй на голову тепленьку шапочку і накарала: — Гляди ж мені, в болото не залазь, щоб не забрудилась.

— Ні, ні, — обіцяла на бігу і, як козеня, вискочила з хати.

Оксана господарювала, раз-у-раз поглядаючи через вікно за дитиною. Зварила обід, нагодувала Вірочку і аж тоді покликала до хати Надю. Дитина неохоче ввійшла, збуджено-радісна, а обличчя аж пашіло в рум'янцях. Була мокра й обляпана від ніг до голови.

— Я ж тобі казала не обляпатись, не лізти в болото! — сварилась Оксана на дитину, скидаючи мокру і брудну одєжу та витираючи ноги сухою шматом. Надя винувато мовчала. Рученята і ніжки крижано холодні і сині, як бузина. Навіть на спині су-

кеночка була мокра. Оксана налила в миску теплої води і почала мити.

— Мамочко, я ні трішечки не змерзла, — виправдувалась дитина захриплим голосом, цокотячи зубами.

— Боже мій, простудилась дитина! — скрикнула Оксана і почала витирати оцтом усе тіло, потім одягла в тепленькі штанці і загорнула в стару кожушину.

Після обіду Надя знову просилась на вулицю, але уста їй уже пашіли, як жар, а оченята неприродно блищали. Термометр показував гарячку.

— Ти, Надю, слабенька, лягай у ліжко, трішки полеж.

Дитина нізащо не хотіла в ліжко, прикипіла до вікна і підняла такий рев, що довелось дозволити їй хоч крізь вікно дивитись на вулицю. Захоплено дивилась, як бавляться діти, і вже не просилась вийти.

Увечері Наді погіршало, в горлі боліло — не могла й слини ковтнути.

Тарас вернувся похмурий і зажурений. Сумовито кинув кашкета, сів і задумався.

— Що там на заводі? — запитала Оксана.

— Нічого. Стара біда меле. В радгосп знову посилають.

— В радгосп?! Ти ж хворий!

— Я їм казав. Вони пожартували і порадили їхати. Там, мовляв, скоріше поправитесь. Адже харч там добрий. Ледве на тиждень відпросився. А чого це дитина в ліжку? — стурбовано запитав.

— Мигдалики розпухли, давно треба було б вирізати.

— Ось одержу аванс і негайно поведу до лікарні.

Вночі Наді погіршало. Температура піднялась до 40°. Це вже не жарти. Треба викликати вранці лікаря, — вирішили батьки. Але Оксана не викликала — дитині удень полегшало, та й не мала грошей заплатити за візиту. Відклала на завтра, бо Тарас одержить аванс.

Тарас прийшов без авансу — в касі не було грошей. Що ж його тепер робити? — журилися. Усі сусіди без грошей — не позичиш.

— Понесу в неділю годинник на товкучку, — голосно постановив Тарас.

Оксана промовчала. Вона мала свої пляни.

— А ти ж казав, що в неділю збираєшся до радгоспу? — нагадала вона.

Тарас аж головою похитав. Як же це він забув?

— То, може, я знову піду в суботу по обіді на працю? Хоч трохи, а зароблю, — обережно запитала Оксана. Тарас мовчав. Довго думав. — Ще один раз, а там, може, щось роздобудемо.

— Та я не заперечую, — силувано погодився Тарас. Іншого виходу не було.

Через ніч Наді полегшало, і обоє зустріли день радісно. Повернувшись з роботи, Тарас залишився з дітьми, а Оксана, заздалегідь усе приготувала побігла до дантиста.

Почувши дзвінок, на порозі з'явилась старенька жінка. Прижмуривши короткозорі очі, пильно вди-

влялась в Оксану. Оксана не сподівалась такої зустрічі, трохи розгубилась.

— Ви до Романа Йосиповича?

Оксана й сама не знала, як звати дантиста, тому засоромлено відповіла:

— Я прибирати покої ...

— Ага, знаю. Заходьте! Ви вже раз прибирали?

— Так, минулої суботи, — і Оксана ввійшла в коридор.

— Миска і приладдя в кухні, — кинула старенька і подалась у свою кімнату.

Тепер Оксана стала сміливішою. Знайшла миску, наточила води і приступила до праці. Швиденько закінчила кабінет, потім прибрала в спальні, витріпала порохи із коридорних килимів, а дантиста все не було. „Хто ж мені заплатить?” — думала. Коли з усією роботою впоралась, помила руки і почала причісуватись навмання. Раптом хтось легенько торкнув її ззаду. Сполохано оглянулась. Стояв усмінений дантист і тепер сміливіше тиснув їй вище ліктя руку. Заскочена зненацька, злякалась і засоромилась.

— Втомилась? — запитав теплим голосом і торкнувся пальцями волосся на її голові, поправляючи кільце кучерів над чолом.

— Ні, — заперечливо відповіла. — Дивлюся, чи нічого не пропустила.

— Все гарно! Все чудово! Поприймайте лише із стола папери та покладіть на стілець, — сказав дантист і зник.

Оксана хутко поскладала рівненькою купкою па-

пери, книжки і журнали на стілець. Лише мармурову чорнильницю залишила на столі, бо не знала, що він з тим усім хоче робити.

Дантист вернувся радісний і безжурний. Щось про себе тихенько насвистуючи, поклав на стілець великий пакунок, прикрив його зверху Оксаниним светром, що висів на спинці стільця, і сказав:

— Це заберете додому.

Оксана вдячно подивилася на дантиста. Він знову зник за дверима і в ту ж мить приніс ще один пакунок. Розгорнув на столі. В першу чергу, поставив пляшку вина, тоненько крайний швейцарський сир, коржики, булочки, краківську ковбасу, масло, відчинив коробку сардинок і висипав на купу цукерки „ракові шийки”. Голодній Оксані аж дух забило. Мимохіть проковтнула слину. Потім дантист поставив два кришталеві келихи на високих ніжках.

— Будьте, як удома, — запропонував і артистичним жестом руки показав на стілець.

Оксана не знала, на що рішитись: кортіло покуштувати давно небачених закусок і соромно сідати за стіл. Дантист витягнув десять карбованців і, передаючи Оксані, легенько посадив її на стілець. Оксана сіла. Поруч з нею поставив і собі стілець. Налив вина і подав келих Оксані.

— За здоров'я ваше, ваших діточок і вашого чоловіка, — тихо промовив і випив.

Оксана взяла свій.

— Дякую. За ваше здоров'я, — промовила і торкнулась до вінець келиха.

Теплими пахощами розпливлось вино в роті і

приємно пробігло по порожніх кишках. Теплота відчувалась у всьому тілі. Закусила коржином.

— Як же у вас удома? Всі живі, здорові? — запитав дантист і підсунув до Оксани покращу ковбасу.

— Чоловік був захворів, але вже видужав. Тепер захворіла дитина.

— А що трапилось?

— Мигдалики розпухли, і тепер бідне мучиться.

— О, це пусте! Я вам радо допоможу зробити операцію. Прийдіть у поліклініку і загляньте до мене, — і підсунув ще ближче стілець. Налив вина.

— Прийдіть з дитиною у вівторок. Так, приблизно, о десятій годині, я буду чекати. А тепер за здоров'я вашої дочки, — і підніс келих.

Оксана не наважилася відмовитись випити.

— Пробуйте ковбасу з маслом, — запрошував і сам підніс приготований бутерброд.

Оксана взяла та із смаком їла. Скінчивши, взяла другий. Дантист легенько обвів її стан. Вона відчула на собі через тоненьку сукенку його теплу руку, і щось наче її обпекло. Тамуючи голод, доїдала другий кусочок. Ніжного дотику дантистової руки не відштовхнула. Він нахилився до неї і щось шепнув. Вона навіть не зрозуміла, що він сказав. Потім раптом він нахилив її до себе і пристрасно поцілував у мокрі губи. Оксана сполохано пробувала його відсунути, тіло її тремтіло.

— Не треба, не робіть цього ... — несміливо відштовхувала його.

Але дантист пригортав її до себе і цілував у

шию, в груди, тягнувся до уст, обдавав її гарячим віддихом.

— Золотко мое ... Голубко синьоока ... Люблю до безтяму! Не можу жити без вас! Дайте, дайте хоч крапельку щастя ... — белькотав він.

— Не можна, Романе Йосиповичу, не треба, у мене ж чоловік, двоє діточок ... Ви ж мене навик обезчестите, — благала вона, паленіючи від сорому.

Та розпалений дантист шалено цілував її уста і розстібнув на грудях блюзочку. Вона незчулася, як опинилась на дивані. Дантист несамовито цілував її голі груди, шию, уста. Голова паморочилась, серце скажено калатало. Він поцілунками в уста забивав їй дух, і не було змоги крикнути. Раптом вона відчула ... теплоту. „Боже! — майнула думка. — Я вже пропала!” Вона не знає, де взялася та нелюдська сила. В останню мить вивернулася і вчинила неймовірний, відчайдушний, спротив. З шаленою силою штовхнула його в груди голими коліньми, а розчепіреними пальцями штурхнула в знахабнілі очі. Він, ошарашений, відхилився, а вона в'юном вислизнула з-під нього, зіскочила з дивана. Роз'ярений дантист накинувся знову, хотів упіймати Оксану в обійми, ухопив за сукенку. Оксана крутнулася, сукенка роздерлася і оголила до самого долу лівий бік. Нею трусило. Ухопивши двома руками приготований для неї пакунок, кинула дантистові межі очі. Слоїк з малиновим варенням виривався з пакунка і полетів над головою, дзвінко вдаривши у велике дзеркало. Дзенькнуло скло, і рожева рідина кривавими потічками попливла вниз,

залишаючи на склі рубінові купки малини. Борошно розсипалось і вмить перетворило дантиста на мірошника. Користуючись замішанням, Оксана вхопила свій светер і вискочила в коридор. У дверях малоощо не збила з ніг дантистову матір. Бліда, як полотно, Оксана з високо піднятою головою пройшла повз жінку, грюкнула дверима, вийшла на вулицю і попрямувала пішоходом. Лівою рукою зібгала розірвану сукенку, прикриваючи тіло, щоб не виблискувало в густих сутінках безлюдної вулиці.

„Ах, ти ж, гадюко підступна! То це й є той чорний вепр, що мені снівся і вкусив за ногу. Треба підперти двері і запалити те собаче кубло!” — кипіла вона люттю. Що вона тепер скаже Тарасові? Він же ніколи не повірить, що вона не зрадила його: сукня подерта, шия від поцілунків у плямах, груди покусані. Який це дух завів її сюди на певну згубу?

Ступила на дерев'яний міст, що висів у нічній млі над Богом. Серед мосту Оксана несподівано зупинилась — щось наче перегородило дорогу. Перехилилась через бильця над річкою. Внизу ледве мріють стовпи під мостом. Уважно спрямувала неспокійний погляд і зосереджено прислухалась до плескоту води. Тихо дзюрчала потужна ріка між стовпами, нашіптуючи огидну дійсність, гірке минуле і тужливо-тяжке майбутнє. Чим довше вона стояла, чим пильніше зосереджувала свій зір, чим уважніше вслухалась у плескіт хвиль, тим з більшою силою тягнуло її вниз, у воду. Стрибнути че-

рез поруччя, і хай би на тому все скінчилося... Порвати зв'язок з цим нестерпним життям, з цими муками. Втопити сором, якого вона сьогодні зазнала. Як вона може тепер повернутися додому, до чоловіка? Як подивиться йому у вічі? Як стелитиме спільне ліжко і горнутиметься до нього? Серце в неї хололо, руки й ноги дерев'яніли. Рішуче стиснула руками поруччя, намагалась перекинути ногу. Але ж діти! Надійка, Вірочка! Руки послабли, безсило опустились. Чуткі чиїсь кроки лунко стукотіли на мості. До Оксани наближалась якась постать. Оксана злякалась і кинулась тікати.

Захекана зупинилась біля хати. В чотирикутнику вікна блимало тьмяне світло. Стояла під вікном, ковтала сльози, тамувала хвилювання і тиснула рукою груди. Набратись спокою, зайти безжурною, так, наче нічого не трапилось. Поправила на голові косинку, обсмикала сукенку, загорнувши розірваний бік під поясок, і спокійно переступила поріг. Тарас сидів замріяний над книжкою. Діти мирно спали.

— Не плакали діти? — запитала вона і почула, що голос її бринів неприродно — був чужим для неї.

— Ні, сьогодні, як янголятка, тихі, — відповів Тарас і пильно подивився на дружину.

Оксана підійшла до ліжка, намагаючись приховати розірваний бік сукні і хотіла накинути на себе старенький халат. Тарас вів за нею поглядом і запитав:

— Чого це ти так сьогодні запізнилась?

— Багато роботи було, тому й запізнилась, — уперше збрехала чоловікові. Уникала зустрітися поглядами, повернула голову в протилежний бік, наче чогось шукала.

— Що, сьогодні дітям нічого не дав? — з глухом запитався.

Оксана паленіла. Далі не могла грати ролі, яка була їй не під силу. Повернулась до нього і глянула у вічі. Побачила в Тараса на устах гірку посмішку. Тонкі бліді уста її дрібненько затремтіли, підборіддя здригнулося.

— Тарасику! — в розпачі кинулась до нього і впала на шию. — Голубчику! Прости мені, їй-богу, нічого не сталося, тільки той гад ліз до мене, — обіймала вона Тараса і плакала.

Тарас здивовано обняв її рукою і не розумів, що з нею скоїлося, про що вона говорить. Він відчував на своїх губах, шиї, чолі теплі дотики поцілунків. І тоді побачив розірвану сукню і все зрозумів.

— Заспокойся, Оксанко, заспокойся. Я тобі казав: будь обережна і не захоплюйся його гостинністю.

— Я все розкажу, все до крапочки, нічого не за-
таю, — благала вона.

— Навіщо, Оксанко, навіщо? Давай краще вечеряти.

Оксана соромливо загорнула порвану сукню, витягла з печі суп. Повечеряли мовчки й полягали спати, але до ранку лише удавали, що сплять.

НА ПЕРЕЛОМІ

Випровадивши вранці Тараса в радгосп, Оксана залишила дітей під пильним доглядом глухої сусідки, сама побігла в місто.

Напередодні революційних свят уряд робітничо-селянської держави потішав населення виробами соціалістичних п'ятирічок, підкидаючи в крамниці дитячі светрики, нитки, голки, а іноді можна було натрапити й на кусочок мила. Оксана й хотіла скористати з передсвяткової торгівлі і щось дістати з речей першої потреби.

До свят ще тиждень, але в місті жахлива метушня. На центральній площі робітники із засу-каними рукавами забивали стовпи під урочисту трибуну. Електротехніки спішно підводили струм для освітлення площі та портретів вождів, виставлених на всіх чотирьох рогах. Телефоністи заінстальовували гучномовці. Робітничі бригади в кожній установі плели вінки, писали на транспарантах гасла, подиктовані часописами, розучували рекомендовані патріотичні пісні. В затхлих, пропахлих олійними фарбами, майстернях мистці умлівали над

портретами вождів, працюючи по дванадцять годин, щоб виконати плян. День і ніч на дві зміни водили пензлями по двометрових полотнах. У книжкових крамницях розпаковували одержані з центру великі паки портретів вождів. Хлопці нарозхват купляли для своїх установ чи підприємств на кожну особу цю зобов'язуючу „мистецьку прикрасу“, щоб вийти на врочисту параду з більшою пишністю і цим ствердити свою лояльність до влади. Представники установ, завкомів, комсомолу штурмували магазини, де розподілялась червона матерія, намагаючись отримати щонайбільше на транспаранти і прапори з тим, щоб після паради, змивши написи, зробити хустку на голову або перефарбувати і пошити сорочку.

Оксана втиснулася й собі до крамниці.

— У нас на скотобазі тридцять робітників. Я вимагаю десять метрів! — галасував, розмахуючи руками, чорнявий хлопчина.

— Товаришу, не можу дати десять, лише п'ять. Усім не вистачить, — з розпачем у голосі відповідав продавець.

— І знати нічого не хочу! — кип'ятився хлопець. — Мені дайте десять. Наша скотобаза відзначена минулого року в газеті як передова. Я скаржитись буду...

— Але ж у мене визначена парткомом норма — п'ять метрів, — і показав список.

Хлопець сплюнув і втих.

Оксана повернулась і вийшла. Тут вона нічого не дістане. Пішла далі. Вона хотіла, ще доки вер-

неться Тарас з радгоспу, прибрати хату, побілити стіни, відсвіжити долівку, зробити скрізь порядок. Хотіла хоч цим пригладити свою вину і зробити приємність Тарасові. Зайшла в крамницю і купила кольорового паперу, бо більше нічого не було. Наробить на зиму штучних квітів і завітчає хату. Обійшла ще кілька крамниць і таки натрапила на нитки. Давали по два моточки, білих і чорних. Просила ще одного, не дали. З тим вернулася додому. Сьогодні светриків для дітей ніде не давали, може, завтра.

Тарас під'їхав до радгоспу, ще як сонце грало в росі. Широкі лани тонули в пишних бур'янах, що тепер відцвітали пожовклими осінніми кольорами. Тисячі сапільників не врятували городини від загибелі — дощі перемогли. Деякі ланки вдалося вихопити, переважно не вразливі на бур'ян. Але цибуля, часник, морква, петрушка тощо загинули. Загинуло тут і багато голодних селян. Але ті, що вижили, тепер сміялися вголос і забули про пережитий жах. Переборовши голодну кризу, вони тепер міцно стояли на ногах, спали в дерев'яних, привезених з Ленінграду, гуртожитках. На кухні варили обід, добрий і вистачальний.

Тарас у радгоспі тепер намагався наладнати організацію праці. Допомігав бригадирам комплектувати бригади, розподіляв робочу силу, придбав пилників, щоб гострити сапи, за його пропозицією воду в бочках підвозили робітникам туди, де вони працювали, і ніхто не носив з собою пляшки. В гуртожитках запровадили чергування в прибиран-

ні приміщення. Поставили великий казан, де постійно грілась вода для робітників. Але все це не врятувало від загину більше половини врожаю. Не тільки робітники, а й сам Тарас цим не переймався. Кожен думав лише про їжу. І навіть сам директор Собельман тепер не журився. Кілька комісій, викликаних з парткому, ствердили, що загибель урожаю спричинили дощі. Про робітників і службовців директор дбав. Надивившись на трупи, тепер не зменшував норми продуктів на кухню, а напередодні свят приобіцяв кожному службовцеві солідний пайок. Увечері в гуртожитку про це тільки й говорили. Кілька разів ходили до директора, додаючи до списку продуктів нові вимоги. Директор посміхався, але не заперечував. Він розумів тяжке становище людей, головне, своїх постійних кадрів — інженерів і службовців.

В кінці тижня Тарас привіз додому ніколи раніше небачений приділ: десять кіло гороху, два літри олії, шість кіло оселедців, десять кіло мармеляди, п'ять кіло цукру, чотири буханки хліба, мішок картоплі, крупи, пшона та інших харчів. Коли Тарас зніс це все з підводи в хату, то в Оксани з радощів мало серце не вискочило з грудей. Та ж цього може вистачити на два місяці! Хутко все поховала від заздрих поглядів і показала Тарасові, що вона отримала ще й на заводі для нього. Повидло, джем, цукор, сушені сливи, сушені груші. В сінях клунок картоплі.

— Півтонни вугілля мають привезти, — хвалилась Оксана.

В хаті відразу стало ясно і весело. Загроза голоду минула. Обоє, радісні й усміхнені, розглядали скарби.

— А подивися, що я ще отримала на робкоопівську книжку, — Оксана почала показувати макарони, борошно, ковбасу, сало, олію, соду, десять літрів гасу до примуса...

Так робітників у місті влада забезпечила, але в селі люди й далі гинули.

— Треба щось відкласти і послати в село, — нагадав Тарас.

— Я вже приготувала, лише віднести на станцію. Ось подивись, що я спакувала, я все записала, — і подала Тарасові лист паперу.

— Ні, таки світ переінакшився, — промовив Тарас, весело потираючи руки, і пройшовся по хаті.

Хата, хоч і старенька, з малими вікнами, але тепер, уквітчана штучними квітами, виглядала привітливо й чепурно. Шевченко, обведений паперовими стрічками, дивився похмуро, проте Тарас бачив у нього під вусами приховану радість. Хліб... У хаті досить хліба. Ну, і як же його не радіти?

МІСТО ЗАХЛИНАЄТЬСЯ РАДІСТЮ

У Вінниці розпочався святковий ранок. Тарахкотіли дошками, стовпами та фанерою вантажні авта, обсаджені молоддю з комсомольськими значками на грудях. Голосисті перегуки розлітались по широких вулицях і головній міській площі. Появилися нові плякати з портретами вождів, ще із свіжою фарбою, широкі транспаранти, розтягнені через вулицю над головами. Стомлені дівчата чіпляли вздовж вулиці свіжосплетені із зелені довгі вінки. Біля трибуни робили останні приготування на майданчику для танців. Утрамбовували, поливали водою і заправляли. Вітрини та вікна прилеглих до площі будинків сяяли барвами гасел, портретами вождів та привітаннями. І скільки тих портретів? На кожному кроці, у кожному кутку, з кожного вікна. Всюди бризкала нечувана радість жовтневого свята: з телеграфних стовпів, із стін будинків, з озелененої площі, із завмерлого заводу і навіть з деяких облич прохожих. Влада ви-

кресала цю радість із зажурених облич щедрим пайком. Навіть пес підкидає над собою кістку, повертається на спині і не боїться, що хтось шпурне в нього цеглинкою.

Пожежна команда сильним струмом води змила останній порох із статуї Леніна, що стоїть з простягнутою рукою біля потопаючої в зелені трибуни. Радіотехнік востаннє випробував мікрофон на трибуні, підправив голосники.

На околицях міста збільшувався і сильнішав гамір. Десь вищала труба — якийсь музикант вправлявся перед грою оркестри.

Василь з родиною зайшов за Тарасом. Підуть на демонстрацію разом. — Ти чому не одягнув синього шевйотового костюма на свято? — запитав глумливо Василь.

— Тісний у плечах. Бачиш, як розрісся, — засміявся Тарас, по якому було помітно, що останніми часами значно схуд. Вони обидва свої костюми давно продали на товкучці і купили хліба, а тепер жартують.

— Ви, дівчата, — звернувся Василь до жінок, — не фарбуйте губів, бо однаково зітрете помаду, як будете на святі ласувати коржики та пити горілку.

— А ти півлітру захопив? — запитала Килина.

— Рикова нестало, то й центроспирт сьогодні зачинений. Та я покладаю надії на Постишева. Не будемо вічно постити. Він же на новий рік дітям дозволив ялинку, то, може, й нас сьогодні чимсь обдарує.

— Ну, досить перебендювати. Ходімо, — запропонувала готова Оксана, і всі вийшли. Тарас з Василем попереду, жінки з дітьми за ними.

— Ти це місце пригадуєш? — показав Василь на закуток під цегельнею, зарослий бур'яном.

— А хіба що?

— Це ж ти тут застромив у землю над трупом минулого року плякат із надписом: „Жіть стало лучше, жіть стало веселій!” Пам'ятаєш, як тоді люди зупинялись і витирали сльози.

— Давай, забудемо про це, — обірвав його Тарас. — Ще десь необережно бовкнеш, то напитаємо халепи.

Біля клубу вже юрбилися робітники з родинами, службовці, адміністрація. Розбирали гасла і портрети, хто який сподобав. Сперечались за менші розміри і легші держакі. Комсомольці кожному чіпляли до грудей червоні стрічки з металевим значком з обличчям Леніна.

— П'ятдесят копійок, п'ятдесят копійок, — кожному казали.

Люди мовчки платили.

Почалось шикування чвірками в колону. Під стіною залишився велетенський портрет Сталіна. Ніхто не хотів брати.

— Устінов, дай двох комсомольців! — гукнув парторг до секретаря комсомолу. Хлопці сперечались, проте змушені були портрет узяти.

— Ти ставай всередину, в тебе латки на колінах, — говорив парторг палячеві. — А ти ставай спе-

реду, — звернувся до обліковця в новенькому костюмі.

Нарешті всі вишикувались: чоловіки спереду, жінки з дітьми позаду.

— Шагом марш! — скомандував парторг, і колона рушила. Попереду лопотів у повітрі червоний прапор із серпом і молотом, за ним портрет Сталіна. Потім ішли вдвійку парторг з директором, а далі перша чвірка з голови завкому, секретаря комсомолу та двох ударників. У незначній відстані чвірка за чвіркою. То була колона. Розтягнена, розпорошена, невпопад тупаючи, рухалась до міста. Біля мосту зупинились. Прилучились до робітників цегельні, які чекали команди почати параду. Хлопці й чоловіки закурили махорочки, жінки ділились новинами, діти радісно верещали. Одні лише діти щиро раділи таким збіговиськом.

Нарешті вулицею навскач на коні пролетів начальник міліції. За кілька хвилин спереду гримнула міська оркестра. Парада почалась. На трибуні стояла сметанка області і міста в гарних костюмах. Вони бундючно споглядали на своїх підвладних. Секретар облпарткому вітав параду. Слова його голосно рвалися в повітрі над головами процесії, що кучерявилася хмарою прапорів, транспарантів, повинню портретів.

— Смерть капіталістам, кулакам і всьому націоналістическому отрепью! Ура-а-а!... — вигукнув секретар.

— Ура-а-а...! — підхопили його вигук комсомольці в рядах демонстрантів.

Минувши трибуну, люди поспішно проходили площу і розбігалися, тікали далі, розбившись потічками у вуличках, провулках, безслідно зникали в дверях найближчих будинків.

— Відбули свою повинність, — відпружено зітхнувши, сказав Василь.

— Ще не зовсім, — відповів Тарас. — Ще треба позбутися цього барахла, — і очима показав на плякати, що тримали в руках.

— Опанасе! — гукнув Василь до обліковця. — Ти однаково проходитимеш біля клубу, візьми й наші плякати, бо ми з дітьми не хочемо заходити.

— Несіть додому на згадку — порадив Опанас.

— Попереджували, щоб у цьому році здавати. А, крім того, у мене житлоплоща розрахована на три особи, — жартував Василь.

— Ну, давай, може, пригодиться на рік, — моргнув Опанас і забрав плякати вождів.

— Легко позбулися, — посміхнувся Тарас.

— Нам просто щастить, — засміявся Василь. — Також кажуть, що сьогодні можна спати спокійно — прокурор не підписує ордерів на арешт.

— Це ще питання. В тридцятому, як я сидів, то приводили й на жовтєні свята.

— Бо тоді ще не було голодової чистки, — заважив Василь.

— Хіба що так.

Наближаючись додому, зустріли Харитю, що була вбрана по-святчному. Як і завжди, поспішала в квітчастій хустці, в старомодних черевиках,

червоному намисті, що підскакувало на грудях. Задихано зупинилась.

— Звідки це ви, Харитю? — запитала Оксана.

— Оце бігала в село, до куми. Думала, сьогодні свято, то ми трішки побалакаємо. А вони, харцизники, всіх у поле погнали. Прийшли ото ми всі до сільради. Гадали, на годинку, а вони винесли прапори, і якийсь чубатий дуже переконував людей, що вони щасливі. Потім сказав, що врожай цього року, завдяки мудрій партії, дуже гарний, а людей тепер мало, то треба негайно всім іти в поле на жнива. І всіх з паради погнали працювати. Мене теж хотіли забрати. Але я їм зуби показала, то відчепилися. Отаке то, людоньки, в селі свято.

— Вам хоч пообідати там дали? — з удаваною повагою запитав Тарас.

— Вони й самі не мають що їсти. Я йшла в село з хлібиною і парою оселедців. Кума зраділа, як на Великдень. Добре поснідали. Думали ще й пообідати... та... Ну, бувайте здорові, я вже й так застоялась.

— Чудовий примірник, — хитнув Тарас головою убік Хариті і засміявся.

— Що б ти робив, коли б тобі така? — запитав Василь.

— Послав би в політпроп, там таких потребують.

Сонце тепло нагрівало землю, в повітрі було тихо і спокійно. В стрісі цвірінькали горобці. Парко. Збиралося на дощ.

М'ЯСОЗАГОТІВЛЯ

Щоранку Василь пильнує Тараса, коли той показеться на Тиврівській вулиці, і виходить йому назустріч. Разом ідуть на працю. Біля заводу Тарас повертає праворуч, у контору, а Василь простує через прохідну будку в завод. Тепер Василь улаштувався обліковцем. Робота легка і мало від кого залежна. Підпорядкувався пляновикові та бухгалтерові. Здивувався, коли його покликала прибиральниця контори до директора. „Невже прийшли арештувати?” — майнула перша думка. Але ж, у першу чергу, арештували б Тараса”, — поміркував і пішов. Ідучи до директора, заглянув у пляновий відділ.

Тарас тільки що розгорнув велетенську, як простирано, звітність з мерехтливими цифрами і вписував підсумки.

— Директор викликає? — запитав Тарас, не підіймаючи голови.

— А ти вже знаєш?

— Поїдеш провітритись, — заспокоював Тарас.

— Куди? — хвилювався Василь.

— Не турбуйся, поки що не в тюрму, — і засміявся.

Власне, мав їхати Тарас, але він викрутився, тихенько підставивши Василя.

— Прошу! — на Василів стукіт почулося з середини кабінету. Василь увійшов.

— Сідайте! От що, товаришу Бурлака. Мені треба послати на село чоловіка, і, хоч умри, нема кого. Може б ви поїхали?

— Звичайно. Якщо треба, то чому ні, — зразу полегшало у Василя на душі.

— От і добре. Я отримав від облпарткому запотребування дати когось меткого в село зрушити м'ясозаготівлю. Літичевський район жажливо відстає. Дасте собі раду?

— О, тут я вже не знаю, — враз охолов Василь. — Туди б слід послати голову завкому чи парторга. Вони краще на таких справах розуміються.

— Знаю, що краще, але вони поїхали в інше місце. Отже, приготуйтеся за півгодини до облпарткому. Я їм зараз задзвоню.

Василь уже й нерадий, що дав згоду. Мати справу з облпарткомом так же небезпечно, як і з ГПУ. Від цих „друзів” тікай якомога далі. Але немає ради. „Чорт з ним! Поїду, подивлюся, що там у селах робиться”, — подумав і пішов приготувитись.

В облпарткомі його вже чекали. Мандат на його прізвище вже був виписаний. В ньому надавалися широкі повновладдя в справі м'ясозаготівлі. Крім того, наділили інструкціями, списками відсталих сіл і казали:

— Ваш район Літичевський. Поганяйте, скличте президію райвиконкому, намільте спину нехлюям і щоб за пару тижнів витягли район з ганебного відставання на перше місце.

Василь мовчки вислухав і пішов.

— Ти чого так рано з роботи? — здивувалась Килина.

— Не ти, а ви. Прошу бути поважнішою, — штучно набундючився Василь.

— Що ти мелеш, кажи, чого прийшов?

— Кажу ж тобі, що я тепер не я, а ми, ми Ніколай второй, — продовжував жартувати.

— Тю на тебе! Ти до нього, як до чоловіка, а він тобі натяками.

— То подивись. Я тепер на секретаря Літичевського райпарткому призначений, — і показав мандат з облпарткомівською печаткою.

— Чи ти здурів! І куди оце тебе знову занесло? Що це за документ? — збентежилась Килина ненажарт.

— Не хвилюйся, жіночко куркуля, таких, як я, в партію не пропустять. Категорія аналізу крові не підходить. Там треба багряної, а в мене блакитна, — заспокоював Василь дружину і пояснював про надане йому завдання.

— То ти ж не кривдь бідних людей. Вони вже й так натерпілись. Досить з них голоду, тюрем та Сибіру.

На станції тільки-но показав через віконце облпарткомівський документ, як зараз же отримав

квиток. Інші „командировочні” стояли з посвідками в черзі і з пошаною чи й острахом поступилися.

У Літичеві від станції до містечка далеко, а транспорту ніякого не було. Випадкові приїжджі рушили пішки, бо ті балагули, які колись обслуговували пасажирів, советською владою давно були ліквідовані. Хто їхав у службових справах, користувався підводою установи. Як же дістатися до району? Раптом він побачив під зламаним бурєю деревом колгоспну підводу. Візник рихтував коней, а пасажир мостився на підводі.

— Товаришу! Куди їдете? — запитав Василь.

Візник сердито подивився і невиразно щось буркнув. Поправляв біля старої шлеї позв'язувані посторонки. Чоловік, що сидів на возі, перекладав з місця на місце клуночок, з якого доносився брязкіт залізниччя.

— До Літичева, — неохоче відповів через плече.

— От і добре, — впевнено промовив Василь і поклав портфель на віз. — Я з облпарткому, хочу дістатися до Літичева.

Чоловік, що сидів на возі, відразу обернувся, його обличчя набрало страху, він посунувся до полудрабка і шанобливо запропонував:

— Будь ласка, сідайте. Ми охоче підвеземо, — і поклав сухої соломи на запропоноване місце. Клуночок із залізом примостив біля себе. Візник незадоволено знову щось буркнув і голосно поскаржився:

— Конячка ні до чого, хоч убий, не дотягне. — Дивіться — ребра світяться.

— Поганяйте, Сарапіоне, — штовхнув його в плече чоловік.

Цей чоловік мав підголені тоненьким шнурочком вуса і, мабуть, належав до провінційних франтів. Він по-зверхницьки говорив до візника, що свідчило про його впливове становище. Коняка жвавенько шарпнула віз і підтюпцем побігла по вкоченій дорозі.

— Ви з Літичева? — начальницьким тоном запитав Василь, вигідно вмовистившись серед воза і зіпхнувши чоловіка до самого полудрабка.

— Ми з села, з колгоспу, — засоромлено признався франт.

— Як же там, у селі?

Сарапіон сидів на передку і півзворотом голови прислухався до розмови.

— Труднощі, товаришу, труднощі. Оце послали мене в Київ роздобути цвяхів, — почав охоче розповідати чоловік. — Розпочали будову свинарника. Ще, як була церковна огорожа, рубали з дроту куски і забивали їх замість цвяхів, а тепер хоч перевеслом в'яжи. Пробували вертіти діри та забивати кілочками, як у старовину, та досвіду нема — лати коляться. Ну, й поїхав я на Євбаз, таки дістав.

— Ще трохи потерпіть, і в нас буде цвяхів, хоч греблю гати, — впевнено відповів Василь.

— Та воно правда. Але навіщо поспішати і розпочинати будівництво, як немає цвяхів?

— Як навіщо? — грізно промовив Василь. — Адже дістали цвяхів?

— Дістати то дістав, та скільки мороки.

— Легко нічого не робиться. Ви думали, що на тарілочки піднесуть? — і Василь запалив цигарку.

Далі їхали мовчки. Чоловік з села налякався і боявся більше скаржитись, а Василь, давши відчути своє післанництво, також мовчав. Навколо розляглися лани колгоспної пшениці, дорідного жита, шовкового вівса. Гойдалися широкою повінню аж до обрії. Чисто-прозоре повітря, напоєне тонким запахом молодого полину та терпкого буркуну, що цвіли на обніжках, радістю наповнювало груди.

Василь обмірковував, як йому треба поводитись у районі. Пригадував потрібні сучасні вислови вождів, якими всі промовці від найменшого до найбільшого густо переплітають свої промови, соціалістичні гасла до народу, в яких вимагається все більше, більше і більше ...

— Чи ви, товаришу, бачили живого Сталіна? — раптом обірвав його думки Сарапiон.

— Очевидно, — бундючно збрехав Василь.

— А диви! — здивовано вигукнув Сарапiон. Повів долонею по довгих, вже з сивиною, вусах. — Леніна теж бачили? — переходя знову запитав Сарапiон.

— Безперечно! Кожний москвич має можливість бачити його щоденно, — підкреслив Василь, начебто він москвич і належить до тих великих, що наводили найбільшого жаху на населення. — Тільки він уже мертвий, у мавзолеї забальзований лежить, — пояснив селянинові.

— Знаменито! — ще голосніше вигукнув селянин і цьвохнув задоволено в повітрі батогом. Коняка здивовано підкинула хвостом і шарпнула воза. Колеса затарахкотіли. — Я б також хотів їх бачити обох, — мрійливо промовив Сарапіон.

„Мабуть, укупі”, — подумав Василь і нічого не сказав.

З долини вигулькнув Літичів. Підвода легко котилася по добрій дорозі. Сонце вже сідало, золотило вбогі дахи жидівської околиці, наповнені вереском кучерявих дітей.

Сторож відповів Василеві, що голова ніколи так пізно не буває в райвиконкомі.

— Але я вам можу його покликати, — приобіцяв і підозріло глянув на портфель, який Василь позичив на цю okazію в Тараса.

— Ні, не треба, — зупинив його Василь. — Ви покажіть, де тут можна переночувати.

— О, скільки хочете! Он, бачите, купа сміття коло зламаного дерева, а далі будинок? Там і переночуєте.

Василь глянув і побачив, як вітер гойдав над дверима будинку широку вивіску з надписом: „КОЛГОСПНИЙ ДВІР”. Будинок відрізнявся від сусідніх тим, що вікна й двері були помальовані охрою, та брудним кольором стін. До будинку прилягав просторий двір, засіяний кізяками, соломою і рештками оброку. В кутку двору повітка під соломою — захист від дощу. Але дах повітки щедро ряснів дірамі.

Кульгаючи на саморобній дерев’яній протезі,

якийсь старий чоловік у солдатському кашкеті з вилинялим козирком, довгим віником підмітав перед будинком засмічений пішохід. Візники часто ночували на вулиці, уникаючи плати за постій у дворі.

— Директор готелю в приміщенні? — глумливо запитав Василь.

— Це буду я, — гордо відставив чоловік віника, немов рушницю на стійці. Він по-вояцькому вигнув наперед запалі старі груди і зміряв поглядом Василя.

— Ого! — не стримався здивований Василь і враз запитав поважно. — Чи можу я дістати окрему кімнату?

— Мене ніхто не пізнає. Всі думають, що двірник. А ви хто будете? — хитро прижмуривши око, запитав дідусь.

— З центру! — з притиском відповів Василь.

— О-о, представникам з центру чи столиці я тримаю спеціальну кімнату, так що не турбуйтеся. Ходімо, я вам покажу, — і покульгав дерев'яною ногою по старих східцях на другий поверх.

В коридорі пахло цвіллю, кислою капустою і людським потом. Спеціальна кімната була в кінці низького коридору. Завідуючий зупинився перед помальованими дверима, покрутив ключем і штовхнув рукою. Через двоє брудних вікон у тісну кімнату з одним ліжком падало світло. Стародавнє дзеркало в круглій золоченій рамі з пожовклою емульсією на склі відбивало шафу без дверей з припасованими дерев'яними кілочками на одержу.

Із стіни Сталін сердито дивився на напис: „ОКУРКОВ НЕ БРОСАТЬ”.

Завідуючий задоволено посміхався до Василя. Василь глянув на велику пляму підозрілого походження на долівці і запитав:

— Кращої кімнати не маєте?

— Ще кращої?!

— Хотів би без блощиць, — і показав на стіні це неприємне створіння.

— В усьому приміщенні завелись. Побризкаю каросиною, а на другий день ще більше їх. Це лише в селі блощиць немає.

— Ну, гаразд. Але постіль на ліжко дайте чисту.

— Та хіба ж ця брудна? Позавчора застелив, — добродушно відповів дідусь і з рипінням протези підійшов до ліжка.

— Тут же хтось спав не роззуваючись! — обурено підняв Василь простирано і показав жовті плями, як на старих пелюшках.

— От негідник! Не роззувався. Я ж його ще попереджував роззутися. Прийшов уночі, мов швець, п'яний, — розповідав про когось завідуючий. — То я вам переверну на другий бік, — запропонував він і почав витягати простирано. — Мила нема, от що, товаришу.

— Добре, я на мило вам щось докину, тільки принесіть чисте простирано, — промовив Василь і подав дідусеві карбованця.

— Одну хвилинку, товаришу, я зараз, — заметушився дідусь і спритно спускався східцями, постукуючи протезою. Незабаром він повернувся з

чистим простиралом і наволочкою. — Це своє даю. За нормою, належить простиралу два тижні бути на ліжку.

— Покажіть, де вбиральня, — попросив Василь.

— Недалечко, через двір, біля повітки, за старими скриньками, — показав дідусь рукою на вікно.

— Надворі? — здивувався Василь.

— Вже два тижні зіпсована каналізація. Вмитися можна з діжки біля порога з чорного ходу. Там і рушник висить на кілку. Але з міста товариші возять свої, то, може, ви маєте, — нагадував дідусь.

— Маєте рацію, — засміявся Василь. — Варто було б і вбиральню возити з собою.

Завідуючий здивовано подивився на Василя і вийшов у коридор.

Василь роздягнувся, вимкнув електрику і, витягнувшись, мов дачник, слухав, як вітер гойдав на одному цвяху широку вивіску над дверима. Він почав уже дрімати, а, може, вже й заснув, але прокинувся від нестерпного свербіння. Увімкнув світло. Стіни рясніли рухомими крапками. Блощиці! — з жахом побачив Василь і бризнув із склянки водою на тисячу крапок. Блощиці були не з полохливих — спокійно перелазили по подушці на ліжку.

— Ах, ви ж соловейки єгипетські! — вилаявся він і відсунув від стіни ліжку, витріпав простирало, подушку, покидав додолу блощиць з матраца, поставив ніжки ліжка в налиті водою мисочки і, задоволено зітхнувши, вимкнув світло. „Тепер

чортового батька доберешся", — подумав, упевнено поправив подушку і незабаром почав дрімати. Раптом щось упало на обличчя. Інстинктивно мацнув рукою. Під долонею відчув мокре і смердюче. Засвітив. Долоня була червона. Вгодована блощиця необачно згинула в нерівній боротьбі. Але ця перемога не втішала Василя. Розпачливо дивився на стелю з тисячами кровожерних створінь. Тоді взяв у коридорі віника і змів їх. Ліг, не вимикаючи світла. Спати до ранку однаково не міг. Пробував читати і щохвилини мстився на сміливій блощиці.

Ще вдосвіта зайшов до райвиконкому. Постукав у двері.

— Прошу! — донеслось самовпевненим тенорком.

Василь відчинив, і перед його зором виріс велетенський стіл з масивною чорнильницею, за столом широке крісло з високою спинкою, і аж тоді в кріслі помітив миршавеньку, з лисиною, постать у зеленому френчі.

— Що вам потрібно? — холодно запитав тенорок із зеленого френча.

— Хочу бачити голову райвиконкому, — сказав Василь.

— Звідки ви?

— З облпарткому, — твердо відповів Василь і недбало кинув на стіл портфель.

Миршавенька постать схопилася з крісла, як ужа-лена, очі злякано бігали, наче в мишеняти. Він за-

побігливо взяв з Василевих рук кашкета і підсунув крісло.

— Дуже радий вас привітати, — підлесливо пропищав і потиснув руку. — Мені здається, я вас бачив минулого року на пленумі облпарткому. Скидайте плащ, давайте, я повішу, — дріботів він коло Василя дрібненькими кроками кущих ніг.

Василь байдуже кинув йому на руку згорнений плащ і подумав: „Потанцюй, чорте, хоч раз біля куркуля”.

— Як доїхали із станції? — облесливо запитав.

— Сполучення у вас, чорт знає яке. Треба про це подумати. Але то дрібниця. Ви мені скажіть, як у вас справа з м'ясозаготівлею? — запитав Василь і подав свій мандат.

Голова глянув лише на червону круглу печатку, що стояла внизу мандату, і йому нервово засмикались на щоках зморшки, а миршавенька постануть ще більше зібгалася — такі печатки йому давно були відомі ...

— Я, товаришу, їздив, сам їздив по селах, посилав на прорив, і ні в зуб. Так, як з каменя води, — розгублено виправдувався він.

— Добре. Скликайте негайно пленум райвиконкому, — сказав Василь, владно закинув ногу за ногу і закурив.

— Товаришу Семенко! — гукнув голова крізь відхилені двері. — Покличте прибиральницю і кур'єра негайно до мене.

Викликані особи зупинились на порозі. Обое молоді, бадьорі, здорові.

— За десять хвилин, щоб тут були члени президії, — суворо наказав голова і блиснув холодним поглядом.

— Слухаю! — по-молодецьки крикнув секретар, повернувся і моргнув до кур'єра та прибиральниці. Всі вийшли.

— На одній нозі! — грізно кинув голова їм услід.

— Товаришу Бурлака! Ви ж, мабуть, ще не снідали? — обережно запитав голова, запам'ятавши з мандату Василеве прізвище.

— Хіба ж тут є де снідати? — зневажливо відповів Василь.

— Що бідно, то правда. Та для порядних гостей щось знайдеться, — хитро підморгнув голова. Він дістав плащ і допоміг Василеві одягнутись. Побіч райвиконкому заховалась за голярнею „СТОЛОВА”. Голова впевнено зайшов і прямував між столиками. Легким уклоном привітався з обслугою. Зайшли в окрему, з одним заслоненим вікном, привітливую кімнату. З'явилась дівчина з перекинутим на руки рушничком. Молода, в білій косинці, вона запитливо подивилась на голову і зиркнула на Василя.

— Що вам на сніданок? — запитав голова у представника області.

— Я не перебірливий, — уникаючи прямої відповіді, сказав Василь. Йому пригадалась домашня картопля і чай, а хліба завжди бракувало.

— Шницель? Котлетку? Оселедчика до чарки? Чи, може, свіжу щучку засмажити? — посміхнувся голова.

Василь вигідно сів біля столу і відповів:

— Цілком здаюся на ваш смак, товаришу голово.

— Яечня, котлети і оселедчик! — підморгнув голова до дівчини. Дівчина щось показала пальцями. Голова хитнув лисиною. — Знаєте, товаришу Бурлака, у нас з м'ясом просто біда. Скільки я написав циркулярів, скільки разів викликав голів сілрад на наради, і нічого не допомагає. Куркульський елемент саботує. Ще як у куркулів була ху-доба, то раз-два, і плян виконали, тепер куркулів немає, підкуркульники висохли, а з підшіптувачів, як з козла молока.

Дівчина поставила на стіл у полумиску запашну яечню, свіжі котлетки і два оселедчики. В карафці зеленіла горілка. Голова спритно налив чарки і поставив одну перед Василем.

— Натщесерце не п'ю, — відповів Василь і підтягнув до себе яечню.

— Невже? — здивувався голова. — Така здорова людина і щоб ... То, може, пива?

— Пива — так, — і взяв виделку.

— Пиво! — крикнув голова і стишено до Василя: — А я, як не вип'ю зранку, то цілий день, мов зачумлений, сиджу в кабінеті.

На столі дзенькнули два кухлі з пивом. Потім дівчина принесла варені раки. Василь випив пива і почав закушувати раками, які любив до нестяму. Голова налив собі ще й другу чарку, випив одним духом і потягнув з кухля пива.

— Запити пивом горілку — це насолода. Тоді

людина насолоджується. Попробуйте, — запропонував він Василеві.

— Можна, — погодився Василь, відчужаючи, що вже порядно наївся, і чарка горілки не пошкодить.

Голова аж повеселішав. Підніс Василеві чарку і налив собі. Цокнулись. Горілка відразу вдарила в голову. Василь закусив оселедцем, запив пивом і закурив:

— От тепер і про справу можна побалакати, — почав ділову розмову. — Район ваш відстає, один з гірших. Скотився на останнє місце :..

Голова райвиконкому враз насторожився. Нижча його губа виразно затрусилась.

— Керівництво району спочиває на лаврах, п'янствує, закушує тихенько м'ясцем, а робітники міста, армія, працівники тяжкої промисловости м'яса не мають. Я не говорю про вас, товаришу голово, — поспішив його заспокоїти Василь, коли побачив на його лисині потічки . — Я лише кажу про ваш актив. Без його підтримки ви нічого не змогли зробити.

Голова підбадьорився.

— Так, так, товаришу інспекторе. Актив розгвинтився. Самі бачите, як я стараюся. Ви вже допоможіть, підкрутіть трохи гайку.

— Підкручу, — приобіцяв Василь і піднявся.

Обслуга столової, очевидно, підслухувала. Стишено провела їх поглядами до дверей.

В залі райвиконкому чимало людей. Василь розв'язно привітався і сів біля стола. Голова зайняв глибоке крісло і почав нараду:

— До нас, товариші, завітав з області представник облпарткому в справі м'ясозаготівлі. Прошу, товаришу інспекторе, — надав він слово Василеві.

Василь неквапливо підвівся, обвів присутніх похмурим поглядом, тяжко сперся долонями на край стола.

— Ну, що, п'янствуємо, чи заготовляємо м'ясо? — суворо запитав Василь і зробив павзу.

Кожен з присутніх, очевидно, відчував за собою гріх, бо всі повтягали голови в плечі.

— Ваш район — один з найгірших в області. Свою ганебною роботою ви поставили область на передостаннє місце. Ваша негосподарність, нехлюйство пустили м'ясозаготівлю на самопас. Це все спричинило невимовні труднощі в системі ... Василів голос мужнів, жести певнішали, слова падали грімко, наказово. „ Так може говорити людина лише з центру, що почуває за плечима силу влади”, — думали присутні і цікавились, хто ж він такий. А Василь рубав з плеча, кидав страшні обвинувачення і погрози. Що далі говорив, то більше входив у свою роль. Цифрові показники, отримані в області, приперчував такими цитатами, що в жодній книжці не знайдеш, і це ще більше впливало на слухачів. Закінчив свою промову натяком на можливий саботаж, а звідси, як логічний висновок, тяжка кара.

— Хто хоче слова? — запитав голова райвиконкому.

Виправдуватись страшно, а ганьбити себе ніхто

не наважувався. Мовчали. Тоді Василь запропонував заздалегідь підготовану резолюцію: „Усім членам президії негайно виїхати по селах і щовечора подавати по телефону звітлення. Повернення до міста лише за дозволом голови райвиконкому. Сам голова залишається в районному центрі”.

Тяжким каменем упали ці слова на присутніх. Вони знали, що в селі навіть виспатись нема де, щоб не набратися вошей. Чорна вбогість, безмежні злидні. Собі Василь залишив найвідсталіші села, решту розподілили між президією. Наказав голові приготувати бричку. Пленум закінчився. Василь попрощався і вийшов. Чекав візника в дворі і курив. Він умисне вийшов, щоб уникнути розмов.

— Здорово, Василю! — почув він, і на його плече лягла якась тяжка рука.

Василь відрухово обернувся. Перед ним посміхався колишній односельчанин Назар, сільський активіст. Тепер він був чисто виголений, у прасованій сорочці, гарному костюмі. Цигарка випала з Василевих рук. Уся його, так добре побудована, гра пішла з димом. Він втягнув голову в плечі, наче сподівався приголомшуючого удару.

— Добридень, — тихо відповів і збентежено потис простягнену руку. — Де ти тут узявся?

— Та я ж був на пленумі райвиконкому. Слухав у куточку, як ти нас чистив. Добре чистив. Мені не хотілося вірити, що це ти. Вітаю! — засміявся Назар.

— То ти що, член президії райвиконкому? — здивувався Василь.

— Я тут учителюю, директором десятирічки вже два роки. Але ти не хвилюйся, я сам з селом порвав. Скінчив учительські курси і тепер учителюю. Хай його чорт, з тим колгоспом!

— А як же батько, в колгоспі?

— Та де! Утім і справа, що вийшов. Не захотів на ледарів працювати.

— Це цікаво ...

— Ти розумієш, — перебив його Назар, — вимагали від батька корову здати, а він не захотів. Тоді його викинули з комнезаму і написали на курси про мене погану характеристику. Добре, що я був уже в партії, бо могли б не дати закінчити. А тепер, якби довідались, де я, могли б шкодити.

— Та тебе не зачеплять.

— Думаєш? Різно буває. А де ти працюєш?

— У Києві, на електробуді, — збрехав Василь, не довіряючи Назареві. Потім сам сміявся з такої недоречної вигадки, бо Літичів не Київської області. Проте, Назар не звернув на це уваги. Бричка була готова. Василь подав Назареві руку, попрощався.

— Ти ж дивись, нікому не кажи, що мене тут бачив, — шепнув наостанку Назар.

От худоба бреше! Колись розкуркулював, а тепер удає покривдженого і переслідуваного.

Настрій у Василя був зіпсований, наче горошина під коліно попала. „І де його лиха година вирвала?“ думав він про Назаря.

Дорогою візник про щось його запитував, він щось невпопад відповідав, потім розохочений

візник щось розказував, та Василь, заглиблений у можливі фатальні наслідки зустрічі з Назарем, нічого не сприймав. Назар міг легко його здемаскувати. „Кожна година приносить несподіванки”, — подумав Василь, і в ту ж мить десь збоку пролунав постріл, за ним другий ... Із-за копиці почорнілого сіна вийшов у будьонновці, з рушницею в руках, чоловік і простував до недалекого ліска.

— Колишній заколесник, — хитнув візник головою в напрямі мисливця.

— Як то заколесник, щось не розумію? — запитав Василь.

— Я теж спочатку не розумів, — посміхнувся візник, — а потім, як розтовкмачили, то стало ясно, як на долоні. Той мисливець — колишній чекіст. А чека по-нашому — заколесник. От його люди й прозвали заколесником. Із служби його тепер вигнали. В голові в нього тее ... От він цілими днями й ходить тепер по полю та горобців стріляє. **Містечковий, ми його добре знаємо.**

Василь ще раз подивився на того чоловіка, що раніше стріляв людей, а тепер горобців, і навялились жажливі спогади. Це ж той носій кривавої історії нищення людей у льохах в час розгулу військового комунізму. Скільки на його сумлінні жорстоких дій з безневинними людьми? Від однієї назви „чека” у нього терпне тіло. Найбільше врізався йому в пам'ять комісар-чекіст Фукс, що в звірячий спосіб знищив студентів у 1918 році. Була осінь ... Перший сніжок соромливо притрусив пожовкле листя під деревами, побілів прив'ялу

траву в садках, приховав почорнілі стріхи сільських будов. Тихо плив місяць над сонним селом. Раптом бамкнув дзвін з дзвіниці, тривожно сколихнув повітрям. У ту ж мить тріснув постріл. Сухо прокотився левадами, відгукнувся луною у верболозах, і моторошна тиша проковтнула його. Василь тоді ночував у Тараса. Їх рзбудила Дем'янова сестра Марія. — Тікайте, хлопці, більшовики в селі! З Гумані приїхали, вбили сторожа коло дзвіниці, арештували вже хлопців-студентів.

Як зайці, сполохано тоді тікали хлопці городами. А в селі заводила собачня і було чути людський гамір. Хотіли визволити і не вдалося. А за тиждень у село підводою привезли змасакрованих у чека в нелюдський спосіб усіх студентів, щоб трупами налякати інших і придушити спротив советській владі. Ах, яка то жахлива була подія! Ще й тепер у Василя при цій згадці терпне тіло, і на очах виступають сльози. А тепер цей гад ходить по полю і стріляє горобців. Коли ж на тебе прийде черга? Василь ще раз глянув у той бік, де сховався за колесник.

В'їхали в село, зупинились біля сільради. Василь зіскочив з брички, прожогом кинувся в сільраду, щоб більше навіяти страху. На порозі зіткнувся з чоловіком, що збентежено спотикався назустріч.

— Де голова сільради?! — грімнув Василь лютим голосом.

— Я голова, — злякано відповів огрядний чоловік, спантеличений войовничою поведінкою Василя.

— Неподібство! Нехлюйство! Розгардіяш! Що ви тут робите! — галасував обурено Василь, ускочивши в сільраду, гримнув портфелем об стіл і витріщив грізні очі на переляканого голову сільради. — Як у вас іде м'ясозаготівля? Я представник облпарткому, — кинув страшною назвою.

Голова сільради заметушився. „Орден красного знамені” зорів на лівій відлозі його піджака. Василь від цієї кривавої відзнаки ще більше запалився рішучістю. Хотілося бодай трохи поверховодити тими, хто йому перекреслив життя. Сів у глибоке, мабуть, попівське крісло і впевнено витягнув ноги. Голова здоровий, як дуб, угодований і червонолиций, тупцював розгублено біля стола.

— Товаришу представник! Легше можу дати в тюрму десять осіб, ніж одну курку з села. Нема що давати, — розвів дебелими руками. — Ще як були куркулі ...

— Дайте мені списки селян по м'ясоздачі, — перебив його Василь і закурив.

Голова сільради підійшов до шафи і почав шукати. Йому на допомогу вискочив з кутка кімнати, з-поза малого столика, секретар. Перекидали наспіх папки. Але в тому паперовому розгордіяші тяжко було швидко відшукати потрібну справу. Купи папок перекидали з місця на місце: папка яєць, папка молока, папка соломи, папка овочів, збіжжя, вовни, пір'я, гриви, позики. Всі вони містили в собі списки селян, у всіх чогось вимагалось, натомість не було жодної, що давала б щось селянам. Але з голого не візьмеш. Рік за роком за-

боргованість росте і входить у нормальний сільський побут. До заборгованости звикло зубожіле селянство і сама сільська влада.

— Чи знайдете сьогодні? — єхидно запитав Василь.

— Де списки?! — гримнув голова на секретаря.

— Югино! Ти не бачила часом списків з м'ясом? — в свою чергу, запитав секретар у прибиральниці.

— Почекайте, може, під шафу впали? Це часто буває, — відповіла дівчина з босими порепаними ногами і в полатаній спідниці. Взяла в кутку віника і махнула під шафою. За допомогою віника на світло денне висунулась пожовкла папка. Голова ухопив, обтрусив, змахнув бруд полою піджака і подав Василеві. Стояв перед столом і кидав лютим поглядом на секретаря.

— Це хто? — штрикнув Василь пальцем у перше прізвище.

— Вдова по червоногвардійцеві. Минулого року чоловік помер. Був головою комнезаму в селі, — поспішав голова дати характеристику заборгованця.

— Худоба в неї є? — запитав Василь.

— Теличка. Троє діточок корівки чекають, — співчутливо пояснював голова.

— А держава? Я вас питаюся, як буде жити держава?! — накинувся Василь на голову. — Ви що, думаєте, робітники в місті будуть залізо гризти? — і так розлючено подивився на голову, що той згоден був крізь землю провалитись. — Забра-

ти теличку! — гримнув Василь і записав її прізвище в блокнот. — А це? — знову запитав і показав пальцем у списку. *Ще так Василь бореться з*

— О! Це інвалід, активіст, — запевнив голова. *Він перший*
— Він перший виліз на церкву хрести спилювати. *Багато вклав праці в колгосп. Лише, бідака, втратив ногу біля арсеналу в Києві у боротьбі з петлюрівцями.*

— Це все добре. А худобу він має?

— Корівку має на шестеро дітей, — несміливо признався голова.

— То це ж шкідництво! Та ви ж затаюєте худобу! — гримнув Василь.

— Він завжди здавав. А цього року ми хотіли йому полегшення ...

— Забрати корову! Активісти мусять прикладом бути, в першу чергу здати. На них тепер покладається вся надія! — обурено репетував Василь.

— А це хто? — і знову штрикнув пальцем у список.

— Ага! — втішено вигукнув голова. — Це злісна куркулька. Відколи чоловіка вислали, нічого не дає. Ми хочемо її до показового суду.

— А худобу має?

— Ні, ми забрали, як розкуркулювали.

— Гмм!.. — задумливо прогукнув Василь. — То хіба з риби вовни наберете?

Голова спантеличено кліпав очима.

— Прискун Федір! — прочитав Василь уголос і запитливо підвів очі.

— Наш активіст. Походить з наймитів, а в рево-

люцію боровся в рядах партизан проти Врангеля. Гарна людина, тільки любить ... — і голова цокнув себе щигликом по горлянці.

— Випиває? — байдуже запитав Василь і занотував його прізвище.

— Пропиває все.

— А що це за Сторожук Марія? — обережно підходив Василь.

— Самостійничка, від чоловіка навчилась. Кого не здивує, то агітує, що, коли б Україна самостійна, краще було б. З бідняків, але собака з чорним піднебінням. Чоловіка вбили чекісти, а її ще ...

— Сволоч! — голосно вилаявся Василь не вдома, на яку адресу, і перегорнув наступну сторінку списку, нотуючи боржників. Він записував „актив” і „контрреволюцію” окремими помітками. За годину, наловивши досить боржників, підвівся: — Ходімо! — звернувся до голови. — Захопіть двох виконавців.

Сіли на підводу і гуртом поїхали вулицею села.

— Кривило Марфа, — назвав Василь перше прізвище із списку, де стояла дрібненька помітка: „Вдова по голові комнезаму.”

— Ось недалеко, — показав голова рукою на широкий двір, обнесений високими штахетами, із старим садком перед хатою і криницею біля воріт.

— Гарне господарство, — похвалив Василь.

— Куркульське. Лише советська влада дала змогу біднякові пожити.

У Василя вже було готове рішення. В його уяві

виринула страшна картина розкуркулювання, висилка, плач дітей, сльози і благання матерів ...

Зайшли в хату. Трое обмурзаних діточок зустріло їх поглядами великих вирячених очей. Дитячі голови в'яло хитались на тоненьких шиях. Вони сиділи на голій лежанці. Брудні коліна і ноги стирчали з-під подертих сорочок. Вони оббирали лушпинки з вареної картоплі і, вмачаючи в насипану на лежанці купку соли, їли з цибулею. В кутку хати, біля стіни, стояло широке ліжко з перетертою соломою, накрите єдиним у хаті заялженим рядном, на жердці під стелею висіла стара свитина і кожух. На лавці щербатий баняк і відро з водою. Великий дубовий стіл, широкі лавки і висока скриня. Все це доброякісне, куркульське, зроблене на довгі роки. Господині в хаті не було.

— Де мама? — запитали в дітей.

— Пішли корову доїти, — відповіла старшенька.

— Ходімо, — сказав Василь і повернувся до дверей.

На порозі зустріли Марфу.

— Добридень, — сміливо привіталась і обтерла рукавом брудної сорочки чоло та поставила на лавці дійницю з молоком.

— Чому не виконали м'ясоздачі? — запитав Василь, і йому здалося, що сорочка на Марфі куркульська. Він уявив, як за цією сорочкою плакала власниця, як лементували діти, як господар, схилившись на стіл, закам'яніло дивився на того чоловіка, що порядкував у чужій скрині, привласнюючи чуже добро.

— З мене м'ясо? Та мій чоловік життя поклав за советську владу. П'ять років працював день і ніч, поки куркулі через вікно не вбили. І щоб тепер я давала м'ясо? Щоб я не мала пільги?! — верещала Марфа.

— Вам советська влада дала хату, землю, свободу, а ви тепер будете її своїми спротивами підривати?! Хто ж тоді буде давати за вас податок?

— Куркулі хай виконують, — сперечалась Марфа. — Хай вона згорить, ця хата, як життя немає. Дайте мені батька дітям! Я своєму чоловікові сто разів казала: — Не йди в комнезам. Не послухався, — і на очах у жінки блиснули сльози.

— А де ви узяли цю корову? — обережно запитав Василь.

Марфа мовчала, мов не дочула запитання.

— Забрати корову, — кивнув Василь виконавцям і вийшов з хати. І раптом за собою почув прокляття:

— А щоб ти вдавився нею! Щоб вас грім побив! Щоб вас і на тому світі в колгосп загнали!...

Василеві було смішно і моторошно. Гине українська нація, пропадає народ. Але принаймні хай відчують советську владу творці її, ті, які захлиналися, вітаючи її.

До вечора він забрав ще кілька корів. Переночувавши в голови сільради, вранці виїхав до села Сороки. Зробив і там такий переворот, якого ще активісти села не бачили. За тиждень об'їхав шість сіл. Повертався додому роздвоєний. Чи добре він робив? І його то палив сором, то душив жаль за

заподіяну людям кривду, то мстиво думав: „Зуб за зуб”. А чи ти знаєш? Сьогодні куркулясь.

Збентежена дружина зустріла його з плачем:

— Що ти там наробив, людоїде?

— Що таке? В чім справа?

— Ти ще й не знаєш? Дивись на зведення в газеті: „Літичевський район вибився на третє місце”. Це не твоя робота?

Василь посміхнувся.

— І ти ще після цього радієш? Скільки ти корів забрав?

— Почекай, не гарячись. Я повторив проголошену Леніним експропріацію експропріантів: відібрав куркульські корови і виконав плян м'ясоздачі.

Робив за принципом: Мені пага чє — так
хчї буде так усїм. Я мнє погубя
москвалї у місті, і я брїж живий.

ПІДКОВА

Ранок зустрічав завжди Підкову на вулиці. Стара, немічна і сухорлява постать жалюгідно гнулась під тягарем двох відер на коромислі. До криниці в долину він збігав смішно дрібнесенькими кроками, штудерно плував ногами, а вповні повертався поволі, артистично балянсуючи плечима і підпираючись ціпком. Вітер ворухив ріденькі стебельця сивини на продовгасто сплюснутій голові, тоненькі беззубі уста постійно шептали молитву. Він був такий скорбно-непоказний, що часто чув позаду себе: „Боже! Таке хлопча запрягають до відер”. Але подорожній, минаючи водоноса, зацікавлено заглядав в обличчя і бачив побожно загострену сиву борідку, а, зачувши сумирне „Слава Ісусу”, прикро вражений, ще кілька разів оглядався. Часто його жартома запитували: — Чи ви штундист чи баптист, риба чи рак? — Я не рибак, а Підкова, — добродушно відповідав, і посмішка промінювала з-під його сивих вусів.

До революції хлопчиком був при монастирі, а потім большевики ченців розігнали. Єдина власність Підкови — бідна похила хатина серед пустого

подвір'я осиротіло світилась двома вікнами на широкиї проїжджий шлях. Під час обіду навколо великої миски з картоплею він серед п'ятірка дітей не виділявся ні батьківським ростом, ні мужнім чоловічим голосом. Його дружина, рум'янолиця, повногруда й огрядна Степанина, підхопивши попід пахви, однаково допомагала вилізти на піч котромусь із дітей, як і чоловікові. Тоді обоє реготали. Чим вони харчувались у цей голодний час, ніхто не міг дізнатись, але босі рум'яні дітлахи, гасаючи по снігу на подвір'ї, викликали подив.

Улітку на цегельні він поганяв коней у вирлі глиномішалки. До закриття церков, Підкова незмінно стояв біля крилоса і підтягав дячкові. А взимку?...

Звечора падав сніг, ніжний, пухнастий. Стелив рівною плахтою землю. Земля сріблилася, як великодні ризи. Тарас уночі прокинувся, накинув на плечі пальто і вийшов надвір. Раптом побачив через тин, що в садку Підкова замітає стежку. „Дивак якийсь”, — подумав Тарас і вернувся в хату досипляти. А тимчасом левадами брели в снігу три особи. Приглядалися під ноги і сперечались.

— Кажу тобі, що це корова, взута в черевики, — говорив один.

— Як же можна корову взути в черевики? Це сліди людини, — заперечував інший.

— А дивись-но сюди: сліди зникли, наче хто замів. І що воно за чудасія?

— Дійсно цікаво. І саней не помітно, щоб проїжджали ...

Люди стояли і розгублено розглядалися навколо.

— Давайте перейдемо городом через це подвір'я та подивимося на шлях, — запропонував один голос.

Трое людей перелізло через перелаз, побрело снігом між деревами і ввійшло крізь відхилені ворота в подвір'я. Попрямували один за одним на шлях. Раптом задній на снігу зауважив рожеву пляму. Носком чобота штурхнув свіжий незайманий сніг.

— Хлопці! Кров! Йй-богу, тут корову зарізали!

Передні хутко повернулись. Під снігом на землі справді стояла ще свіжа кров.

— Знайшли! — радісно вигукнув один.

— Шукай м'яса, — сказав інший, і вони розсипались навкруги, розворушуючи глибокий сніг. Але ніде нічого не було. Тоді відчинили двері маленької повітки біля хати. В повітці якесь хламіття, на долівці дошки, а м'яса нема. Хлопці хутко підняли дошки і виявили вузький хід у льох.

— Ану, присвіти, що там у льоху, — почувся голос.

На дні малого льоху було видно корову, яку хтось хіба чудом туди запхав.

— Нарешті! Ось вона де, — промовив старший.

Двое залишилось на варті, а третій щодуху побіг по міліцію. Навколо було тихо, навіть шлях, завжди такий гомінкий, тепер спав. На сході рожевіло. Незабаром блиснуло ясне зимове сонце. Життя прокинулось. Біля воріт зупинялися цікаві. Але ніхто не виходив. Міліція приїхала кіньми.

Розтявши, шматками ледве витягли з вузького льоху корову, наспіх укинену із шкірою. Дальші розшуки принесли докази злочинського гнізда: різноманітні прилади до ламання замків і дверей, а також великі горщики на м'ясо, кишки і кров. Тут же на кілку сушилися мокрі черевики.

Міліція викликала з хати Підкову.

— Що то за м'ясо у вашому льоху? — запитали його.

— Не знаю. Цієї ночі я з хати не виходив, — тихо відповів Підкова.

— Мабуть, хтось підкинув? — засміявся міліціонер.

— Пречистая Діво, мабуть, хтось підкинув, — забожився, повеселішавши, Підкова.

— Ну, збирайся пречистий, підемо з нами, — наказав міліціонер.

Підкова затрусився, кліпав злякано закислими безвійними очима. Взув на босу ногу подані йому в сіні дружиною чоботи, одягнув засмальцьовану фуфайку і полохливим, непевним, кроком пішов між міліціонерами до саней.

За тиждень слідчий викликав Тараса на допит. Тарас збентежився, не дивлячись на те, що в повідомленні чітко стояло: „Як свідок”. На всякий випадок, попрощався з родиною і взяв хліба.

— Що ви можете сказати про свого сусіда, громадянина Підкову? — запитав слідчий.

— Чесна й порядна людина, — відповів Тарас.
— До того ж, працююча, статечна і ...

— І що ще? — нетерпеливився слідчий.

— І віруюча та богобоязлива, — додав Тарас. — Думаю, що тут виникло непорозуміння або якась провокація. Допускаю, що він невинна жертва хитрої злочинської зграї.

— Знаєте, — казав слідчий, — віруючим людям я не вірю. Проте, на допиті і в мене склалось враження, що він не винен. Та чим пояснити знайдені в нього злочинські прилади?

— Можливо, що про них він і сам не знав, — висловив здогад Тарас і відразу пригадав собі, як тієї самої ночі Підкова чомусь замітав сніг у себе на городі. Але про це слідчому не сказав — шкода стало його діточок. Та й не був певний своїх здогадів.

— То ви думаєте, що він не винен? — ще раз запитав слідчий.

— Переконаний. Такі люди на злочинство не здатні.

На цьому допит скінчився. Тарас пішов додому, а ввечері з-під арешту звільнили Підкову. Прийшов до Тараса, переступив поріг і впав навколюшки. Обличчя його було бліде, запухле, з синцями.

— Голубчику! Братіку рідненький! Простіть мені, неприкаянному грішникові, — тихо схилюв він перед здивованим Тарасом.

— За що? — запитав Тарас.

— Обманув я вас своєю молитовною сумирністю. Всіх обманув: і слідчого, і людей. Лише Бог про це добре знає і бачить. Але чую я свою останню хвилину на цьому короткому та грішному світі —

побили мене тяжко. Піду я скоро від вас. Та не допустить мене Бог з гріхами в Царство Вічності. Хочу хоч перед вами висповідатись, як перед чесною людиною. Не втримався я перед землею спокусою. Голод цьому виною. На цегельні зимою праці нема, а діточки, самі знаєте, їсти кричать. І саме до мене прийшли люди. Ми, кажуть, розкулачені і дозвольте зарізати у вас нашу корову. Віддячимося — м'яса залишимо. — А де ж ваша корова? — питаюся. — В хліві голови райземвідділу, — відповідають. Подумав я тоді, помолився, і погодився: не крадене, а своє беруть. А це прийшли знову. Переконали мене, що в злодіїв не гріх відкрасти. Я знову погодився, і зате мене Бог покарав.

Підкова закашлявся і сплюнув у брудну хусточку кров'ю.

— То ви виказали тих людей слідчому? — запитав Тарас.

— Хай мене Бог боронить зробитися зрадником, Юдою. Але вам перед смертю признаюся. Грішник я великий, простіть мені, — і обняв Тарасові ноги.

— Бог простить, — сказав Тарас і підняв Підкову.

Очі Підкові тепер світилися дитячою радістю, він повернувся і ледве виволікся з хати.

Вранці сусідка прибігла і сказала, що Підкова помер. Поховала його жінка без процесії. Щоночі дітям Підкови хтось приносив харчі і залишав у повітці.

НЕБЕЗПЕКА

Тепле весняне сонце своїм промінням залило сад навколо заводу, що стояв у білому цвіті. Золоті пасма пробивались поміж густими вітами крилатих дерев на свіжу траву, строкато лягали на втоптану доріжку.

Тарас вертався з роботи навпростець садком і тим наполовину скорочував дорогу. Робітникам ходити через сад заборонено. А Тарас, порушуючи директорів наказ, тишком-нишком шмигне поза контору, пролізе за кущем через дірку в огорожі і вже в саду. А там палицею кинути і вдома.

Гарна погода і весняне повітря збуджували погожий настрій, і серце Тарасові солодко мліло. Ішов, нічого не думаючи, безжурно наспівував:

Очі — то зрілі каштани,
Губки, як вишні в саду,
На плечах хвилясті ліяни,
Ох, як люблю я, люблю ..

— Кого? — вигулькнула з-під бузка Іра і крикнула над самим вухом.

— Ірочко! Де ж це ти тут узялася? — вкرای

здивований, радісно скрикнув Тарас і вхопив її в обійми

— Пусти, ведмедю! — виривалась від Тараса.
— Ще кістки поламаєш ...

Тарас розглядав її, як диво. Іра підросла, свіже обличчя засмагло, здавалась ще кращою, ніж була раніше. Вона із смаком одягнена, на голові зелений капелюшок, руки в лайкових рукавичках, чути парфуми. Тільки очі, глибокі, насмішкувато-чарівні, ті самі та губки по-дитячому пухнасті, наївно маленькі, так само квітли усмішкою. І, Може, таке саме або й трішки густіше волосся, що хвилями спадало на плечі.

— Ти скажи, де працюєш? Що робиш? Мабуть, уже маєш чоловіка?

— Чоловіків багато, а друга не маю, — і глянула на нього скісним поглядом так лукаво, що Тарас аж затремтів, тьохнуло в грудях серце. Він узяв її за руку. Іра легенько висмикнула.

— Із заводу, як ти сам знаєш, я пішла після зустрічі з твоєю дружиною в робкоопі. Довго шукала доброї праці, часто міняла місця і нарешті знайшла, — Іра зупинилась і пильно подивилась на Тараса.

— Кажі, не бійся, ми ж тут удвох, — заохочував Тарас. }

— Та я оце і чатувала тебе, щоб бути удвох. Отже, працюю я секретаркою в прокуратурі. Це не таємниця. Але що я там роблю, то про це вже буду мовчати. Поступаючи на працю, я дала підписку ...

Тарас зосереджено слухав, не спускаючи зору з Ірчиних уст.

— Розумію, — погодився він.

— Я тебе чатую вже кілька днів. Стояла на вулиці, чекала біля містка, виглядала при виході з брами, а тебе чорти носять навпростець. Насилу догадалась.

— Сюдою ближче додому, — посміхнувся Тарас.

— Знаю, поспішаєш, бо маєш гарну жінку і діточок, — з якимсь докором проговорила, і тінь легкого смутку лягла їй на чоло.

— Ірочко! — кинувся до неї Тарас.

— Не треба, — відвела його рукою. — Нічого не кажи і нічого не пояснюй. Тепер пізно, і я не маю часу. Я не хочу, щоб нас хтось бачив.

— Та я не боюся, — запевнив її Тарас.

— Зате, я боюся. Слухай, ти мусиш виїхати з міста, — сказала вона твердо і навіть суворо.

— Я?! А це чому? — здивувався Тарас.

— А тому, що якийсь дурний дантист, що працює в НКВД і має великі впливи, зробив донос на твою дружину. Факти не ствердились, бо батьки твоєї дружини, як виявилось, бідняки. Та він чогось уївся і тепер готує лезо на тебе. А в тебе, здається, не все в порядку? — і запитливо подивилася в очі.

— Та так ... — ніяково сказав Тарас.

— Ну, то слухай мене. Виїжджай з міста і то негайно. А тепер бувай здоров.

Іра пішла. Тарас стояв приголомшений. Хотів

догнати Ірочку і на прощання вдячно поцілувати. Та вона вже зникла за деревами.

Що ж тепер робити? — гарячково запрацювала думка.

Над головою співали пташки, з трави обзивався довгоногий коник, десь дзвінко стукав ковальський молоток.

„Ніколи не треба падати в розпач”, — заспокоював себе Тарас. Він постановив негайно бачитись з Чигрином. Чигрин тепер працює головним інженером у тресті, що міститься у Вінниці. От лише застати б його в тресті. Просити його, щоб звільнив із заводу, і він зараз зникне з Вінниці, може, аж у Донбасі опиниться.

Тарас повернув до міста, поспішаючи вулицями. — Ірочка! — знову вернувся думкою до зустрічі. Як сон з'явилася, майнула метеором і слід згас. Після кількох років розлуки блиснула на хвилину і зникла. І чому? Хіба тому, щоб внести в душу подвійний неспокій? Коли б не згадала про дантиста, якому Оксана кинула на голову пакунок, то видавалося б фантазією. Не повірив би в її попередження. Але чому вона взяла на себе такий ризик? Приязнь чи людяність? Ні, мабуть, спогад про минуле. Не погасли в її серці почуття до Тараса ще й досі ... Безмежно вдячний їй, Тарас підійшов до тресту. Службовці вже збирались додому, щохвилини поглядаючи на годинник.

— Микола Іванович у тресті? — запитав він секретаря.

— Нарада в директора. Зараз закінчиться, — відповів секретар.

Тарас сів на вільне крісло і задумався. Постановив уже, що буде, а на роботу завтра не йти. Пакуватиме хатнє добро. Він навіть не знає, куди поїде, але тепер його проймав страх арешту, і він готовий зараз усе кинути і тікати. Будь-куди, аби загубитися.

Чигрин вийшов з кабінету, побачив Тараса і дуже втішився.

— Це добре, що ви тут. А я думав завтра прийти на завод, щоб спеціально з вами бачитись.

— А я наче передчував і прийшов сам, та не знаю, чи стану вам у пригоді, — сказав Тарас.

— Зайдемо на хвилинку до мене в кабінет, — запропонував Чигрин.

Коли вони сіли в крісла, Чигрин сказав:

— Тарасе Івановичу, хочете поїхати економістом на Кам'янець-Подільський завод? — і, не чекаючи відповіді, поспішив запевнити: — Ставка там більша, отримаєте набавку. На переїзд місячну ставку, а також повернуть вам фактичні витрати на перевезення родини.

У Тараса наче сонце в грудях спалахнуло. „Мабуть, мені Бог допомагає, — майнуло в думці, але назовні радощів своїх не виявляв.

— То згода? — допитувався Чигрин.

— Не заперечую. Мені однаково, чи тут, чи там, аби не було труднощів з квартирою.

— Не турбуйтеся, ми напишемо, щоб вам і в цьому допомогли. Тоді готуйтеся. Я з директором

тресту говорив, чекали вашої згоди. Отже, сьогодні вже пізно, завтра зайдіть по відрядження.

Розпрощались. Чигрин кудись поспішав. Вертаючись додому, Тарас радів: переїде в іншу область, а там поки советська бюрократична система його знайде, то рік мине. А потім знову постарається кудись переїхати. Не він один в НКВД на обліку, щоб лише ним цікавились, там таких мільйони. Головне, в одному місті не засиджуватись, не обростати мохом, бо це владі муляє.

Ішов додому і насуплено зводив брови, хмурнів, то обличчя розпливалося в усмішку — радів. Його почуття мінялися щохвилини. Страх перед несподіваним арештом і радість з приводу негайного переїзду — усе змішалось, і він, збуджено розмахуючи руками, спішив приготуватися до мандрівки. В хату ввійшов з удаваною байдужістю. Привітався.

— Де це ти так забарився? — запитала Оксана.
— Обід чисто простиг.

— Був у тресті, затримався.

— Може, знову взяв якесь креслення?

— Ні, мав важливіші справи.

— Біжи-но, полий у садочку квіти, бо я з дітьми зашпорталась і за цілий день не мала часу і вгору глянути.

— Безнадійна робота, — зневажливо махнув Тарас рукою.

— А це чому?

— Їдемо, — і Тарас посміхнувся.

— Куди? Оце життя! Заледве по-людськи влаш-

тувалися з працею, довели до пуття квартиру, посадили квіти в садочку, меблі сякі-такі придбали, і тепер знову як цигани?

— Ти вже забула, що за поверховим спокоєм скрізь і завжди криється небезпека? Ти забула, що всевидюще око НКВД не спить? Треба ла-вірувати.

— А хіба є якась загроза? — притишено запитала Оксана, і очі їй наповнились страхом.

— Так. Треба тікати, я оце й був у тресті за переводом.

Про Іру Тарас промовчав.

— І дістав?

— Микола Іванович допоміг. Переводять у Кам'янець-Подільський.

— То й добре. Мені самій ця Вінниця остогидла. Такі тут люди підступні і підлі.

Тарас знав, чому вона так про людей говорить. Вона має на увазі дантиста. Наступного дня Тарас отримав у тресті посвідку, де говорилось про його перевід на кам'янець-подільський завод і звільнення з праці у Вінниці. На підставі цього документу він розрахувався на заводі, отримав належні гроші та відпускні за невикористану відпустку, попрощався і спішно поїхав. Дружині наказав пакуватись, він знайде квартиру і приїде за родиною. На станції показав посвідку і купив квиток. Поїзд незабаром підійшов. Сів у переділ звичайного вагона і, обтяжений думками, дивився у вікно. Поїзд стукав і стукав колесами, зупиняючись на кожній

станції. Вже сонце повернуло на полудень, як виїхали із Жмеринки.

— Дунаївці! — оголосив кондуктор.

Тарас схопився. Взяв портфель і вийшов. До Кам'янця-Подільського ще залишалось вісімдесят кілометрів. Тарас вийшов з поїзду і пішов за вокзал. Автобуса тут не було. Він шукав випадкового авта.

— Біжіть до перевалок, там когось знайдете, — порадили йому.

Тарас пішов до приміщень, де заводи готували вантаж до відправок, і там, справді, були авта із заготзерна. Домовився з шофером, який сам шукав пасажирів, щоб заробити. Сів в автомашину і поїхав до Нової Ушиці. Ще у вагоні, не доїжджаючи до станції Дунаївці, Тарас раптом пригадав, що у Новій Ушиці на плодозаводі цього ж самого тресту головним інженером працює товариш Боханець, який у Вінницькому плодозаводі проходив практику після закінчення інституту. На заводі Тарас і познайомився з ним. Гарний чоловік. Чому б тепер не поїхати до нього, може, якраз щось допоможе.

Квартиру Боханця в Новій Ушиці, хоч це було ввечері, Тарас знайшов скоро. Містечко невелике, і мешканці один одного знали.

Боханець зустрів Тараса з широю радістю. Зараз же запросив переночувати. Довідавшись, що Тарас шукає праці на провінції, бо в місті тяжко з квартирами, Боханець запропонував у них на за-

воді місце пляновика. Жоден пляновик на периферію не хоче їхати.

— Хочете в нас бути пляновиком?

— З великою приємністю, але в мене є призначення на кам'янець-подільський завод, куди мені не хотілося б їхати, — признався Тарас.

— Пусте. Я зараз зателефоную до тресту і справу полагоджу.

— Ні, ні, — заперечив Тарас. — Поки що не телефонуйте. Це залагодите потім. Можете лише написати Чигринові і запитати, а я тимчасом побуду у вас.

— Що там бути, я завтра проведу вас наказом, і все. Якраз я заступаю директора, який поїхав до Москви. А з Чигрином ми всю справу полагодимо. То мій приятель, — сказав Боханець, і на цьому погодились.

Тарас дуже радів таким вислідом своєї подорожі. Переночувавши, наступного дня наказом по заводі був зачислений пляновиком. Боханець написав у трест, що він перехопив Тараса Запорожця на свій завод, бо сюди ніхто не хоче їхати, і просив затвердити по відділу кадрів цю кандидатуру.

За тиждень прийшло з тресту затвердження Тараса Запорожця пляновиком по новоушицькому плодозаводі. Головну роллю, очевидно, тут грав Чигрин, до якого особисто написав Боханець від себе листа.

„Знайомство — велика сила”, — подумав Тарас.

ЗАМІТАННЯ СЛІДІВ

Тихе замріяне містечко Нова Ушиця спочивало в тіні старих запашних лип і зелені густих садків. Жидівські хатки й курники почіплялись на схилі до невеличкої річки, за якою стояло село Каскада. На межі цих осель розкинувся з високим димарем плодозагод. До воріт, що були завжди відчинені, збігається кілька доріг, якими сунуться з ранку до вечора селянські підводи. Пахощі яблук, груш, слив та інших плодів далеко розпливаються від подиху вітру. Безжурна дітвора насичує повітря дзвінким галасом. Вона бовтається в річці цілими днями, ловить дрібнесеньку рибку або ганяється за жабами, що вигулькують з жабування. На подвір'ї під відкритим небом у переливах сонця яріють купами жовті грушки, червонобокі яблука, фіолетові сливки. Ритмічно стукають колеса машин, глухо пахають локомотиви.

Нова Ушиця сподобалась Тарасові відразу. Привітливо і затишно, мов на хуторі. І люди незлобні, з привітливими поглядами, щирими розмовами, завжди готові допомогти. І дітвора якась відмінна, смуглява, чорноземна, безжурна, хоч і брудна.

— Вам квартиру? — співучастливо оточили його робітники ще першого дня на заводі. — Ми вам зараз знайдемо, — і цілий гурт розбігся по цехах.

Тарас зупинився у слюсаря. Чистенька кімната і кухня, вікнами на південь. І від заводу недалеко і до контори рукою подати. Слюсар — старша людина з посрібленими скронями, на прізвище Швед.

— Цікаве прізвище, — зауважив Тарас. — А національність яка ваша?

— Українець. Хоч прадід прибув сюди з Карлом 12-тим. Але дід уже акліматизувався, — посміхнувся Швед.

— То ви, мабуть, і про Мазепу чули? — обережно запитав Тарас.

— Авжеж! Чув трохи і читав, і оповідав колись батько, — приховано посміхнувся слюсар.

За тиждень Тарас докладно познайомився з роботою, хоч вона нічим не відрізнялася від роботи у Вінниці. В суботу взяв дозвіл перевезти родину і поїхав до Вінниці.

Оксана все вже спакувала і очікувала на клунках, скриньках і вузликах. Вона не знала нічого про Нову Ушицю. Всіх сусідів запевняла про Кам'янець-Подільський. І лише на вокзалі, коли всі ті, хто їх проводжав, розійшлися, Тарас здавав вантаж, Оксана несподівано почула назву Дунаївці.

— Куди ж це ми їдемо? — здивувалась.

— Подивись на залізничний квиток, то побачиш, — посміхнувся Тарас.

Оксана прочитала Дунаївці і отетеріла:

— А я ж і Василеві, і Килині про Кам'янець казала. От назвуть мене брехухою.

— Колись вибачишся, — порадив Тарас.

На станції Дунаївці Тараса чекала автомашина із заводу. Зараз же повантажили всі речі, посідали зверху самі й поїхали. Шоферові Тарас у Миньківцях купив шкалик горілки і шматок сала. Це й була вся плата за послугу.

Першу ніч спали на долівці. Крім стола і двох стільців, у хаті не було нічого. Але радість у всіх була невимовна. За вікном міський сад, під ногами повинь зелені — дітям рай. Марево загрози, що в останньому часі висіло над Тарасом, зникло, як весняний сніг. Тарас був певний, що на якийсь час пущено кінці у воду, тому почав своє життя весело і спокійно.

Минали дні, пливли тихомирно місяці. Цілими вечорами Тарас сидів, обкладений підручниками — учився. Здобував самотужки те, чого не міг набути в школі. Оксана цвіла, як мак на городі. У Вінниці їй завжди дошкуляли матеріяльні труднощі, тут усі харчові продукти були значно дешевші, овочів досить, навіть горіхи мішками стояли на базарі. Тепер діти цілими днями гупали молоточком і ласували. За отримані проїзні гроші купили ліжка для себе і дітей та ... вимріяну швацьку машину. Дитячу білизну тепер шила Оксана сама.

Здавалося, що в такому тихому містечку ніхто й горя не знає. Але Тарас знав, що це тільки так

здається. В райвідділі НКВД, у міліції, райпарткомі, пущена в рух коліщатками Кремля машина, безупинно крутиться, плете свої чорні махінації проти людей, суче нагаї і пильно стежить за всіма проявами життя прикордонного містечка. Досить було будь-кому десь спіткнутися, як він негайно зникав. Перша хмарка на чистому небосхилі виринула несподівано. В бондарному цеху на заводі вибухнув антисемітизм. Власне, й не вибухнув, а його роздмухали. В цеху працювало коло сорока бондарів. Було між ними кілька нещасливчиків-жидів, що вічно нарікали на існуючий стан. Колись вони собі мирно торгували в крамничках, а тепер доводилось узятись за сокиру. Найбільше вони нарікали на своїх таки, як самі висловлялись, „зашмарканих жидочків”, які тепер бундючно ходять з портфелями, деруть носа і займають високі становища. Українці на такі зауваження тихенько посміхалися. Жид жида міг назвати „зашмарканим жидочком”, але крмсь іншому вжити цього вислову — тюрма. Це всі чудово розуміли, тому й мовчали. Антисемітизм виринув в іншому вигляді, на іншому ґрунті. Треба признатись, що бондарі, як і шевці, любили випити, по маленькій кидали за комірець. Не відставали, а навіть переганяли інших у цьому „мистецтві” самі жидки. Робилось це так шито-крито, щоб ніхто не бачив. Між собою вони не боялись. „Найзістовніша” випивка завжди відбувалася в суботу, коли кінчають працю. Тоді бондарі дозволяли хильнути трохи по більшій,

ніж завжди, і язики розв'язувались — жартували, виходячи з цеху додому.

Партійна організація постановила простежити під кінець праці, щоб упіймати спричинників випивки. Між самими бондарями донощиків ані комсомольців не було. Хто вступав у партію, той негайно кидав сокиру і брав портфель.

Субота. Заводський гудок розтяв повітря потужним свистом, і робітники посунули з цехів до прохідної будки.

— Мусію! Сьогодні твоя черга. Давай півлітра, — почувся голос.

— Думаєш, що я такий, як ти? Надпитою буду частувати? Ось, дивись! — і бондар витягнув з трісок нерозкоркованого півлітра. Біля нього скупчилось кілька осіб. Решта пішла до виходу. Не всі брали участь у горілчаному чергуванні. Це були молодші бондарі. Чергування заведено давно, і воно має вже свою історію. Почалося з іменин одного робітника, що приніс пляшку горілки і після праці почастував усіх. Це підхопив інший, якого іменини припадали на наступну суботу. І так увійшло в законність. Кожної суботи хтось частував. Між цими гуляками було два жидки.

Цієї суботи півлітра в одну мить спорожнили, закусив кислим огірком, що його хтось заздалегідь приніс із засолювального цеху, та збиралися розходитись.

— Ти ж, Мойше, гляди, щоб тебе на вулиці з „обрізаном” не арештували, — засміявся Федір.

— Та ж „обріза” не видно — він заховав його в штани, — підхопив дотепний Андрій.

Мойше мовчав і, не ображаючись, посміхався, ховаючи бондарський інструмент у скриньку. Жартували в бондарні завжди, тому ніхто й не гнівався.

— А цікаво було б побачити, якої системи в тебе „обріз”, — не вгамовувався Федір.

— Хіба не знаєш? Справжній, єврейський, — реготав Андрій.

— Ти дурний, дурний тебе піп хрестив, — відповів йому Мойше засоромлено.

— А чому ж мій піп дурний? — добродушно причепився Федір.

— А тому, що під час похорону за покійником люди плачуть, а піп співає, — відповів задоволено Мойше, і всі вибухнули реготом.

— То рабин твій теж дурний, бо там, де треба доточити, він ріже, — випалив Федір, і знову сміх потряс стінами бондарні.

— Факт! — після втихомирення викликнув полячок Юзеф.

— Який факт? Ніякого факту немає, — образився на поляка Мойше.

— Бо й правда. Духовна особа, а чикрижить найболючіше місце, — глузував далі Юзеф.

— Правда, правда, — перекирив його Мойше. — А ваш ксьондз хіба не дурень? Такий же дурень, як і інші, а, може, ще й більший.

— А це чому? — нахмурився Юзеф.

Всі втихли, очікуючи нового дотепу.

— А тому, що всіх одружує, а сам по вдовичках

поза левадами скаче, — задоволено відгризнувся Мойше.

— Ха-ха-ха !... — задрижала від сміху бондарня.

І раптом усі втихли. Кинули зляканим поглядом між бочки. Із-за бочок вийшов парторг Грінблат. В одну мить Федір відсунув порожню пляшку в тріски і загорнув ногою. Усі в одну мить забрали свої вузлики і виходили додому. Грінблат кивнув головою до Мойше й Абрама. Залишилися втрьох. Про що вони говорили, було таємницею. Тільки в понеділок стало відомо, що ще в суботу ввечері Федора, Андрія і начальника бондарного цеху, Микола Нечипоренка, викликав раптом слідчий. Микола навіть не був при цій okazji в цеху. Він оглядав у льохах засолювальні чани, що протікали. І взагалі він уникав випивки, хоч був компанійний і товариський. Тільки побачить підозрілу метушню в кінці робочого дня між бондарями, тікає з цеху. Це був середнього віку чорнявий чоловік з розумними карими очима і добродушним обличчям. Робітники його любили і поважали.

У понеділок не було вже тієї жвавої приязної зустрічі, як це бувало завжди. Жидки відокремились і мовчазно кидали з-під лоба поглядом. Бондарі шепотіли поміж собою. Панувала напружена і терпка атмосфера. Голосніше, ніж звичайно, гупали молотками, а Федір чомусь щоразу спльовував на тріски, наче полинь був у нього в роті. Зникли в обідню перерву жарти і дотепи. Вже всі знали, що Федорові та Андрієві пришивають антисемі-

тизм. Микола ходив заклопотаний і розгублений.

— Що ви тут накоїли? — звернувся він до бондарів під час перерви.

— Та нічого, просто жартували, — відповів Федір.

Микола сумно похитав головою. Попередив, щоб більше жартів на таку тему не заводили, бо з цих жартів виходить клопіт. Не відомо, чим усе це скінчиться. Справу ведуть слідчі органи. Дуже жваву активність у цьому проявляє парторг Грінблат, — утаємничив їх Микола і пішов. Ця вістка всіх засмутила. Ще такого не було. На заводі ширились фантастичні чутки, вигадки. Стривожені робітники шептались по кутках, сперечались між собою, сварились з активістами. Одні казали, що над Мусієм і Аврамом збиткувались, скидали штани, щоб побачити, чи є різниця якась. Інші це категорично заперечували, доводили, що такого ніколи не було. Чулося й таке, що майстер давав євреям гірші матеріяли, клепки, обручі, нюти тощо. Самі бондарі спростовували цю нісенітницю, бо клепки й обручі лежали на купі, і хто які хотів, такі й вибирав. Сперечання заповнювали обідню перерву.

Після обідньої перерви Федір люто почав гатити молотком по обручах дубової бочки — виливав пересердя. Луна дзвінка котилася бондарнею. Андрій зупинився над своєю бочкою, задумано кусав нижню губу.

— Федю, давай змагатися! У тебе сьогодні ки-

пить під руками. Ану, хто скоріше викине століт-ривку. Підтягну тобі заробіток на весілля.

Федір зупинився, відкинув з лоба пасмо звисаючого чуба і крутнув у руці молотком.

— Я вже горілки на весілля купив, так що немає причин мене гонити. Але, як хочеш, давай поміряємось. Яку? Липову чи дубову?

— Давай дубову — липова надокучила. Куди не повернись, то липою пахне, — підморгнув Андрій, кинувши вбік Мусія головою.

— Дубова, то й дубова. Почекай, уставлю дно і закінчу цю. Тоді підемо по клепки, — і Федір знову несамовито закалатав молотком.

Федір заручений з Наталкою, за два тижні весілля, тому він наполягає на працю, бо платня від бочки відрядна. Проте, Андрій уважався найкращим бондарем на всю бондарню, за винятком самого майстра, Миколи Нечипоренка. В Андрія вилітали бочки з-під молотка, як горіхи, але останніми часами і Федір не відставав. Сьогодні Федір так завзято лупцював молотком тому, що його бентежили чутки про антисемітизм, в якому він фігурував як спричинник. Андрій, навпаки, не переймався тим.

Федір скінчив бочку, поставив свій номер на дні і штовхнув її ногою до купи. Бочка покотилась, з розгону стукнулась об інші, загула. Андрій тимчасом підібрав однакові клепки на дві бочки, порахували і понесли до своїх місць праці.

— Починай! — скомандував Федір, сів на осло-ні, підклав клепку під баранця, притиснув ногою

і потягнув стругом. Тонка, як папір, стружка вузенькою стрічкою гнулася під стругом і з тихим шелестом падала на землю. За першою клепкою пішла друга. Відкинув другу, ухопив третю, і пішло, і пішло ... Купа стружок росла, кучерявилась. На лобі виступив краплистий піт, обличчя зарожевіло, рухи були ритмічні, розраховані. Він лише мигцем кидав зором на Андрія, на його нагнуту постать над верстатом, на хапливі відрухи рук.

Андрій запально поспішав.

— Давай, Андрію, давай! — гукав до нього Сергій, який приглядався до змагання, не відриваючись від своєї роботи. — Федір уже кінчає стругати, а в тебе ще дві клепки!

— Ану, Федю, натисни! Не підкачай, складай клепки. На ось обруча! — гукнув Петро і кинув Федорові шабляновий обруч, в який збирається готову клепку.

— Не заважай! — крикнув розгніваний Андрій. — Ніхто не допомагай, хай сам!

— Не гнівайся, Андрію. Ти й так першість уже втратив — Федір тебе випередив.

— Дзуськи! Не кажи гоп, поки не перескочиш! — не здавався Андрій і в одну мить згорнув в оберемок готові клепки, переніс на чисте місце. Потім ухопив свій шабляновий обруч, затиснув до нього обіймою першу клепку, почав приставляти наколом інші. І саме, як прикладав останню, обійма вискочила, обруч упав, і всі клепки розсипались.

— А щоб тебе жандарм ухопив! — вилаявся Андрій з досадою і почав наново складати.

Федір посміхався. Він тимчасом накинув на свої клепки обруч і натягнув його сильним ударом молотка по наставці. Потім спритно відрубав шматок бондарки за міркою, занютував і торцем молотка гатив по обручі на ковадлі, формуючи конус. Андрій хвилювався. В горлі пересохло, все йому з рук падало, не пасувало, обруч відрубав закороткий, довелось новий відрубати. Федір натягав останній, четвертий обруч, потім стругав тори. Минуло півгодини, і з-під Федорових рук ковзнуло готове дно. Ще десять хвилин, і Федір поклав молоток, закурив. На обличчі промінювало задоволення перемогою. Андрій достругав своє дно.

— Андрію! Як справи? — кричали хлопці збоку.

— Що ж, перегнав, значить, рука вправніша, — огірчено признався Андрій і поклав струг.

Він уже не хотів кінчати бочки. Закурив.

— Не гніваєшся? — з посмішкою запитав Федір.

— Чого? Навпаки! Радію, що з тебе добрий майстер. Вітаю, — і простягнув Федорові руку.

— Якщо так, то тобі у мене на весіллі перша чарка, — відповів йому Федір і потиснув простягнену руку.

— Дякую. Але це ще не все. Завтра попробуємо м'яку породу.

— Хочеш ще на м'якій помірятися? Згода, — відповів Федір.

Заводський гудок проголосив кінець робочого дня. Бондарі успішно складали свої інструменти в

скриньки. Задоволені виходили з цеху. Андрій з Федором йшли поруч. Ще здалеку побачили біля брами метушню. Доносились вигуки:

— На загальні збори! Всі на загальні збори! — закликав голова завкому робітників.

— Яку це нам новину ще піднесуть? — півголосом промовив Андрій до Федора.

— Мабуть, знову давай, давай без кінця.

— Набридло, як гірка редька, — буркнув Андрій і повернув до клубу.

Робітники грюкотили лавками, стільцями, розставляли ослони і сідали ззаду, купчилися попід стінами, намагались бути далі від президії.

— Товариші! Сьогодні на денному порядку дуже важлива справа! — кинув голосно голова завкому, відкашлявся і стрелив поглядом убік бондарів, що сиділи ліворуч.

Усі налякано втихли. Насторожились і зосередили погляди на голові зборів.

— В бондарському цеху, товариші, виявлено ганебну подію, що чорним тавром лягла на наш завод! — продовжував свою мову голова і знову вбивчим поглядом глянув на бондарів.

У Федора в грудях війнуло холодком. Андрій скрипнув стільцем і посміхнувся, але посмішка вийшла в'яла, штучна. Краєчок його губ смикався і зраджував внутрішній неспокій.

— В суботу в бондарні виявився гострий антисемітизм, якому не місце в соціалістичній країні, де панує рівність націй. Прояви антисемітизму в бондарні давно помічалися, і тепер нам треба з

корінням викорчувати його! — грізно розносився його хрипливий голос. — Бондарі — Федір та Андрій — систематично ображають євреїв Мусія та Аврама, ганебно спотворюють їхні імена. Я думаю, що не місце на заводі таким робітникам, і пропоную загальним зборам викинути їх із спілки та запропонувати дирекції звільнити з роботи, — закінчив голова.

— Хто хоче слова? — запитав після тихої павзи.

Усі мовчали. Терпка гнітюча тиша повисла в залі.

— Хто хоче висловитись? — знову гукнув голова.

Піднявся парторг Грінблат. Усі погляди тепер перенеслися на нього.

— Цей скаже, — значуще шепнув Андрій до Федора.

— Товариші! — голосно звернувся до присутніх Грінблат. — Таке суспільне зло, пережитки чорносотенного націоналізму, треба викорчувувати з корінням! У нашій соціалістичній батьківщині не місце таким буржуазним проявам. Я сам чув, як Федір та Андрій називали наших товаришів образливими назвами „Мойша” та „Аврум”. Де це бачено! Як можна допустити таку зневагу? Та це ж злочин, якому немає порівняння! Ні, далі так не може бути. Я рішуче підтримую пропозицію голови завкому, щоб такий елемент мітлою вимітати з нашого середовища. Але це ще не все. В цеху були прояви образи релігійного переконання. Партія, очевидно, поборює релігійну шкідливу науку.

Але тут виявились інші мотиви: критиковано і обізвано в ганебний спосіб робітника культу рабина, названо його дурнем і таке інше. І все це для того, щоб глибше образити єврейство, щоб ...

Грінблат говорив довго і запально. Переконував присутніх, яку то велику кривду заподіяно рабинові і усім жидам. Із затамованим віддихом слухали робітники і скося поглядали на Андрія та Федора. Зачепив у своїй промові Грінблат і начальника цеху, Миколу, якого на зборах не було. Він ще обміряв чани в льохах для поправки. Вичерпавши аргументи, Грінблат сів і з приємністю закурив.

Було ясно, що з Федором і Андрієм покінчено. Зараз проголосують і розіпнуть.

— Товаришу Шапіро! — звернувся раптом голова завкому до Аврама. — Може, ви ще нам щось додасте, як там було в цеху?

— Я що, я нічого, — розгублено піднявся Аврам. — Хай Мойше скаже. Він краще балакає, — глянув на Мусія і сів.

В залі раптом почувся стишений сміх. Голова завкому нахмурився. Грінблат сердито затягнувся цигаркою. Мусій штовхнув ліктем Аврама і заховав голову за переднім робітником.

— Я ставлю на голосування, — промовив голова, щоб закінчити з цим питанням.

Тарас підняв руку.

— Прошу, прошу, товаришу Запорожець! — зрадів голова, що знайшовся ще один промовець.

Тарас подивився на сотні людей, що стежили за ним.

— Товариші! Сьогодні у нас дійсно на денному порядку дуже важлива справа. А поскільки справа важлива, то я думаю, до неї треба поставитись також з належною повагою, — і Тарас подивився на голову завкому і парторга.

Обидва зосереджено слухали.

— Я думаю, що було б добре вислухати обидві сторони, з одного боку, Аврама та Мусія, а з другого боку, Андрія та Федора. Проте, я бачу, що ні Аврам, ні Мусій виступати не бажають, а противній стороні слова не запропонували. Тому вважаю справу ще не в'яченою. Товариш Грінблат, правда, всю справу висвітлив знаменито, але ... От і я іноді заходив у бондарню і теж чув, як називали Мусія „Мойшею”, а Аврама „Аврумом”, Але хто називав? „Мойшею” називав Аврам, а „Аврумом” — Мусій. Та не треба далеко ходити за доказами. Ми були свідками, що сьогодні Аврам тут назвав Мусія „Мойшею”. Хіба це образлива назва? Я думаю, що ні. Адже єврейською мовою фонетично Мусій вимовляється „Мойше”. Це якраз шаноблива, пестлива форма в єврейському середовищі і вживається так, як серед нас Івана називають „Ваня”, а Федора — „Федя”. Відносно дотепів на адресу служителів релігійних культів, то вони були скеровані на різні віровизнання, і когось обвинувачувати, а когось виправдувати тяжко ...

Тарас зупинився, подумав, кинув поглядом на Федора й Андрія і продовжував:

— Звітність бондарного цеху стверджує, що Андрій та Федір — найкращі бондарі. Бочки їхньої роботи ніколи не протікають, хлопці сумлінно виконують своє завдання, і тому моя пропозиція: залишити їх у робітничій спілці і попередити, щоб вони зокрема, і всі взагалі робітники бондарного цеху категорично відмовились від будь-яких образливих дотепів.

Тарас сів.

Голова завкому побачив, що дискусія розгортається не на його користь.

— Товариші! — вигукнув він. — Товариш Запорожець правильно сказав, що релігійних мотивів тут не місце висовувати, але відносно згаданих імен, то я рішуче стверджую, що вони вживалися з певним наміром глуму. Розмова велася в цеху не єврейською мовою, а українською, тому фонетика тут ні при чому. Під цим був прихований антисемітизм. З антисемітизмом ми боролись і будемо боротись з усією рішучістю. Я ставлю на голосування: хто за те, щоб антисемітів, Федора й Андрія, викинути з профспілки, прошу підняти руку!

Люди сиділи закам'яніло. Руку підняло три особи — комсомольці.

Голова завкому блискав гнівним поглядом. Розчаровано сказав опустити руки. Треба було ставити на голосування пропозицію Запорожця. Він глянув на Тараса. Тарас зустрівся з ним поглядом і рішуче витягнув папіросницю.

— Друга пропозиція товариша Запорожця, щоб

Андрія і Федора залишити в профспілці. Хто за цю пропозицію, прошу підняти руку.

Над головами піднявся ліс рук. Навіть жидки, після короткого вагання, піднесли руки, але, впіймавши на собі грізний погляд Грінблата, хутко смикнули назад і сиділи, вперши погляди в долівку.

Пропозицію Запорожця прийнято.

— Збори вважаю закритими, — сказав голова і підійшов до Грінблата.

Робітники з гамором виходили з приміщення.

— Ви за що голосували? — саркастично посміхаючись, запитав Грінблат у Мусія.

— Я, я ... я, знаєте, нічого, — завертівся Мусій.
— Я хочу бути неутральним. Нащо воно мені здалося ...

— Добре, добре, іди. ми потім поговоримо, — тихо і загрозливо кинув Грінблат.

Дорогою Андрій сказав до Федора:

— Оце було б нам весілля, якби не Запорожець.

— Весілля, не весілля, а заручини нам зробили. Тепер тримай вухо на сторожі. Десь спіткнешся, то й про це нагадають.

— А все ж таки, я думаю, що Запорожця слід запросити на твоє весілля. Добрий чоловік. Дивись, зовсім не знав нас, а заступився.

— Він, мабуть, не захоче прийти. Такі пани з простими людьми цураються випити чарку.

— А ти поспробуй, пропонував Андрій.

ВЕСІЛЛЯ

До весілля Федір підготовлявся ретельно і наполегливо. Хотів, щоб було так, як батьки розповідають, за старим звичаєм, дарма що без церкви. Хотів не осоромитись перед сусідами і товаришами. Зробити цю подію приємною і незабутньою для нареченої і для себе самого. Після голоду матеріальний стан трохи покращав, і можна гідно справити весілля — перший крок на шляху нового життя.

В бондарні працював до мокрої сорочки, щоб заробити більше. Після заводської роботи малював удома вікна, двері, лагодив столи, ослони, поправляв знищену під час голодівки огорожу навколо подвір'я, зробив нові ворота, які пішли на паливо колись. А також замовив хромові чоботи, що входило в програму передвесільного приготування.

Андрій, пообідавши вдома, летів до свого товариша. Він, як старший боярин, згодив уже на другому селі музики, сам теж прихорошувався, щоб

не бути в останніх перед очима своєї нареченої, що буде старшою дружкою, кругленькою, як яблучко, Маринкою.

Федорова сестра, Любочка, качала тісто і, наспівуючи, кришила затірку. Позастеляла столи та ла ковбас, приготувала м'яса на холодець, відібрала кусочки на бігос, до борщу залишила кістки, буде навар, потрохи на пиріжки з гречаною кашею ...

Федорова сестра, Любочка, качала тісто і, наспівуючи, кришила затірку. Позастеляла столи та скриню чистими скатерками і тонким шаром порозкладала дрібно порізане тісто, щоб просохло. Вся родина була занята готуванням до небуденної події.

Із сватами узгіднено порядок весілля. Постановили всю врочистість відбути в неділю. В суботу після роботи молоді підуть до ЗАГСу, розпишуться, звідти — до молодої на вечерю. Там будуть лише найближчі товариші і товаришки. В неділю вранці відбудуть обід з усіма родичами та музиками, а після обіду Федір з молодою приведуть усіх до себе додому. Вдома полуднатимуть і вечерятимуть. На цьому весілля й закінчиться. В понеділок кожному до праці. Свати, очевидно, можуть посидіти ще й у понеділок.

До весілля залишилося кілька днів. Була це найгарячіша пора приготувань: і дров нарубати, і капуста насікти, і горілки привезти, і огірків насолити ...

У п'ятницю до Федора прийшов з сільради по-
сланець, пришелепкуватий Мартин.

— Федоре! А, Федоре, бігом! — кричав він біля
воріт.

— Чого горлаєш? — байдуже відгукнувся Федір.

— Повістка тобі, на суд узавтра, — кліпав чер-
воними повіками Мартин.

— Який суд? — здивувався Федір, і голос його
помітно затремтів.

— Я не партійний, щоб усе знати. Ти мені отут
розпишишся.

У Федора холодок прокотився в грудях. За-
смальцьованим олівцем розписався на копії.

— Не сумуй, на це буде час завтра, — вишкі-
ривши до нього жовті зуби, сказав Мартин і побіг.

— Отаке! — дивлячись на повістку, промовив
Федір. У повістці було зазначене прізвище Шапіра
Мусія і стояла дата, година та місце розправи. Са-
ме в цей час призначив Наталці бути готовою
до ЗАГСу.

Через тин з города до нього перескочив Андрій.
Захекано біг навпростець.

— Ти теж маєш? — запитав Андрій.

— Оце мені халепа. Мусій до суду подав, —
пригнічено відповів Федір.

— Ти думаєш, що це Мусій? Йй-богу, справа
Грінблата.

— Одним миром мазані.

— Дурниця. Пояснимо на суді, як воно було,
та й усе. Адже на загальних зборах нас виправда-
ли, — потішав Андрій.

— Суд завтра, а ми ж на завтра лагодились до ЗАГСу, — голосно міркував Федір.

— Федоре, принеси дров до печі! — крикнула мати з порога.

— Доведеться відкласти весілля.

— Нізащо, — заперечив Андрій, — я вже музик згодив, завтра ввечері прийдуть до Наталки. Та й у тебе он дим з комина, як з пароплава, і ка-пустою пахне.

— Піду, скажу мамі, щоб не готували, — уперся Федір.

— Дурний, нікому нічого не кажи. Завтра з роботи зайдемо в суд і відкладемо розгляд на інший раз, — умовляв його Андрій.

— Справді, давай відкладемо тихенько, а потім, що буде ... — погодився Федір.

Набрав оберемок дров і поніс до хати.

Наталці приснився сон, страшний, незрозумілий. Десь наче вона з Федором у Києві, ідуть понад Дніпром. Народу сила-силенна: дівчата, хлопці, чоловіки, жінки. Всі бавляться, жартують, купаються, співають. Вона прислухається до пісні і ніяк не може зрозуміти, якої вони співають, мотив український, а слова московські. А день якийсь невиразний, ніби й не день і вечір не такий — видно, а сонця немає, наче воно за хмарами, але й хмарок не видно, немовби присмерк. Підійшли вони до кладочки: гарна, вистругана, чистенька. Тут і купуються, — постановили. Ледве зійшли на кладочку, а дошка, трісь! і Федір шубовсть у воду,

аж бризки на неї пішли. Люди реготали ... Наталка скрикнула і прокинулась. Вся в холодному поті, як у Дніпрових бризках. Не могла заснути до ранку. Все думала, що б це могло значити? Шкода, що нема сонника. Раненько побіжить до Орісі — бачила в неї за сволюком.

Вранці була в Орісі. Сонника, як на зло, діти десь закинули. Туга і тривога ще більше огорнули Наталку, все з рук падало, чекала години, коли прийде Федір. Все йому розкаже.

Помагала матері біля печі, розвішувала на стінах випрасовані рушники і все виглядала у вікно. Вже й дівчата сходяться, хлопці біля воріт збираються, а Федора нема. Дівчата веселі, причепурені, розглядають одна на одній спідниці, вишиті сорочки, черевики. Допитуються, де купила матерії, як дістала черевики. Хата святково прибранна, на стінах рушники, переважно паперові, гарно розмальовані, стіл накритий білою скатеркою, долівка застелена свіжою осокою, на лежанці у великодньому кошику повно пиріжків, хата насичена пахощами смачних страв.

До хати раптом зайшла Вустя, далека мамина родичка.

— Добридень, — привіталась, сумно глянула на Наталку і загадково кивнула до матері. Обидві вийшли в сіни. Наталка насторожилась.

— Наталко, іди-но сюди! — гукнула мати з сіней.

— Що, мамо?

— Яке лихо, дитинко, звалилося знов на нашу голову. Федора твого в суді затримали, кажуть,

якась розправа має бути, — сумно говорила мати, і скорбні сльози скотилися по її зморщеному обличчю.

Наталка зблідла, рум'янець раптом зник, лице дивно витягнулось, очі поширились.

— Побіжу! — скрикнула вона несвоім голосом, накинула на плечі хустку і вискочила на вулицю.

Хлопці й дівчата провели її здивованим поглядом і втихли. Наталка бігла, не знаючи, що з нею діється, з розгону вскочила в юрбу людей біля суду. Вона ще встигла побачити, як Федора, Андрія і їхнього начальника бондарного цеху, Миколу, міліція садовила в авто. Навколо них хтось голосив, міліціонери розганяли натовп. Федір побачив Наталку, сумно посміхнувся і махнув рукою. Автомашина загарчала, обдала натовп клубком чорного диму і, як навіжена, покотилась у напрямі Кам'янця-Подільського.

— Що тут скоїлось? — запитала Наталка в якоїсь жінки в капелюшку.

— Асуділі хахлов, по п'ять лет далі. Будут знать, как с евреев іздеваться, — презирливо відповіла жінка.

Наталка нічого не розуміла. Сумна стояла серед вулиці.

ПРЕМІЮВАННЯ

Срібно-іскристий сніг, що лежав (грубим) шаром на широких вулицях, на острішках будов, висів брилами по гіллях дерев, осяяний сонцем, до болю сліпив очі.

Тихо жила зимою Нова Ушиця. Не чути тут, як в інших містах, ні трамвайних дзвінків, ні полохливих автомобільних сирен, ні залізничного скреготу вагонів, лише гучно рипить кришталевий сніг під ногами та полоззям саней. Фантастичними узорами мережились у вікнах шибки. Високо вився із коминів сірий дим, а над конторою плодозаводу здіймався він чорною мітлою, що сягала незахмареного синього неба.

Дід Остап (човпе) вугілля і підкидає в грубки, щоб не нарікали службовці на холод. Буйними зграями шугають горобці в пошуках поживи. Окремі молодчики залітають хоробро на вікна і, підскакуючи на лапках, прохально цвірінькають.

Головний бухгалтер щохвилини протирав рогові окуляри і знуджено спостерігав крізь вікно за

фізкультурними вправами горобчика. Головний інженер курих і мрійливо вдивлявся в цигарковий димок, що лагідно снувався під стелею. Директор олівцем щось дбайливо креслив у записнику. Механік, прижмуривши втомлені очі, куняв у кріслі. Решта дрібнішої інженерно-технічної та службової братії застигло сиділа в кріслах і далека була від технічної наради.

Тарас монотонно читав складений ним промфін-плян на рік 1937-ий. Після кожної таблиці запитливо обводив поглядом присутніх, ту сонну аудиторію, і, не почувши запитань ні заперечень, продовживав далі. Для всіх ці таблиці були нудним обов'язком. Ніхто з присутніх не знав, чи дочекається їх виконання. Навіть директор, що ледве два місяці на заводі, не був певний, чи втримається ще два місяці. Тому він байдуже малював у записнику ключі журавлів, що відлітають восени на південь. Спочатку він їх розмістив трикутником, потім, мрійливо пошкрябавши кінцем олівця потилицю, домалював два боки, і утворився п'ятикутник. Це, очевидно, директорові сподобалось, бо він посміхнувся і зробив зверху серпа переплетеного з молотком. Вийшов советський герб з птахів, що мандрують у вирій ... Він так був захоплений своїм мистецтвом, що не зауважив, коли Тарас закінчив усі таблиці. Тарас читав дві години безупинно. Ніхто йому не перешкоджав, не заперечував. Кожен знав, що змінити чогось там не можна. Всі ті цифри, нормативи, ліміти, ставки і штати отримано через трест з наркомату не для змін

чи дискусій, а виконання, тому всі покірно мовчали.

— Ви скінчили? — раптом спохватився директор.

— Так. Залишилася тільки таблиця реалізації.

— Ну, читайте, послухаємо ще й реалізацію, — промовив директор і почав підстругувати коротеньким ножиком олівець.

— Читати кожну продукцію чи, може, загальні висліди? — запитав Тарас.

— Давайте загальні — вже й так пізно, — кинув директор сонним поглядом і позіхнув.

— Завод мусить отримати в 1937 році 750 тисяч прибутку, — прочитав Тарас і склав папку.

— Хто має запитання? — обвів усіх поглядом директор.

Запитань не було. Всім було відомо, що, як не вродить і колгоспники не привезуть сировини, нічого з цього пляну не буде. А цього ніхто не може зараз передбачити. *А це завод вилася-ліс ресс*

— Тоді я хочу прочитати вам свою таблицю. *р'в*
Ми її затвердили разом з партячейкою і профкомом заводу, — посміхнувся директор і витягнув аркуш паперу.

Тепер усі раптом жваво заворушились і пильно приглядались до аркуша паперу. Давно чули про той чудодійний аркуш. Чутки про нього кружляли кілька тижнів. Він тепер і приковував загальну увагу. Минулого року був гарний урожай як сировини, так і городини. Завод виконав і перевиконав плян. За це робітникам належить нагорода, а де-що і службовцям перепаде. Про це всі тепер тільки й думали.

— Товариші! Завдяки мудрому керівництву комуністичної партії та стахановській праці всього колективу, завод у 1936 році перевиконав промфінплан і отримав прибутків 300 тисяч. Згідно з постановою Наркомпіщепрому, товариша Мікояна, ми маємо право 10% прибутків розподілити як премії між кращими робітниками заводу. Тому я, порадившись із секретарем партячейки та головою завкому, вирішили розподілити премії в такому порядку:

„Парторгові, що найбільше приклав зусиль для виконання плану, премія в розмірі тримісячної платні.

„Голову завкому нагородити тримісячною платнею.

„Головного інженера, головного бухгалтера, пляновика та механіка — тримісячною платнею.

„Начальників цехів та виробничого бухгалтера — двомісячною ставкою.

„Майстрів, бригадирів, картотетників, секретаря, обліковців — двотижневими ставками.

„Тисячу карбованців виділено на спортприладдя та бібліотечку для клубу, а тисячу карбованців доручаю заводському комітетові розподілити між робітниками-стахановцями. На ці гроші купити светрів, шкарпеток, хусточок тощо і на загальних зборах преміювати кращих людей нашого заводу”.

Прочитавши розподіл премій, директор звернувся до присутніх:

— Є якісь запитання до мене?

Всі були приємно вражені такими вислідами. Та

це ж манна з неба. Ніхто й не думав про таку нагороду. Головбух одержує тримісячну ставку. Та це становить 2100 карбованців. Тарас уже підрахував, що одержить 1500 карбованців.

— На цьому нараду закінчую, — проголосив директор, і всі радісно розійшлися. — — —

Коли Тарас приніс додому півтори тисячі карбованців, то Оксана аж руками сплеснула, бо з премії не вираховували ані позики, ані інших зобов'язуючих пожертв. Було повних півтори тисячі карбованців.

— Де ж це ти дістав стільки грошей?

— Преміювали за перевиконання плану.

— Тебе преміювали!? За що? Що сидів під грубкою та позіхав?

— Про те й мова, що хто менше робить, той більше отримує, — поважно відповів Тарас.

— Ти жартуєш. Розкажи, чиї це гроші.

— От дивна. Слово честі — премія, — і він розповів про все, кого і як преміювали.

— То це така справедливість? — обурювалась Оксана.

— А ти думала як? Земля селянам, фабрики робітникам, а гроші службовцям, — сміявся Тарас.

— Та це ж обман! Як на це дивиться влада?

— Ти не кричи. Робітники і селяни вже давно обманені. А коли ти така щедра, то ось візьми і пошли ці гроші батькам у село, і все буде в порядку. Нічого ти в цій системі не переінакшиш. Так воно було, так є і так буде. Мене все життя

обдирають, оце вперше отримав, а ти вже розпла-
калась.

— Та я не про тебе, а взагалі.

— Так воно ведеться і взагалі ...

ЗУСТРІЧ

Уже другий тиждень Тарас сидів до пізньої години за одним із столів плянового відділу „Укрпромплодоовоч” на Подолі і наполегливо переробляв „промфінплян”. Калькуляційна собівартість продукції в нього була вища середньої, заплянованої трестом. Тепер вишукував, де можна втяти. Скубне одну цифру в якійсь таблиці, а за нею десять потяглося, і вся арифметика посипалась, як паперові хатки, все пішло шкереберть. Починай спочатку всі кошториси. Та все ж таки на кінець другого тижня, тріумфуючи, Тарас поніс перероблений, підігнаний, підпасований до норм тресту, плян на підпис. За півгодини всі трестівські „тузи”, починаючи від начальника плянового відділу і кінчаючи директором тресту, плян підписали, потисли Тарасові руку, відмітили завтрішнім числом відрядження і відпустили додому.

Вийшов на широку площу Подолу і радісно зітхнув. Неначе тягар зсунувся з плечей. Тепер можна й особисті справи полагодити. В першу

чергу, пішов по столичних магазинах за покупками, щоб виконати домашнє замовлення. Побачив біля магазину чергу, хутко приєднався і втиснувся все-редину. За годину був у магазині. Продавали по 10 метрів батисту в одні руки. Тарас негайно купив, хоч у замовленні дружина цього не ставила. Їй і не снилося, що можна таку чудову річ дістати. В іншому магазині став у чергу і накупив дитячих светриків, трусиків, шкарпеток. Купував усе, що попадало під руку, бо в усьому була потреба. До пізньої ночі ставав у черги і ловив, що продавали. Кожною купленою річчю радів, хоч з того, що замовлено вдома, на жаль, нічого не знайшов. Пізно повернувся на квартиру з повними руками вузликів і пакуночків.

— Де ж це ви такого дістали? — дивувалася господиня дому, де Тарас квартирував.

— У черзі на Подолі, а це на Бесарабці, а це на Хрещатику, — пояснював сяючий Тарас.

Усе куплене Тарас дбайливо затиснув у валізку, а дещо, загорнувши у клунок, прив'язав окремо. Накупив досить багато. З премійованих грошей лише 500 карбованців відіслав у село родичам, а решту взяв з собою і майже всі витратив.

Наступного дня зранку оглядав історичні місця Києва. Зайшов на Володимирську гору і став біля пам'ятника св. Володимирові, що тримав високопіднятий хрест у руці. Дивився разом з ним на Дніпро, куди тисячу років тому св. Володимир кинув поганського бога Перуна і охрестив Русь-Україну.

„Кому призначена доля скинути в Дніпро другого поганського бога Леніна?” — думав Тарас. І тоді ж уявив собі молодого богатиря з піднятою шаблюкою в руці, з волею й силою Богдана. Прийде з людей новий богатир, що потопить нових богів у Дніпрі. Прийде! І раптом у думці вплив образ брата Олекси. З шаблюкою, в чумарці, і шапка із шликом. Уявив його таким, яким він колись з війська забіг додому: веселий, радісний, завзятий. Усе казав, що буде самостійна Україна. Хтось казав, що бачив його недавно у Києві. Повернувся з висилки, відбувши там п'ятирічну кару, і шукав тут праці. Може, справді він десь тут, у Києві? Тарас аж здригнувся від цієї думки. Попробувати розшукати. Не гаючи часу, пішов на Хрещатик. Зайшов в „Адресний Стіл”. Хвилюючись, на аркуші паперу подав кирпатенькій, рум'янолицій дівчині прізвище та ім'я брата.

— Якого він віку? — запитала.

Тарас відповів. Олекса був старший від нього на кілька років. Дівчина витягла шухляду і почала перегортати картотеку на літеру З. Тарас напружено слідкував за її рухами. Ось вона зупинилась. Записала щось на папірці.

— Двадцять п'ять копійок, — промовила і подала адресу.

— Запорожець Олекса Іванович. Дарниця. Шовкотрест, — прочитав Тарас і не вірив своїм очам. Серце шалено стукотіло. Поспішно заплатив гроші і вискочив на вулицю. Ще раз зворушливо при-

дивлявся до папірця. Помилки не могло бути, це брат. Майже бігом, не звертаючи уваги на здивовані погляди прохожих, спішив до трамваю і поїхав у Дарницю через Дніпро.

Контору „Шовкотрест” знайшов скоро. Чорнява дівчина з рідкими зубами глянула підозріло на Тараса, але чистий костюм, гарне пальто і шкіряний портфель заспокоїли її.

— Ви хто будете? — поцікавилась.

— Брат Запорожця Олекси, — спокійно відповів Тарас.

— Рідний? — здивувалася і ще раз змріяла Тараса поглядом.

— Ріднесенький, — посміхнувся і закурив, клацнувши мистецькою цигарничкою.

Дівчина глянула в картотеку і відповіла:

— Барак сто тридцять шостий.

— Дякую, — сказав Тарас і повернувся до дверей.

— Це буде ліворуч, — крикнула йому навздогін дівчина.

Тарас повернув ліворуч і приглядався до табличок з номерами на стандартних дерев'яних бараках. Потрібний йому барак стояв під великою липою в кінці алеї. Виглядав він найбільше занедбаним. Скільки не стукав Тарас у двері, ніхто не відгукувався, мабуть, усі на роботі. В прицілку стояла нова лавка. Тарас сів, щоб почекати. Незабаром він побачив, як доріжкою ішов старий чоловік і приглядався до Тараса. Раптом чоловік збільшив кроки, посміхнувся, вишкірив єдиного в

роті зуба і розвів руками. Чоловік був у полатаних штанах і заяложеній фуфайці.

— Тарасе! Не пізнаєш? — гукнув чоловік і обняв Тараса.

Аж тепер по голосі пізнав брата. Постарівся років на двадцять. Став зовсім сивим дідом.

Поцілувались. Грудкою щось стало в горлі Тарасові, він не міг вимовити й слова.

— Мені навіть снилося цієї ночі, що я тебе бачив, — казав нарадошах Олекса. — Цілий день про тебе думав. Нас же тепер лишилося тільки два. Ти, мабуть, знаєш, що Петро не пережив Сибіру, Карпо ховався, простудився в соломах і вмер у хліві на сухоти. Ну, ходімо до хати, там жінка щось приготує. Як же ти мене знайшов?

— Випадково, — нарешті спромігся сказати Тарас. — Довідався, що ти десь у Києві, зайшов до адресного стола, і мені дали твою адресу.

— Так, без приписки ніде не можна жити. Щастя хоч у тому, що міст в СРСР багато. А ти де тепер перебуваєш?

— Теж замітаю сліди, — криво всміхнувся Тарас. Він розповів про своє життя.

— Ти справжній бюрократ, — насмішувато сказав Олекса і заздро подивився на гарне вбрання. — Ну, ходімо в хату, там побалакаємо. Ти не поспішаєш?

— Сьогодні я до вечора вільний.

Олекса умовлено постукав у двері, і за дверима брязкнула клямка.

В хаті Олексина дружина від несподіванки сплеснула руками:

— Тарас! Де ж це ви тут вродилися у цих місцевостях? — і засоромлено поправила на собі стареньку спідничку. — А я побачила крізь вікно когось з портфелем, то й не відчиняла. Думала, що до нас лиха година когось несе з контролею. А воно, виявляється, свої ...

— Таке й зі мною траплялося, — заспокійливо казав Тарас. — Такий час.

— Олексю! То біжи ж за півлітром, гості такі в хаті, — звернулася Таїся до чоловіка.

— І я з тобою, — зголосився Тарас, як Олексю узяв шапку. Вийшли з хати разом. Тарас хотів поговорити з братом віч-на-віч.

— То, розкажи, брате, як же ти тут живеш? Що тебе гризе зараз? Розкажи хоч трохи про минуле, де ти був, як там жив?

— Як же я жив? ... П'ять років мерз на далекому сході. Був і на Колімі, і в Печерському і на Воркуті. Топтав сніги по всьому Сибірі. Це, брате, така дорога мук і страждань, що й за тиждень не розкажеш. І вся вона встелена трупами, і трупи ті, переважно, українські. Там людські почуття знищуються. Ніхто на такі дрібниці, як смерть, і уваги не звертає. Вийде на роботу сто осіб, а повертається дев'яносто дев'ять. І це все нормально. За рік у бригаді вже нікого із старих немає. Врятувався я лише завдяки витривалості та залізному здоров'ю. Повернувся додому, знайшов жінку, дитинка підросла, і знов захотілося мені жити. В

колгосп не пішов. Поїхав у Київ, тут і знайшов працю і квартиру, забрав сюди родину. Все начебто гаразд. Але серед робітників виявились земляки, розповіли, що я петлюрівець, що куркуль і був на засланні. Це й дало привід, щоб мене цькувати. Переселили в найгірший барак, роботу дають найтяжчу. Ніде не можеш слова сказати, щоб до тебе з підозрінням не ставились. І оце оточення найгірше заїдає, — сумно оповідав брат.

Підійшли до центроспирту, і Тарас сам купив літр горілки. Олексі сказав заховати гроші.

— Що ж тобі на суді закидали? — знову запитав Тарас, як поверталися назад.

— Петлюрівщину, — якось болісно сказав Олекса і деякий час ішов мовчки. — Я й не виправдувався. Мені все ще здавалося, що я робив святе діло. На суді прямо сказав, що захищав Україну. Дали п'ять років. Як один день відбув, бо, мабуть, було зазначено, щоб терміну не збавляли. Я лише шкодую, що тоді не пішов з Директорією за кордон, — признався Олекса.

Зайшли в барак і роздягнулися. В хаті Таїся вже все приготувала. На столі парував борщ, а вона ходила в саморобних валянках і старенькій сукенці. Виглядала гарною і молоденькою, як дівчина. Вона була не багато молодшою від Олекси, проте зберегла свою красу, пронісши її крізь лихоліття. Сама з дитинкою на руках не заламалася, дочекалася чесно чоловіка і батька дитини.

— Чому у вас якийсь завод над Дніпром обве-

дений колючим дротом, і „архангели” з рушницями на воротах? — поцікавився Тарас, пригадавши щось схоже на табір, що його бачив біля Дніпра.

— То фанерний завод у карантині. Одного разу восени, саме в дощі, на березі знайшли тільки що народжену мертву дитину. Підозріння впало на жіночий гуртожиток фанерної фабрики, де живе коло п'яти сотень дівчат, зібраних з різних будинків для безпритульних. Туди виїхала спеціальна комісія. Постановили зробити медичний огляд і знайти матір. Матері не знайшли, натомість виявили коло сотні вагітних та дві сотні венерично хворих. Отож, усіх зачинили і з гуртожитка зробили шпиталь, — оповідав Олекса.

— Тепер я бачу наслідки першого етапу справжньої комуни, — засміявся Тарас.

— Залиште про це говорити, — обурилась Таїся. — Краще розкажіть, Тарасе, де ви тепер перебуваєте.

— Живу в Новій Ушиці, маю родину, двоє діточок, самі дочки. О! А я й забув запитати: де ж ваша дочка?

— Не дочка, а син, — поправила гордо Таїся, — тепер у дитячому садку.

— Чогось там навчають?

— Аякже, навчають. Вже уміє по-московському „мат” вимовляти, — сумно сказала Таїся.

— То навіщо ж ви туди посилаєте?! — обурився Тарас.

— Як же не пошлеш, коли наказують? Ще закіннуть, що дома виховую в націоналістичному ду-

сі, — відповів Олекса. — Тут не знаєш, на яку ногу ступити, — огірчено закінчив і налив повну чарку.

— Ти б не пив уже — знаєш, що тобі шкодить, — благально промовила Таїся до Олекси.

— З братом вип'ю, хоч і шкодить. Іноді доводиться пити з такою поганню, що задушив би зараз. П'ю, щоб задобритися. Як не з „лягавим”, то з прихвоснем. Інакше не втримаєшся й на роботі, і в бараку. Терплю, щоб хоч трохи заробити грошей і втекти. Бодай на Донбас. Там більше таких, як я, легше буде.

Тарас пригадав, що й у нього половина платні виходить на випивку з людьми, які мають вагу. Тому він і не заперечував. Так воно всюди водиться.

Брати довго розмовляли, до пізнього вечора ділились пережитим. Потім Тарас попрощався, Олекса згодився провести до трамваю. Разом переїхали Дніпро, разом зайшли на Тарасову квартиру за речами, не могли розлучитися, і Олекса проводив трамваем аж до станції.

Дорогою Олекса все скаржився:

— Коли б ти знав, Тарасе, як я вже втомився. Гірше, ніж під час визвольних змагань. Тоді заїдали воші, а тепер заїдають „сексоти”. Тоді косив тиф, а тепер — „чорний ворон”. Тоді голод і тепер голод. Тоді було тисяча небезпек, а тепер ще більше. Але тоді я все ж таки почував у собі силу, в руках була зброя, і вона давала мені на щось надію, а тепер згуба. Тоді я вірив, що прийде спочинок, вірив, що моя жертвенність принесе

весну; мої страждання принесуть свято, а тепер я ні в що не вірю. Хоч і тоді я ховався по чагарниках, лісах, по чужих горищах, проте я не був такий втомлений, бо все надіявся якоїсь допомоги із заходу. А тепер оце вічне переслідування, вічний страх перед майбутнім заламав мене. Часто думаю, якби не родина, то пішов би на відчайдушний учинок, щось таке зробив би, від чого здригнулося б місто, вся околиця, а потім загинув би. Шкода дитини ...

— Зневірився ти, брате. А я все ж надіюся, що ми ще побачимо світлу годину. Не вірю я, щоб тиранія могла довго втриматися. Поки що страх сковує волю людей. Але прийде час, що люди позбудуться страху, переборють його, і тоді почнеться ... — потішав Тарас брата.

В трамваї брати вмовкли. Тарас просунув руку під пальто до спідньої кишені, хотів подивитися, котра година, щоб не спізнитися на поїзд. Годинника в кишені не було.

— Стягнули, — хитнувши головою, сказав Тарас.

— Що стягнули? Годинника украли? — злякано запитав Олекса.

— І дивно, як той злодій заліз під пальто? А головне, годинник був на ланцюжку. Це, справді, мистецтво.

— Скрізь злодії.

— Мабуть, як товпились у трамвай. Тоді мене стиснули з усіх боків, і я чув, наче мене хтось підносить догори, — міркував уголос Тарас.

Трамвай зупинився біля станції. Виходити з трамваю було значно легше.

— Ти ж, брате, не забувай, заходь, як будеш у Києві. Чи, може, й ти боїшся мене, що я сидів арештований? — злякано шепотом промовив Олекса.

— Та що ти, Олексо! Коли б я боявся, то не розшукував би тебе. Буду в Києві, обов'язково зайду. А ти, як зміниш місце праці, напиши від чужого імени ... Я буду знати.

Гучномовець на вокзалі сповістив про прихід поїзду, і брати розпрощались.

Тарас пішов на перон.

БЛИСКАВКА

На Прорізній вулиці, у підвальному приміщенні квартири скульптора Ольхового, завжди освітлено до пізньої ночі. Студенти вечорами проводять практичні вправи. На столах рештки глини, скрізь стоять фігури жінок, бюсти видатних людей, моделі звірів і тварин. Вільний доступ до цієї святині мали лише мистці і люди, пов'язані з мистецтвом. Струнка дівчина з руськими кучерями під голубим беретом, з блакитними розумними очима, чорними бровами та хитруватою посмішкою, перегортала аркуш паперу і робила олівцем якісь поправки.

— Михайле! — звернулась вона до молодого чоловіка, що стояв біля погруддя Сталіна і поправляв долотцем повіки його холодних очей. — Ану, слухай тепер.

Студент зупинився, підійшов до стола дівчини і нахилився над аркушем.

„Дорогі гості із Франції! — почала читати дівчина. — Вас зустрінуть на київському вокзалі присилювані робітники з квітами в руках. Серед них

неділю на Євбаз, і перед Вами розгорнеться широка картина нашого „добробуту”. Покличте першого зустрічного на вулиці робітника, і хай він Вас заведе до свого житла. Тоді Ви побачите, що нам принесла Ваша „ПАРИЗЬКА КОМУНА”. Попробуйте автом від’їхати від Києва сотню кілометрів і завітайте в колгосп. Там Ви побачите босу, обшарпану, нужденну, нашу правду в селі. Того українського села, про яке так гарно колись писав ваш великий письменник Оноре де-Бальзак. Ви не пізнаєте. І просимо Вас розказати тим, хто Вас сюди послав ” ...

Дівчина зупинилась і підвела погляд на студента:

— Ну, як, добре? — запитала.

— Добре, лише треба додати. Допиши: „Не дайте себе так обманути і водити за ніс, як водили молодчики з ГПУ вашого Ерію, який ходив між трупами і не бачив голоду на Україні”.

— Це добре, я справді пропустила — і дівчина скоро занотувала.

— Тепер, Михасю, переклади це на французьку мову і відбий на ротаторі примірників сотню. Французька делегація з Москви має маршрут до Києва.. На дорозі треба їм підкинути у вагон.

— А коли вони приїдуть? — запитав студент.

— Мені передали, що в середу. У вівторок треба, щоб листівки вже були в Конотопі. Там хлопці хай стежать.

Хтось раптом постукав у двері. Дівчина миттю заховала відозву в купу глини, що лежала на сто-

лї. Студент відчинив двері. У кімнату зайшло двоє: високий з кавказьким обличчям, чорними кучерями і орлиним носом та круглолиций юнак, русявий, як дівчина.

— Чому не кашляєте? — задиркувато гукнула до них дівчина.

— Дорогой Клара, ей-богу, кашлял, два рази кашлял, та ти не слішав, — виправдувався чорнявий.

Дівчина засміялась і попросила сідати.

— Ну, як успіхи? — лагідно запитала.

— Панімаєш, толкo двох разгрузілі. Адін бальшой риба, а другой так сібе, бюрократ малий, часішкі толкo імел. У бальшой риба два тисяча настоящі денґа і документік бил, — оповідав вірмен і поклав на стіл гроші та годинник.

Русявий стояв і лише посміхався. Був наче за свідка.

Клара розгорнула капшук, витягла гроші і документи: „Удостовереніє” та „Партійний білет”.

— Тепер, хлопці, давайте обміркуємо, як розподілити гроші, — запропонувала вона і відсунула годинник, що чітко цокав на столі.

— Я думаю так, — узяв слово русявий юнак. — П'ять сотень дружині професора Кучми, він на Сибірі, а вона з дитинкою голодує. П'ять сотень піде на посилку хлопцям на Воркуту, а решта в касу. У нас там вітер свище після вчорашнього розподілу. А годинник продамо і гроші передамо Світлорусисі, вона не має чим за квартиру запла-

тити. Чоловіка її арештували минулого тижня, а її з квартири вигнали, живе в знайомих.

Клара уважно слухала і підтакувала головою. Потім узяла недбало годинник і повернула в руці. На звороті побачила напис: „За отлічну стрельбу лейтенанту Тарасу Запорожцу”. Вражено глянула на хлопців.

— Треба накривку відірвати, щоб не попастися, — застерігав студент, не розуміючи збентеження Клари.

— Я цього чоловіка знаю, — тихо промовила Клара.

— Хіба?!— майже всі разом вигукнули.

— Працювала з ним якийсь час на плодозаводі. Хороший хлопець, наш. Думала його втягнути в нашу організацію, але виянилось, що він одружений і жінка вагітна.

— То, может, я ему поверну, — засоромлено промовив чорнявий. — Я думал, чужой, а он своя башка.

— Ну, ні, — заперечила Клара. Передусім не знати, де він тепер, а, крім того, це його не збагатить. Хай годинник поки що залишиться, — запропонувала дівчина.

— Виділимо Світлорусисі сто карбованців, — промовив русявий, який, очевидно, піклувався нужденними.

— Згода. Візьміть для неї сто карбованців, — сказала Клара і встала. Годинник поклала в свою торбинку.

Чорнявий відрахував 1100 карбованців і подав

русявому до розподілу, а решту заховав у кишеню. Каса була в нього. Документи зараз же спалили в печі.

— Тепер, хлопці, важлива справа. Хто поїде в Конотоп у вівторок? Треба відвезти листівки і допомогти там хлопцям закидати ними французьку делегацію.

— Я поїду сам, — зголосився без надуми студент.

— Добре. Сходини в неділю на Злотоустівській, о десятій, сказала Клара і вийшла.

ЗАХМАРИЛОСЬ

Весна прийшла раптово. Сонце пригріло, сніг, підлитий водою, танув на очах, і жваві потічки побігли вузькими стрічками з горбків. Пташки різноголосо обізвалися з дерев, а дітвора з гамором, радісно, висипала на вулицю. З-під снігу соромливо виглянули клапті чорнозему, вкриті ніжнозеленою травичкою. Повітря, напоєне солодко-п'янкими пахощами весни, збудливо розпирало груди. Хотілось бігати, сміятись, радіти. Проте, Тарас повертався з роботи сумний, як листопад.

— Дідько його знає, що робиться, — насуплено скаржився вдома Оксані. Знову прислали нового директора. Той ледве ввійшов у колію виробництва, зрозумів, що картопля родить не на дереві, а копають її з землі, як уже його „зняли”. Тепер новий розкидає громовицю та блискавицю. Брови насуплені, розмова різка, відривчаста, голос бряжчить, як щербатий баняк, а з очей сиплють іскри.

— То навіщо ти його зачіпаєш? Побуде трохи, та й заберуть. Потерпи, — казала Оксана.

— Я його не зачіпаю. Сам викликав мене і назвав: „Давай промфінплян, познайом, що ти там намудрагелив”. Я читаю таблиці, а він гримає: „Оце негайно перероби, оце зміни, оце виправ.” На мої пояснення, що плян уже затверджено трестом, рукою махнув. „Плювати мені на твій трест, — каже. — Ти знаєш, хто я такий? Я директор, і роби те, що я тобі скажу. Я прийшов сюди порядок зробити, у ріг зігну, на Сибір запроторю!” — аж слина бризкає.

— Що, він якийсь психопат чи що? — злякалась Оксана.

— Цілком можливо. Переді мною викликав до себе головбух, щось йому там наторочив так, що головбух за півгодини вискочив, як мокрий заєць, сів біля стола і написав до тресту заявку, щоб його або перевели на інший завод, або звільнили.

— То й ти тікай. Ми вже й так тут засиділись. Просись, щоб перевели, — радила збентежена Оксана.

— Легко сказати „тікай”, а хто відпустить? Трест переводу не дасть, якщо не має вільного місця і кандидатури на твоє. Я думаю завтра проситись в місячну відпустку, може, за той час ви погодиться.

— А дадуть?

— Спробую, однаково спішної роботи нема.

— Було б добре. Трохи з дітьми побавився б і відпочив би, — зраділа Оксана. — Хто ж він такий за фахом, цей новий директор?

— Член партії, а цього досить. Хвалився, що був редактором якоїсь газети. Але мені здається, в нього... — і Тарас крутнув пальцем біля лоба.

— Напевно, — засміялась Оксана.

Наступного дня Тарас написав заявку про відпустку. На його здивування директор Кудрявцев відразу підписав дозвіл, потис раптом широко руку, побажав веселого дозвілля, ще й виписав із заводу харчів.

Тарас нарадошах склав папери, попрощався з приятелями і пішов додому. Місяць відпустки провів з родиною спокійно вдома. Коли повернувся, то вже головбуха не застав, на його місці сидів якийсь молодий весельчак. У розмові Тарас довідався, що він працював секретарем могилів-подільського райкомсомолу. Ця вістка Тараса охолодила. Бухгальтер був самотній і обідав в їдальні. „З такою сволотою треба приятелювати“, — міркував Тарас і запросив його пообідати до себе. В розмові з ним виявилось, що він приятельний і щирий у товаристві. Це підбадьорило Тараса, і він ладен був залишитися ще деякий час на заводі.

До директорового дивацтва всі звикли і мало звертали на нього уваги.

Тарас, як завжди, розгорнув таблиці і робив зведення виконання пляну за місяць. У пляновий відділ відчинились двері.

— Товаришу Запорожець! — гукнув до нього директор. — Зайдіть до мене.

Тарас наспіх склав папери, зачинив шафу. Кудрявцев стояв серед кабінету, очікуючи його.

— Хочете зі мною пройтися? — лагідно запитав.

— З приємністю, — погодився Тарас, здивований такою пропозицією.

Директор узяв Тараса під руку, як панночку, і вийшли з контори.

— У мене виник важливий плян. Я хочу з вами поділитися і запросити до творчої співпраці, — ласкаво говорив Кудрявцев.

— Дуже радий до послуг, — поспішив запевнити Тарас, хоч і не здогадувався, в чім справа.

— От і добре, — весело відповів директор і повернув вулицею вбік колишнього поміщицького ліска, що зеленів здалека. Мовчки вийшли на широку галяву з буйною травою, оточеною столітніми деревами.

— Советська влада, — почав директор, — під проводом комуністичної партії несе людству щедрий добробут, високу культуру і спокійний відпочинок.

— Очевидно, — перехопив Тарас.

— Коли я приїхав до Нової Ушиці, то побачив жалюгідну відсталість культури, примітивний провінціалізм. Я, як відданий член партії, не міг спокійно реагувати на такі явища. Я мушу тут запровадити культуру.

— Знаменито, — похвалив Тарас.

— Отже, я постановив почати з „парку культури і відпочинку”.

— Чудова ідея, — заохочував його Тарас.

— Я радію, що маю у вашій особі надійного помічника, а цього мені лише й бракувало. Тепер

я тут гори переверну. Я хочу вам усе розповісти, а ви, як пляновик, мусите нам скласти плян.

Тарас насторожився. Уважно дивився і зосереджено слухав.

— Оцей занедбаний лісок я хочу перетворити у вогнище культури. Спершу збудуємо тут палац. На цей рік обмежимося літнім театром, щоб населення знало, що несе їм советська влада. Там збудуємо відкриту естраду, а над нею раковиноподібної екзотичної форми надбудову з дощок, — і директор широко обвів перед собою рукою. — Помалюємо зовні білою, а зверху блакитною фарбою. На тлі зелені це буде виглядати казково, правда?

— Дуже гарно, — погодився Тарас.

— Плянуйте, товаришу Запорожець, плянуйте. Естраду плянуйте з трьома дверима, із змеханізованою сценою на коліщатах, з декораціями, як у „Великому Театрі Опери й Балету” в Москві. Площа естради мусить бути розрахована не менше, як на 200 осіб.

— А це не завелика?

— Ні, ні, це якраз. Червоноармійський ансамбль пісні і танців Александрова має лише постійних двісті осіб. Приїдуть, то де ви їх розмістите? — і директор запитливо подивився на Тараса.

Тарас, ніяковіючи, мовчав.

— Робіть так, як партія каже, як я вам кажу. Партія ніколи не помиляється. Тут поставимо лавки амфітеатром на 1000 осіб, щоб люди не стояли, а сиділи, щоб культурно відпочивали і насолоджувались. Там побудуємо круглі, формою гриба,

крамнички, де відпочиваючий зможе купити собі морозива, содової води з сиропом або цукерків. З того боку поставимо майданчик для оркестри. Але пам'ятайте, над головами має бути дах, щоб музиканти не пеклися на сонці і не мокли під час дощу, одним словом, щоб було культурно.

— А де захирається під час дощу публіка? — запитав Тарас.

— Публіка? Ну, публіка може захирається під деревами. Але ми будемо дивитися на барометр, якщо негода, тоді концерт відкладемо. Але, це дрібниця, головне, щоб при вході в парк зробити високу арку, ілюміновану вечорами, і щоб при воротях була каса з віконцем — гроші треба збирати.

— Ну, добре, а де ж ми візьмемо стільки публіки?

— Як де? — здивувався Кудрявцев. — Оголосимо по селах, і прийдуть. Культпоходом прийдуть. Треба колгоспникам прищиплювати культуру.

— А як не прийдуть?

— Цього не може бути! Партія накаже, і всі прийдуть, навіть діти. Е, про це я не турбуюся! — махнув рукою директор. — Головне, підвести електрику, освітити, поставити хоч 5000 лампочок, кожне дерево обслуговувати, підвести водогін, зробити кілька водограїв, установити різнобарвні прожектори. О, до речі, треба збудувати отам, у кутку, високу вежу і звідтіля подавати світло з прожекторів. Запишіть, обов'язково в пляні поставте. Ми тут зробимо клумби, квітники, газони, проголосимо суботник, і тисяча робітників за день

ще й пісочком доріжки посипле. Може, я щось пропустив, то самі там додайте. Головне, щоб культура, розумієте?

— Та я то розумію, але мене цікавить, хто асигнує гроші, з яких джерел?

— Як хто? Ми, плодозавод. Зробимо в сезон десять концертів, і сто тисяч у касі, повернемо заводові, ще й палац культури залишиться.

Тарас зрозумів, що це все буйна фантазія директора, і ніхто на це ні грошей, ні санкцій не дасть. Але бентежити директора своїми здогадами не наважився.

— Я лише не знаю, де ми розмістимо артистів, як приїде їх 200 осіб? — ховаючи глум, запитався Тарас.

— Так, товаришу Запорожець! Нова Ушиця — яма. Тут і готелю нема. Але нічого. Ви заплянуютьте 20 ліжок і постіль. Головне, щоб культурно прийняти москвичів. Треба приготувати вазони і живі квіти. Про це теж у пляні передбачте.

Тарас більше не запитував. Повертаючись в контору, директор нагадав, що треба заплянувати сторожа, щоб поливав квіти, підмітав доріжки. І сторожа треба поставити зараз, щоб, бува, не розкрали матеріялів, які почнуть перевозити із заводу,

— Але ж там ще води нема, — сказав Тарас.

— Воду підвеземо бочками. Головне, щоб плян був за два тижні, мені треба його показати в парткомі.

Це вже Тарасові була не абияка несподіванка.

Фантазувати можна, але плян треба складати реальний.

Удома Тарас оповів про все Оксані. Обое цілий вечір сміялися і вигадували, що ще слід би спорудити в парку культури і відпочинку.

Тарас справді почав складати плян, але не докінчив. Директор одного дня знову викликав його до себе, пильно подивився на нього, завів у кімнату спецчастини із залізними дверима та ґратами на вікнах, повернув у дверях ключ і заховав у кишеню.

Тарас відчув холод за спиною.

— Товаришу Запорожець, розкажіть мені свою автобіографію, — промовив тихим, якимсь могольним, голосом.

Тарас відкашлявся і почав оповідати спокійним тоном давно видуману автобіографію, обминаючи всі „ковзькі” моменти. Директор слухав мовчки. По закінченню сказав:

— От і добре. Підозріння немає ніякого. Але я попрошу вас дістати з села характеристику.

— Характеристику дається лише на вимогу якихсь установ, і мені її не пришлють.

— А ви все ж таки напишіть, — настоював директор.

— Добре, — погодився Тарас, маючи на думці лише час відтягнути, щоб можна було прийняти якесь рішення: або звідціль тікати, або фальшувати характеристику.

В душу знову закрався неспокій. Тарас відчував наближення бурі. Лихо насувалося знову. На-

писати в село — це, по-перше, виявити місце свого перебування, а, по-друге, він знає, яку йому пришлють характеристики. Сфальшувати, значить, наражати себе на найгірше. Тікати з роботи — не так легко з родиною., І чого він на мене напоївся?" — думав Тарас. — „Хіба спробувати його погнати? І підстави є", — Тарас за цю думку вхопився. Написав у трест про директорів плян розбудови в Новій Ушиці парку культури і відпочинку. Написав з усіма подробицями. Кинув на пошту і чекав. Це виглядало на донос, але іншого рятунку не було. Третього дня прийшла телеграма. Директора Кудрявцева негайно викликають у трест. Тарас зацікавлено чекав.

Кудрявцев з Києва не повернувся. Згодом довідався, що Кудрявцев чомусь кричав у кабінеті директора тресту, стукав кулаком у стіл, вимагав грошей на парк, погрожував. Нарешті викликали санітарне авто, і його забрали в божевільню.

Тарас з полегшею зітхнув. Місяць завод був без директора. За цей час раптом зник молодий головбух. Ходили чутки, що він націоналіст і ховається від арешту. Проте, на заводі панував спокій. За місяць прислали нового головбуха, і прибув новий директор. На цей раз директор був без правої руки, що викликало різні здогади. Поговорювали, що згубив у боротьбі з Денікиним. Але злі язики шептали, що він родом з Вишнеполя, з того села, що й славний проводир повстанців за волю України, полковник Петро Кузьмич Дерещук, і що йому відрубали руку тоді, як

він намагався в сусіда вивести коні з конюшні. Був на каторзі, революція його звільнила, і він став большевиком.

На заводі життя потекло своїм річищем.

Тарас знайомив нового директора з промфін-
планом.

ВРЯТУЙ ВІД СУПОСТАТА

Посиніла, сумна, губи їй тремтіли від холоду, стояла вона над ліжком і вкривала якимсь лахміттям хвору. За вікном завивав вітер. Пронизливо свистів і холодом продирався через діри і щілини в невеличку, з почорнілими стінами хатинку. Маленьке віконце з трьома шибками, покритими примороззю, ледве пропускало місячне сяйво. Четверта розбита шибка була затулена жмутом соломи, загорненої в ганчірку. На столику горів каганець. Почорніла ікона Божої Матері на покуті то осяювалась скупими блисками, то знову занурювалась у півтьму. Хвора тяжко дихала і час від часу заходила кашлем з присвистом, що рвав груди.

— Господи! І коли б же та весна скоріше прийшла, може б на сонечку теплому ти поправились, — скорбно бідкалась жінка.

— Ой мамо, не поправляюся! Відчуваю я вже, що смерть наближається. Не дочекаю я Великодня ... — болісно відповідала хвора.

— На Бога надія, дочко, не прирікай собі завчасно.

На столі блимав потріскуючи каганець, а за вікном завивав вітер.

— Мамо! — озвалась тихо хвора.

— Чого тобі, дитино?

— Мені б молока теплого склянку — зараз би поправилася.

— І де ж я тобі, голубко, його візьму? Сьогодні цілий день просиділа на розі вулиць із насіннячком і ледве торгувала на хліб. Холодно ще. Хто не йде, то сміється: „В рукавицях, — кажуть, — незручно лускати”. А я ж заробити не можу. Доки була сила, то підлоги мила в людей, а тепер нагнутися тяжко.

І знову запанувала гнітюча тиша. Десь під запічком обізвався цвіркун. Маленька миша з гострою мордочкою вискочила на стіл і прудко нишпорила по скатерці, вишукуючи крихточки. Мати стояла, схилившись над ліжком, і прислухалась до нерівного віддиху хворої, до биття її серця.

— Заснула, — сказала стишено і обережно відійшла, стала перед іконою навколішки і почала шептати молитву. Довго молилася, переказуючи беззубими устами вечірні молитви, склавши перед собою долоні, як дитина. Забила три поклони і, заспокоєна, не роздягаючись, клубочком примостилася біля дочки на ліжку.

Над ранком у хаті похолоднішало — вітер видув і рештки тепла.

— Мамо! Ой, щоб ви знали, що мені снилося ...
— обізвалася хвора, і в її голосі було чути радість.

— Що ж тобі, дитинко, снилося?

— Снівся Тарас ...

— Тарас? — здригнулась жінка і зацікавлено повернулась до хворої.

— Тарас, мамо. Наче приїхав до нас на білому коні і привіз повну бочку молока, справжнього, пахучого і теплого, — мрійно посміхаючись, оповідала Маринка.

— Господи! Хоч у сні привидівся. Тарасику наш дорогий, чи ти там ще на волі, чи ти живий? Хочби перед смертю ще раз на тебе подивитися. Навідалася б, та боюся, щоб не пошкодити йому, не привезти б лиха. Ох, як тяжко втратити за життя дитину ... — тихо говорила жінка.

— А ви, мамо, поїдьте, як і в голодівку. Вночі, щоб ніхто не бачив, — радила дочка.

— Хай дочекаємо тепла, може, й відважуся. А ти тепер побудь сама. Я на базарі бачила, хтось викинув старого кошика, піду візьму та пропалимо в печі, як ніхто ще не забрав.

— Ідіть, ідіть, мамо, а то холодно. Я полежу в ліжку, — і знову закашлялась.

Мати зітхнула, підперезалась якоюсь мотузкою і вийшла, щільно зачинивши за собою скривлені двері.

Приморозь під ногами хрумтіла, тоненький лід ламався, і в старі черевики протікала холодна вода. Жінка скрутнула на обочину вулички. Сніг уже зник, але в затінку ще сірів брудними купка-

ми — очікував свого кінця. Жінка ставала з купки на купку, обминаючи примерзлі за ніч калюжі. Кошик непорушно лежав, примерзши одним боком у грязюці. Жінка з радістю вирвала його з льоду, завдала на згорблені плечі і поспішно повернулася додому.

Ревматичними покорченими пальцями розібрала в хаті лозинку за лозинкою, пощербленим ножом різала на кусники і складала біля невеликої, власноручно зробленої із старої цегли, пічки в кутку біля дверей.

В снігах щось несподівано зашаруділо.

— Хто це так рано? — промовила жінка і відсунула дрова з-перед порога.

— Добридень, — через відчинені двері привіталася молодиця.

— Ой, сваха! Дай Боже здоров'я! — радісно відповіла жінка і піднялась назустріч.

— Ледве знайшла вас тут. Давно була, а тепер геть чисто заблудила. Такі тут кривулясті вулички, що, коли б не віхоть соломи у вікні, нізащо не втрапила б.

— Сідайте, свахо, отут-о, — і жінка змахнула солому з низенького стільчика на хитких ніжках.

— Спасибі, трохи втомилась. Вийшла з дому ще вдосвіта, поспішала, щоб застати вас дома. Ну, як ви тут, свахо?

— Слава Богу, живемо якомсь. Хоч лихо нас не забуває, але не гнівимо Бога й за це. Чекаємо тепла, тоді зовсім буде добре.

— А я до вас з радісною вісткою. Дочка і Тарас

прислали листа. І гроші вам переслали. Принесла хутенько, бо, мабуть, вам скрутно.

— Мамцю! Я ж казала, що мені Тарас снівся! — радісно скрикнула Маринка.

— Господи! Тарасик!... Не забув синок про маму. Згадав саме в тяжку хвилину. Дай же, Господи, тобі, сину, тихий спокій, світлу радість і міцне здоров'я, — голосно проказала мати і перехрестилася до ікони.

Молодиця витягла з-за пазухи вузлик і поклала на столик.

— Триста рублів переслав вам, — додала вона.

— Триста рублів?! Боже ж мій! Та це ж нам вистарчить на цілий рік. Маринко! Чуеш? Триста рублів! Це ж тобі, дитино, бочка молока.

— І чим же я вас, свахо, почастую?

— Не клопочіться, свахо, я щось з села принесла, — і молодиця витягла з кошичка хлібину, кусок сала і пляшку молока.

— Кізочку дійну маємо. Тепер корови немає чим презимувати.

— Спасибі вам, свашко, велике спасибі! Сам Бог вас надіслав нам у цю скрутну годину.

І мати хутенько розпалила в печі, підсмажила сала, нагріла молока. Дала склянку Маринці.

— Чи часто до вас дочка пише? — обережно запитала.

— Ні, свашко, дуже рідко. Раз або двічі на рік. І то з листів нічого не довідаєшся. Живі, здорові та й усе. Бояться, мабуть.

Мати гірко зітхнула, в очах затремтіли сльози.

— Господи! І доки воно буде, щоб рідні діти боялися своїх батьків, а батьки не признавалися до своїх дітей?

— Що ж ви зробите? Я вже сама не надокучаю. Радію, що хоч укупці та живі, що ніхто їх не зачіпає, — відповіла сваха.

Маринка, випивши склянку теплого молока, пожвавішала:

— Мамо, їй-богу, я сьогодні вийду надвір. У мене й у голові перестало крутитися.

— Ну, то вставай, одягнися чистенько, щоб люди не казали, що ми старці.

— Тепер усі старцями стали, — з досадою сказала молодиця.

— Ой, не кажіть, свахо! Є й тепер пани, такі, як і раніше. Тільки колись люди панів так не боялися, як тепер. Тоді пани були з людей, а тепер з антихристів.

— Правда, свахо, правда, — погодилась молодиця. — Ну, я вже буду іти — на городі почали поратись. То ви вже, свахо, як стане тепліше та просохне земля, навідайтесь до нас. У нас хоч зелені не купляти.

— Спасибі, свашко, може, колись і навідаюсь. А ви, як будете Тарасові писати, то й про мене згадайте, я ж неграмотна, а Маринка хвора. Та й адреси не знаю. Напишіть йому, що я жива, що день і ніч у молитві його з родиною згадую, молю Всевишнього Господа Бога, щоб охоронив їх від напасти і врятував від супостата, — просила мати сваху вже на порозі.

БУРЯ

Директор плодозаводу, товариш Росляк, із за-
тисненим рукавом сорочки за пояс, ходив по заводі
поміж робітниками нічної зміни і, підбадьорюючи
їх, посміхався. Одного легенько поплече лівою ру-
кою по плечу, іншого дотепом обдарує, дівчатам
комплімент кине, підморгне. Ось робітниця нату-
жується біля кошика з яблуками, Росляк підбі-
гає і допомагає однією рукою висипати до коша.
Там робітник не може викотити бочки, вже Рос-
ляк своє плече підставив.

Усім подобався новий директор. Проста пове-
дінка, без чванькуватости, не кричить. Ці прикмети
наближували його до робітників і викликали до
нього симпатії. Бувало, побачить, що робітник,
не дивлячись на заборону, жує яблуко, або ро-
бітниця їсть повидло, відвернеться і, наче не ба-
чить, пройде. Вночі на заводі, а вдень у конторі
завжди його зустрінеш. Усі дивувалися, коли він
спить. Спочатку Тарас приглядався до директора,
ставився до нього, як і до всіх попередніх, з пі-

дозрінням і застереженням: хитрий лис, хоче всмоктатися в довір'я, а потім у саме серце ножем штрикне. Та згодом змінив свою думку. Директор, хоч і мав репутацію злодія, проте був людяний, не такий, як його попередники.

Знайомить Тарас його з промфінпляном, читає „штати і ставки”.

— Прибиральниці низька ставка. Що ж тих 85 карбованців на місяць? Чи можна по сумісництву дати їй ставку і посильного? — запитує Тараса.

— Чому ні, проведіть наказом, і буде одержувати більше, — відповідає Тарас.

І Росляк зараз же пише наказ: „Прибиральниці виконує функції посильного, і ставка їй збільшується до 120 карбованців. Посильного перевести в цех”.

Так чи інакше, а випадки спізнення трапляються. Директор наказав секретареві: „В журналі спізнення нікому не записувати — годинникові нашому довіряти не можна, він іде, як хоче”. Секретар радо дотримувався цього, бо й сам інколи припізниться. Такими жестами директор у короткому часі прихилив до себе всіх службовців. Роботу виконували ще пильніше, а про директора говорили: „Золота людина”.

У Тараса на душі знову спокій. Забувалася недавня загроза, входив у колію безпечного життя. З промфінпляном знайомив директора до подробиць, щоденно одну-дві таблиці розглядали. Іноді йшли разом з контори через місто на завод, і

директор обов'язково зупинявся біля пивної і пивав:

— Прохолодимось? — і щиглем цокав себе по горлянці.

— Воля начальства, — відповідав Тарас.

— Начальство пропонує, — посміхався Росляк і повертав у пивну.

Стоячи випивали по кухлику пива і виходили. Вдома Тарас не міг нахвалитися новим директором перед Оксаною. Зворушливо оповідав, що Росляк його познайомив з начальником міліції, з головою райвиконкому, з начальником паспортного відділу та іншими відповідальними людьми району. При зустрічі тепер вони вітаються з Тарасом, як з близьким другом, хоч декого він і раніше знав. Цими зв'язками Тарас особливо радів: тепер йому доступніше комусь із можновладців купити кухню пива. „Треба всюди приятеля мати”, — жартуючи, згадував Руданського.

Одного дня, як звичайно, Тарас прийшов на працю в контору, розписався в зошиті, відмітив годину приходу і сів за свій стіл. За кілька хвилин до нього підійшов секретар і сказав:

— Товаришу Запорожець, прочитайте наказ і розпишіться, — і подав книгу наказів по заводу.

Тарас не вперше читав наказ і розписувався. Тепер також спокійно відсунув форму звідомлення, недбало взяв книгу наказів і почав читати. Перший розділ наказу говорив про впорядкування водопою на конюшні. Другим розділом попереджувалось не залишати на столах паперів після

праці. В третьому розділі читав: „Начальника плянового відділу, тов. Запорожця Тараса, за шкідницьке складення промфінпляну з роботи зняти і дати повний розрахунок”. Підписав директор заводу Росляк.

— Що таке? — і Тарас протер очі. Прочитав ще раз. Розділ третій переконливо відносився до Запорожця Тараса. Спочатку кинуло в жар, і обличчя його пашіло, потім раптом зблід. Здавалося, наче серце зупинилось. — Директор у кабінеті? — запитав він глухим голосом секретаря.

— Нема. Написав наказ і кудись пішов, — сумно відповів секретар.

— То що ж це таке? Без пояснення, нічого мені не сказав, не запитав. І де ж він знайшов те шкідництво?

— Я нічого не знаю. Він сьогодні прийшов такий замкнений, що й не привітався, написав і зник.

Тарас пригнічено розписався, що читав, і сказав:

— Дайте мені, будь ласка, виписку з наказу.

— Я зараз вам напишу, — відповів секретар, забрав книгу і вийшов.

Тарас сидів приголомшений, наче занімів. Рій думок гудів у голові. Ще вчора він пив з Росляком пиво. Ще вчора так приязно розмовляли. А він така худоба, такий хамелеон. І в Тараса до горла підступило щось терпке, огидне. Схопився і почав у безладді скидати до шухляди папери. Передати справ не було кому, і в наказі про це нічого не згадувалось. Пішов до секретаря. Той уже приготував витяг з наказу. Прибав печатку і дав Та-

расові. Тарас мовчки узяв папірець і підійшов до головбуха.

— Прочитайте, — простягнув витяг.

— Я вже читав, — закліпав головбух рудими віями. — Я вже зробив вам повний розрахунок, можете отримати гроші в касира, — стурбовано і з боєм промовив до Тараса.

Тарас бачив, що його справа порушила спокій не лише йому, а всі були збентежені. Так може бути з кожним. Не рахуючи, загорнув належні йому в касира гроші, і вийшов. Позаду залишилася, чужа тепер йому, установа. Розпачем обливалось серце, якась потвора знову насувалась на нього з роззявленою пащею, клацала зубами. Додому прийшов в стані цілковитого схвилювання, мов п'яний, переступив поріг. Був душевно і фізично заламаний.

Діти бавились біля хати, а Оксани не було. Тарас машинально скинув кашкета і ліг, не роздягаючись, на ліжку.

— Ти чого це прийшов, захворів чи що? — раптом почув голос Оксани і здригнувся.

— Зняли з роботи, — не розплющуючи очей, відповів Тарас.

— Як зняли? З тресту наказ прийшов? — тривожно перепитала дружина.

Тарас зажурено лежав.

— Чого ж ти мовчиш?

— Зняв сам директор, — гостро відповів і схопився. Йому раптом прийшла думка, що директор не має права його зняти, що він номенклатурний

працівник і підпорядковується лише трестові. Зараз піду скаржитись. Поїду в трест! — рішуче кинув Тарас і почав лагодитися в дорогу.

Поїзд з Кам'янця-Подільського приходить у Київ ранком. Зупиняється в Дунаївцях. Удосвіта треба бути на станції. Але раптом виникла думка піти із скаргою в райпартком.

— Може щось перекусиш? — запитала Оксана.

— Немає часу. Я прийду! — різко відповів, не розуміючи й сам, чому ображає дружину.

Оксана сумно подивилась йому услід. Ще два місяці тому мріяла, щоб Тараса звільнили, і хотілося виїхати до іншого міста. Тепер це несподіване звільнення її налякало. Власне, налякало своєю несподіванкою. Оксана хапливо почала збирати речі, все загортала, повиймала валізки і тиснула туди, що попало під руку.

Тарас зупинився перед райпарткомом. Опанувавши собою та затамувавши внутрішній неспокій, рішуче зайшов усередину, з нервовою напругою постукав у двері секретаря.

— Зайдіть, — ледве донеслося зсередини.

В кабінеті було кілька осіб. Усі стояли і щось голосно обмірковували.

— Вам кого? — зміряв його поглядом міцно збудований, з горбатим носом, чоловік.

— Я до секретаря райпарткому.

— Чого ви хочете?

Тарасові не хотілося при свідках виявляти своєї справи, але присутні й не думали рушити з місця.

— То кажіть, чого вам треба? — грубо запитав секретар.

— Я пляновик плодoзаводу і хотів в'яснити причини мого звільнення.

— Як ваше прізвище?

Тарас відповів.

Секретар узяв із стола записник і перегорнув кілька сторінок:

— Причини ясні. Вас звільнено за шкідництво.

— Яке шкідництво? Та ж промфінплян затверджено трестом, і всі ліміти я отримував з тресту. Причому ж тут я? — підвищеним голосом запитав Тарас.

— Не знаю. Ця справа зараз в'яснюється, — відповів секретар і повернувся до Тараса спиною. Це означало, що авдієнція скінчена.

Тарас мовчки вийшов. Тривога ще глибше закралася в його душу. Шкідництво, значить — процес і тюрма. Це не жарти, мусить шукати негайно підпори. Треба побачитись з головінжем. Тарас з ним погоджував кожну таблицю.

Тільки ступив на терен заводу, його вразив дивний спокій: ніхто не ходив, робітників не було видно, машини не гуркотіли, дим з паровичні розпливався тоненьким ледвепомітним струмочком, наче знеможено виконував свої обов'язки. Раптом у вікнах сортувального цеху побачив повно людських голів, що напружено дивилися вперед. Задніми дверима Тарас зайшов у цех. Непомітно зупинився біля одвірка в натовпі. На нього ніхто не звернув уваги — очі всіх були скеровані на

промовця. Пискливий голос розлягався над на-
товпом:

— ... він з метою шкідництва приїхав на за-
вод і тут почав його розвалювати. Він, наприклад,
запланував збільшений процент витрат, щоб цим
підірвати фінансовий стан заводу. Такій контр-
революційній гідрі не місце на соціялістичному
виробництві, і мусимо його загальними зборами
осудити, а дирекції висловити подяку за своє-
часне викриття і звільнення ...

Тарас непомітно вийшов. Обговорювалась його
справа. Всі коліщата совєтської машини запрацю-
вали проти нього.

Вечоріло. Сонце сідало за горбок, поволі хова-
лося за деревами. Насувалась, певна своєї пере-
ваги, ніч.

Ще вчора ввечері радісно бриніли дзвінки го-
лосочки рідних дітей, що бавились біля хати, коли
він сидів з Оксаною на лавці, а сьогодні навко-
ло, наче цвинтар.

— Ну, що? — зустріла його Оксана.

Тарас безнадійно махнув рукою.

— Тут заварилась така каша, хоч зараз тікай.

— То й тікаймо. Я вже все приготвила. Виї-
демо кудись, а там знайдеш іншу працю.

— Мені дали таку довідку, що з нею ніхто не
прийме на роботу, — журно відповів Тарас.

— Що ж тобі там написали?

— Шкідник. Єдиний вихід їхати в трест і ре-
білітуватись. Треба з тресту взяти довідку про
звільнення.

Слово „шкідник” спалило Оксану. Це така страшна і грізна назва, що люди від неї божеволіють, а стіни НКВД спливають кров'ю. Оксана й слова не могла промовити. Вона розуміла, що інша справа, якщо хтось недоречно скаже „шкідник”, а також інша, якщо це обвинувачення вже записано на папері.

Тарас знеможено ліг, відмовившись від вечері, а Оксана цитькнула на дітей, мовляв, татко хворий, навшпиньках поралась у хаті.

Вдосвіта Тарас виїхав автобусом на Дунаївці, а звідти ранковим поїздом — у Київ.

Широка заля прекрасного вокзалу кишіла людьми різного суспільного становища. Тут сновигали жваві безпритульні, селяни з клунками, що кудись мандрували з брудною дітворою, службовці неодмінно з портфелями, хтозна чим наповненими, і господарі ладу — вгодовані міліціонери. Прямуючи до виходу на площу, Тарас на мить зупинився. Вагався, що зробити з валізкою: залишити в сховку чи тягнути з собою. Повернув голову і ... побачив Бринька, колишнього головбуха, що так несподівано зник з заводу. Той злякано стояв у кутку і спостерігав за Тарасом. Небритий, утомлений, комірець сорочки брудний, костюм зім'ятий. Тарас зрадів, наче побачив рідного брата. Рішуче підійшов.

— Добридень. Що ви тут робите? — звернувся Тарас.

— Хіба не знаєте? Гартуюся до собачого життя. Тільки, прошу вас, тихше, — сказав головбух

і обвів навкруги збентеженим поглядом.

— Все в порядку, сам до такого життя готуюся. Приймете?

— Жартуєте, — сумно похитав головою. — Чого б це вам бракувало?

— Праці, мій дороженький. Вилетів із заводу, як корок з шампанського, до того ж із „вовчим білетом”.

— Це погано, але не катастрофічно. На жаль, я не маю часу. Бувайте здорові, бо он „лягавий” уже два рази на мене кинув оком. Ага, чи не хочете купити годинника?

— Не можу, хоч годинника й потребую. Скрутно з грішми.

— Просити соромно, а красти ще не навчився. На квиток бракує.

— Шкода, і самому тісно. Та приятеля слід підтримати, — і Тарас подав п'ять карбованців.

— Дякую, колись поверну, а тепер Дніпром відпливу, — повеселішавши, відповів головбух.

Він зник поміж людьми. Тарас вийшов до трамваю і поїхав у трест.

У тресті, як і завжди, було тихо і дихало спокоем. Піднявся на третій поверх, у пляновий відділ. Двері були відчинені.

— А! Товариш Запорожець! — радісним окликом зустрів його начальник відділу, Рибак.

Усі службовці, нудьгуючи, раптом посхоплювались із своїх місць.

— Здрастуйте! — привітався інженер Бушко.

— Добридень! — гукнув економіст Рудий.

— Мое поважання! — шанобливо простягав руку агроном Древко.

Оточили з усіх боків, плескали по плечах, трясли руку, взяли кашкет і повісили на вішаку.

— Як там на заводі праця? Що тепер переробляєте? Як відвантажуєте продукцію? — сипав запитами Рибак.

— Як ваші діти, здоров'я дружини? — посміхався білими зубами агроном Древко.

У Тараса з'явилась радість. Почуття самотності й пригноблення зникало. Почував себе наче окриленим, міцніла надія. Він у цих запитах, привітаннях, голосах чув підпору, надійний захист. Струмок свіжого повітря дихнув на нього і додав нових сил.

— Дякую, — відповідав Тарас. — Дружина здорова, діти галасують, завод крутиться, продукція відправляється, і ... мене також, — з гірким усміхом закінчив і вмовк.

— Як то також, що це значить? — здивувався Рибак.

Усі втихли і зосереджено дивились на Тараса.

— А так. Мене директор зняв з роботи, видавши довідку, що я шкідницький плян склав.

— Яким правом?! — обурено вигукнув Рибак.

— Що це за анархія! — гнівно сказав Рудий.

— Це дійсно свинство! — не стримався завжди спокійний агроном Древко.

— Ану, покажіть довідку, — попросив Рибак.

Тарас витягнув виписку з наказу і подав. Усі скупчились і разом читали.

— Дурень! — вилаявся Рибак. — Промфінплян підписав я і директор тресту, ми за нього й відповідаємо. А ви, товаришу Запорожець, не турбуйтеся, на роботу ми вас поставимо знову, повернувши на завод, а директорові „всиплемо”.

— Бутьте спокійні, товаришу Запорожець, ми вас знаємо сім років, — запевняв інженер Бушко.

— Це просто якесь непорозуміння, — розводив руками Рудий.

— Він, мабуть, також психопат, — робив здогади Василенко.

— Як це він посмів номенклатурного працівника без узгоднення з нами зняти з роботи! — гнівно блискав очима Рибак.

Ці вигуки й обурення приносили Тарасові полегшення.

— Ходімо до директора тресту, — звернувся Рибак до Тараса. — Зараз цю справу поладимо.

Тарас узяв валізку і кашкет.

— Ви ж від директора зайдіть ще до нас, поговоримо, — просив інженер Бушко.

— Добре, я зайду, — обіцяв Тарас і, усміхнений, вийшов з Рибак.

— І такий нездара, тільки що доп'явся до керма і вже революцію вчиняє! — не міг заспокоїтись Рибак.

Біля кабінету директора тресту зупинились.

— Ви тут почекайте, а я вас потім покличу, — сказав Рибак.

— Добре, — погодився Тарас і поставив у кутку валізку.

Рибак без попередження відчинив двері і сміливо ввійшов. Тарас знову закурив і стояв у тугому чеканні. За дверима голосно сперечались. Тарас мимохіть наблизився до дверей і, з паленіючим від сорому обличчям, як злодій, загострив слух.

— Та що я можу зробити, як прокурор уже підписав ордер на арешт? Його вже чекають у Новій Ушиці... — сухо доносився директорів голос.

Тарас відскочив від дверей, як ужалений. Цигарка випала з рук. Збентежено взяв валізку. Незабаром вийшов схвильований Рибак. Чоло бліде, спітніле, очі розгублено уникали зустрічі з Тарасовим зором.

— Товаришу Запорожець, зараз нічого не можу вам сказати. Справа досить заплутана. Ми будемо шукати вам місця на іншому заводі, — якимось невпевнено, з ноткою жалю в голосі плував Рибак.

— Розумію я вас, товаришу Рибак, цілком розумію. Бувайте здорові. У мене лише одне до вас прохання: не дайте мене на поталу, напишіть, куди слід, що ніякого шкідництва я не зробив.

— Даю вам слово честі, що зроблю все від мене залежне і все, що в моїх силах.

— За це дякую. Вітайте всіх товаришів, а я пішов, — і Тарас поквапно повернув у коридор.

Тікав, наче його мали вже тут арештувати. Отямився на Хрещатику.

Сонце світило ласкаво. Сталін лукаво посміхався з великої рами універмагу. Якась жінка між будинками пристрасно лаяла чоловіка:

— Тобі, п'янице, вже знов очі посоловіли. Щоб ти смоли напився!

— Мовчи, дурна. Люди зглядаються. Хай тебе сніг спалить, — шипів він до неї.

„Треба щось робити”, — думав Тарас. „Тікати?” Це рішення колись у нього було безкомпромісове. А тепер? Удома двоє дітей, він відповідає за їхнє майбутнє. Та й куди тікати? Блукати, як головбух, збирати сухарі по станції? Ні, треба йти в тюрму, якось відбутися, а родина за час сидіння матиме, хоч і відносний, але спокій.

Увечері повернувся на вокзал. Зайшов у буфет випити склянку чаю. Там і написав дружині листа. Згадав обережно, щоб у хаті все поховала, приготувилась до обшуку. Він повернеться за кілька днів. Написав, що купив крупи, пшона для дітей, дістав два куски мила тощо. Заліпив конверт, написав адресу і заховав у спідню кишеню. Біля поштової скриньки вкине. Здав валізку на збереження, а сам пішов поблукати по місту ... Раптом виникла думка відвідати брата. Над містом уже тривожно мерехтіла електрика, дзенькали трамваї, шуміла вулиця, а Дарниця сонно причаїлась у зелені. Непроглядною плахтою нависала темна ніч. З великими труднощами у півтемряві Тарас відшукав братів барак. Вікна щільно затулені. Торкнув сінешні двері. Вони були не замкнені. Зайшов навопачки в коридор.

— Навіщо ви забрали мого чоловіка? — почувся за дверима плаксивий голос братової, і Тарас зазмер на місці.

— Я тебе, петлюрівку, заберу і знищу, як і чоловіка твого, як . будеш опиратися. Завтра викину з квартири! Я тут влада! Як хочеш по-доброму, то вари вареники, а я принесу півлітра. Шито-кри-то. І мені приємність, і тобі спокійно, — хрипів чоловічий п'яний голос.

— Я завтра сама виберусь. Покину вам ці осоружні бараки. Хіба вам мало гулящих дівок ... —плакала Таїся.

— Не хочу дівок — брудні. Я хочу тебе, от і все. Я зараз вернуся, а будеш гедзатися, то побачиш, — погрожував п'яний.

Тарас, почувши кроки, умить вискочив надвір, відійшов від барака і заховався за дерево. Трясся наче в лихоманці. Він бачив, як з дверей вийшла темна постать і прямувала в його бік. Коли порівнялася з ним, Тарас загородив їй дорогу.

— Це хто тут шляється? — п'яно запитав чоловік в уніформі пожежника.

Тарас мовчки згріб його за груди і зашипів:

— Ти, гаде, чого сюди заходив!

В цю ж мить пожежник сіпнувся рукою до кишені. Тарас з силою вдарив його в обличчя. Пожежник хитнувся і впав. Не випускаючи його з цупких рук, Тарас повалився на нього. Раптом пожежник ухопив Тараса за горло міцними пальцями. Тарасові у вухах задзвеніло. З люттю вдарив пожежника кулаком у перенісся. Раз, вдруге, втретє. Виладовуючи накіпільний біль, гатив по роз'юшеному обличчю, місив коліньми, як глину, скреготав зубами. Тіло пожежника відпружувалось,

м'якшало, руки з Тарасового горла ослаблено ковзнули і лягли на землю. Тарас опам'ятався тоді, як пожежник перестав харчати. Піднявся, сплюнув і пішов не оглядаючись у глибінь темної ночі.

Срібний серп місяця заблищав на небі, освітив безкраї обшири темної Дарниці. Десь тривожно гукнув пароплав. Тарас сів на трамвай і поїхав через міст у Київ. У чорній, як смола, воді Дніпра відбивалась електрика недалекого міста. На Подолі зліз, зайшов до громадської убиральні, умився і впорядкував свою одержу. Серед ночі першим поїздом поїхав додому.

НЕПРОХАНІ ГОСТІ

Над містечком висіла вечірня тиша. Темні тіні залягли під будинками, по закутках. Тарас вийшов з автобуса і ледве зробив кілька кроків, як перед ним майнула постать директора заводу Росляка. Кинув на Тараса гострим поглядом і зник у присмерках. „Невже чатував?” — тривожно забилося серце. „Хочби дійти до квартири, побачитися з дітьми та попрощатися з дружиною”. Поспішав крутими провулками, обхідними стежками. У своїй квартирі крізь прозорі фіраночки заслонених вікон сочилось тьмяне світло. Підійшов обережно, прислухався, заглянув у вікно. По хаті ходила дружина. Тихо, як примара, ковзнув у хату. Дружина кинулась на шию. Діти спали, безжурно розкинувшись у ліжку. Але, як тільки він заговорив, обоє посхоплювались і почіплялись йому на шию теплими руками.

— Татку, де ти так довго був? Ми вже заскукали за тобою, — жебоніли вони.

Тарас торкнувся шерхкими губами ніжних дитячих личок і обдарував їх дешевенькими забавками, що привіз із Києва.

— Лягайте спати, діточки, лягайте, — намовляв дітей, щоб можна було переговорити з дружиною, поки не прийшли непрохані гості.

Незабаром діти послули. Тарас оповів Оксані про наслідки своєї подорожі. Вона жадібно ловила кожне його слово, і очі їй горіли насторожено. Коли він сказав, що вже є ордер на його арешт і що Росляк бачив, як він висів з автобуса, то ці слова остаточно приголомшили Оксану. Вона упала йому на груди і залилась гарячими слізьми.

— І доки це буде? І що ж я буду робити без тебе? — шептала на вухо, щоб не розбудити дітей.

— Може, випустять, — потішав Тарас і пестив зів'ялу молодість.

Гарячково почали приготувлятися до обшуку й арешту. Треба було ще раз і ще раз переглянути кожний закуток, перевірити кожну сторінку колись пропонованої партією книжки і видерти звідти зрадників або ворогів народу. Приватні листи і старий молитовник Оксана кинула в грубку і запалила. Тарас переглядав полицю з книжками, відбирав сумнівні і подавав Оксані. Перелистувал на стіні відкритий календар і виривав, ще вчора мудрих і всемогутніх, вірних синів революції, а сьогодні зрадників, шпигунів і буржуазних запродавців. Кидав їхні світлини у вогонь.

Упевнившись, що в хаті вже немає нічого підозрілого, знесилений морально пережитим, Тарас ліг і відразу ж заснув. Як довго спав, не знає, але раптом почув, що його хтось трясє, будить.

— Що таке? — спросоння запитав він.

— Стукають, уже прийшли, — тихо прошептала бліда дружина.

— Біжи, відчиняй, — відповів і спустив ноги з ліжка.

Оксана засвітила каганець, накинула халат і відчинила двері. В хату зайшов начальник міліції, уповноважений НКВД, міліціонер і селянин-свідок. Тьмяне світло каганця ледве освітлювало кутки кімнати, білу постіль пом'ятого ліжка і голівки сонних дітей.

Начальник міліції поклав біля Тараса на столі маленький папірець.

— Прочитайте, — тихо запропонував він.

Тарас глянув і гірко посміхнувся. Пізнав ордер прокурора на арешт.

— Можна зробити обшук? — чемно запитав уповноважений НКВД.

Тарас знову сумно посміхнувся, кивнув головою.

— Маєте зброю, нелегальну літературу, отруйні речовини? — запитав уповноважений.

— Ні, не маю нічого, — сказав Тарас.

Ретельно перетрушували дитячу брудну білизну, заглядала під ліжко; перегорнули в скриньці забавки та хатній інструмент. Скромна бібліотека підлягала пильному оглядові, сторінка за сторінкою, а приватні листи відокремлювали без перегляду, дбайливо клали на стіл. Фотоапарат, реактиви, фотоальбом та окремі фотографії на стінах долучили до приватних листів. Заборонене й підозріле на столі росло, як вавилонська вежа. Рубчик за рубчиком переглядали не лише його

одяг, а навіть Оксанині сукні. І раптом з бічної кишені його піджака витягли листа, що його заадресував був дружині і не відіслав. Уповажений НКВД розірвав і почав читати. Зосереджено скакав поглядом по рядках і жовчно посміхався. Тарас стежив за його обличчям і відчув, що йому в грудях холодне. Оксана цього навіть не зауважила. Вона напружено стежила за обшуком, була переконана, що все в хаті в порядку. Уповажений скінчив читати, мовчки глянув на Тараса, саркастично посміхнувся і заховав листа в кишеню, чомусь не долучив до купи на столі. Нарешті кутки хати було оглянено. Конфісковане склали в мішок.

— Одягайтесь, — сказали Тарасові.

Ніколи, здається, Тарас не відчував такої ніжної любови до дружини і до дітей, як у цю трагічну хвилину. Заніміло стояла Оксана. Рука її на Тарасовому коліні дрібненько тремтіла. Тарас підійшов до усміхнених у ліжку сонних дітей, гаряча сльоза скотилась і упала на русяві кучерики дочки.

— Може, збудити, попрощатись? — тихо запитав Оксану.

— Ні, не треба, не порушуйте їхнього солодкого сну, — поспішив стримати начальник міліції.

— Я все ж таки розбуджу, — наважилась Оксана.

— Приведете завтра до міліції, там побачаться, — сказав начальник міліції і кинув запитливим поглядом на упованого НКВД. Той ледвепомітно підтакнув головою.

— Прийдеш з ними завтра, — полегшено промо-

вив Тарас, заспокоєний тим, що ночуватиме в Новій Ушиці, а не в Кам'янець-Подільській тюрмі.

— Дай пару білизни і кусок хліба.

Не так легко серед цього рейваху після обшуку знайти білизну. Попалась під руки тепла, на зиму, додала кусок хліба і сала, загорнула все в рушничок, зав'язала в хустину.

Сумно схиливши голову, Тарас, непевним кроком вийшов з хати в супроводі варті. Ніч минала, на сході починало світати. Лунко в моторошній тиші відбивались кроки багатьох ніг ... Скільки дадуть і куди вишлють?" — думав Тарас. „Чи повернеться додому, щоб ще раз глянути на діточок і бідну страдницю-дружину? Чи перенесе вона горе, нужду, постійну зневагу сусідів, колишніх друзів, які тепер з острахом переходитимуть вулицю, щоб не зустрітися з Оксаною. Чи подасть їй хто руку в найтяжчу хвилину перед безоднею нужди?"

Оксана стояла на порозі опустілої хати, закам'яніло вдивлялася услід за зникаючим гуртом. І, коли тіні зникли за рогом, а стукіт кроків поглинула мертва тиша, в Оксани раптом обірвалось у грудях:

— Тарасику! — зойкнула і впала перед порогом під бузком на покриту росою холодну траву. Залилась гіркими сльозами, душила крик зраненої душі мокрою від сліз хусткою, плакала, здригаючись усім тілом. Раптом відчула, що хтось її смикає за сукенку. Підняла голову. Біля неї стояла в білій сорочині Надя.

— Мамцю, холодно, ходімо до хати.

З порога дивилась на них Вірочка і протираля кулачком заспані оченята.

Оксана схопилась і взяла за теплу ручку Надю.

— Чого ви повиходили? Хто вас розбудив?

— Чого ти плачеш, мамо? А де татко? — пита-
лися діти.

— Татко кудись пішов, — заспокоювала Окса-
на дітей і клала їх знову в ліжко.

Погасивши каганець і примкнувши двері, побігла, гнана новою страшною думкою, що влетіла в її скалічену душу. Бігла попід тинами раннього ранку і шептала: — Господи! Ти ж милосердний, даєш, відбираєш і знову нагороджуєш. Ти ж милосердний, караєш і прощаєш. Прости нам грішним і поверни дітям батька.

Зупинилась перед великою верандою великого будинку, постукала в сонне вікно. В кімнаті за-
метушились. Блиснула електрика.

— Хто там? — обізвались за дверима.

— Кириле Йосиповичу! Це я, на хвилинку.

— Це ви, Оксано? Заходьте. Чого це так рано?

— Я на хвилинку, я прийшла ... — із спальні в турецькому халаті вийшла дружина Кирила Йосиповича. Оксана на мить зупинилась — думки плутались. — Кириле Йосиповичу! Голубчику! Допоможіть! — і голос Оксанин затремтів, а з очей бризнули сльози.

— Що таке, хтось захворів чи що? — розгублено запитав Кирило Йосипович і зніяковіло затиснув поясок халата.

— Ще раз прошу вас, вислухайте і допоможіть. Ви ж найближчий приятель мого чоловіка. Тараса арештували, завтра можуть і мене забрати, і діточки сиротами залишаються. Я прошу вас і бажаю, заопікуйтеся ними хоч на короткий час. Поки не прийдуть мої батьки за ними.

— Гм, це проблема, — зимно промовив Кирило Йосипович. — І я діточок маю ... Ви ж розумієте — прийняти дітей репресованих? ...

— Нізащо! — верескливо викрикнула за плечима його дружина. — Ми не можемо ризикувати своїм становищем. Чоловік на добрій службі, і діти репресованих ... Це неможливо. Ні, ні, ні!..

Оксана не дослухала. Виструнчилась, кинула зневажливим поглядом, різко повернувшись і, стукнувши за собою дверима, вийшла. Куди ще піти? Хто відгукнеться на її горе? Немає тут Василя, то справді друг і приятель, а це так собі, по службі. Але що ж робити? Хто подасть руку? Хіба зайти до Зайця. Це прості і щирі люди, також часто заходили до Тараса. Може, вони ще не втратили людяности. Круто повернула вузьенькою вуличкою між маленькими хатками робітничого кварталу. Заєць працював на заводі комірником, і Тарас завжди допомагав йому впорядковувати картотеку.

Оксана нерішуче зупинилась перед похилими дверима. Постукала. За хвилину двері відчинились.

— Оксана Карпівна!? Заходьте! Яринко, світи світло! Скоро! — радісно гукав Заєць, середнього віку чоловік.

Блиснув каганець.

— Сідайте, ось тут ... — показав на стілець господар.

Оксана непорушно стояла біля порога.

— Яринко, розпали, серденько, примус, нагрій чайку, — звернувся він до дружини.

— Петре Васильовичу, не турбуйтеся, я на одну хвилинку, запитати ... У нас такий клопіт ...

— Що таке? — стурбовано зупинився Заєць перед Оксаною.

— Тараса арештували. Я, мабуть, на черзі. Діточки сиротами залишаться. Чи не могли б ви доглянути їх, доки мої родичі не приїдуть і не заберуть?

— Боже мій! Петю! І чого ж ти стоїш, як пень? Дай жінці стільця. Де мої черевики? І доки це нещастя буде переслідувати нас? Боже мій! Хай вас Бог хоронить! Але не журіться, не дай Боже чого, то ми ваших діточок не залишимо. Як же так залишити, не дай Боже ... — одягаючись, мовила збентежена Ярина.

В Оксаниній душі блиснуло сонце. Хотілося обняти свою приятельку Ярину і поцілувати. Сльози самі набігли на очі, радісні, заспокійливі. Домовившись про подробиці, Оксана поспішала додому.

Сонце вже вистрілило з-за ліска багряними спинами. По вулицях ходили люди. Оксана поспішала до дітей.

— Доброго ранку! — гукнув хтось, і Оксана від несподіванки здригнулася. Біля неї посміхався експедитор заводу Бронштейн.

— Доброго ранку, — відповіла і хотіла обминати,

не маючи бажання вдаватися з ним у розмову і ділитися своїм горем.

— Куди це так рано? — запитав Бронштейн, прижмуривши праве око.

— Ви ж знаєте, що чоловіка звільнили з праці ...

— То якесь непорозуміння, — перебив її Бронштейн.

— Та його вже вночі арештували! — з серцем вигукнула йому прямо в обличчя Оксана.

— Кого? Тараса Івановича! Та це не може бути! — з обуренням кинув Бронштейн, і в очах блиснула холодна рішучість.

— Ще й мене скоро заберуть ...

— Що оце ви говорите, Оксано Карпівно! Хай рештки мого сивого волосся вилізуть, як вас хтось зачепить хоч пальцем, — і Бронштейн задумливо огорнув правою рукою своє підборіддя.

Оксана вдячно подивилась на Бронштейна, пригадуючи, як вони інколи з Тарасом засиджувались за шахами до пізньої ночі. А як Бронштейн радів новими патефонними платівками, які йому Тарас привозив іноді, вертаючись з відрядження.

— От що, Оксано Карпівно! Я вашого чоловіка добре знаю, гарна людина. Зайдіть до мене по обіді. Або ні, я зайду до вас, а перед тим піду і довідаюся, що там таке за діло з Тарасом. Добре? — і Бронштейн лагідно прижмурив око.

— Заходьте, будь ласка, бо я, мабуть, збожеволію.

— Не журіться, нема біди, щоб радості не було. Якось воно буде.

В обідню пору, саме як Оксана закінчувала варити обід, хтось тихенько постукав. Оксана відгукнулась.

— Можна? — крізь відхилені двері просунув голову Бронштейн.

— Заходьте. У мене такий райвах, що соромно ...

— У вас так гарно, як у синагозі, — кинув він зором на підметену долівку. — Я прийшов трішки вас потішити. Там сидить один пес, паршиве щеня. Вчепився в букву закону, гавкає, що Тарас Іванович підлягає висилці ...

— Ой! — зойкнула Оксана і, випустивши з рук сковороду, поточилась.

— Ну, ну, що з вами? Не хвилюйтесь, — промовив Бронштейн підтримуючи її за руку. — Я йому кажу: „Які там закони! Фее! Закони ...” Я йому говорив, говорив і ще говорив, бо він же, дурень, мені племінником доводиться. І я йому говорив, а вже, як я починаю говорити, щось буде. Повірте мені, що Тарас Іванович друзів має. Гарна людина. А оце для ваших діточок, — поклав вузлик і тихо зачинив за собою двері.

Оксана радісно вискочила за ним, ще раз широко подякувала і повернулася до кухні. Кому він говорив, де він був, і хто той його племінник, Оксана не знала. Але добре слово в хвилину розпачу повертає сили і надію. Розгорнула вузлик і побачила рибу.

ЯМА

Після ще одного дбайливого обшуку по кишенях на вартівні НКВД Тараса кинули за залізні двері в камеру. Дуже здивувався, що ніхто не зустрів його окликом: „ЯМА”. Це свідчило, що тут немає урок. Із сірих сутінків ледвеосвітленої камери на нього дивилося з кутків і з-під стін десятки пар тьмяних очей. Похилі голови, зажурені обличчя, тиха розмова та часті зітхання. „Мабуть, ніколи між цими стінами не буває порожньо”, — подумав Тарас і тихо сів біля порога.

По зовнішніх ознаках намагався визначити, з яких середовищ походять арештовані. Незагорілі обличчя, білі руки, чистий, хоч і старенький одяг, промовисто підкреслювали працівників пера і дрібну верхівку. Трудівники чорнозему виглядають інакше. Вони давно зникли в місцевостях, не позначених на карті. Щогодини двері відчинялись, і камера наповнювалась новим мешканцем. Його ніхто не вітав, він тихо шукав вільного місця і, глибоко зітхнувши, сідав.

Перед ранком за дверима почулась метушня, викрики, глуха боротьба. В камеру всунулись чо-

тири енкаведисти, волочучи непритомну людину. Кинули її на долівку і гримнули за собою залізними дверима. Здоровий, як дуб, чоловік, витягнувшись, зайняв половину камери. Права рука застигла на ніжці нар. На губах синіла піна, а зуби скреготом наганяли страх на арештованих.

— Це з нашого села, зоотехнік, — казав чоловік у сандалях на босу ногу. — У нього падуча хвороба. Серед поля упаде і товче головою по ріллі, язика покусав до крови.

Зоотехнік ворухнувся, розплющив очі, обвів усіх каламутним поглядом, потім раптом напружився, ухопив правою рукою за нари і потягнув. Нари посунулись, люди з них позіскакували, дошки затріщали, і в одну мить усе посипалось. Тікати не було куди. На зоотехніка звалилось кілька арештованих, намагаючись його втримати, але не могли дати ради: усе під його руками летіло, одяг рвався, люди падали. На гомір ускочило два міліціонери, принесли мотузки і зв'язали.

— Гади ви всі! Кровопивці! Душогуби! — кричав хворий і плакав. Бився об долівку головою, і знову пінилися губи, а очі пішли під лоб. Усі навколо задубіли. Бути в товаристві з таким арештантом — поглиблювало розпач і страх.

За вікном світало. Через пофарбовані шибки пробивався блідий ранок. За стінами чути глухий стукіт коліс, ритмічний брязкіт кінських підків. Прогудів мотор авта і обірвався.

— Давай епілептика! — сказав з порога міліціонер, відчинивши двері.

Усі сиділи, ніхто не спішився з послугами. Епілептик лежав непритомним.

— Встать, контрреволюційна банда! — гримнув він і розстібнув кобуру пістоля.

Арештовані схопились, як ошпарені, почали гуртом підіймати епілептика. Четверо винесло його на автомашину. Міліціонер хижо посміхнувся, витягнув аркуш паперу і почав називати прізвища, в'язні відгукувались.

— Усі викликані виходь з речами! — наказав і відчинив широко двері.

Тарас оглянувся і побачив, що залишився сам. За вікном гучно заклекотав мотор і автомашина від'їхала. До Тараса заглянув через вовчок міліціонер. Тарас підійшов до дверей.

— Куди це їх забрали? — запитав.

— В Кам'янець-Подільський, у тюрму, — потім, оглянувшись, тихо додав: — Ваша справа добра, коли залишили.

По східцях затупотіло. Міліціонер відскочив. До вартівні хтось зайшов. Тарас припав до вовчка. Серед кімнати стояла Оксана з дітьми, а біля неї начальник міліції.

— Цю жінку з дітьми пропускати до Запорожця завжди. Передайте це наступній зміні, — дав він наказ вартовому міліціонерові і вийшов.

— Слухаю, товаришу начальник!

Двері в камеру навстіж відчинились.

— Запорожець, виходьте до дітей! — голосно крикнув міліціонер.

Зрадівши, Тарас вискочив з камери. Цілував ді-

тей і від зворушення плакав. Оксана стояла збоку і сяjala щастям.

— Ти сам? — запитала вона, глянувши в порожню камеру.

— Тільки що всіх вивезли, — тихо відповів, пестливо пригортаючи дітей. Потім узяв принесений Оксаною кошик з харчами і заніс у камеру. Вартовий навіть не переглядав. Витягнув з кошика харчі і заглянув до умовленої з дружиною схованки, ще з попередніх арештів. Знайшов згорнений у качалочку клаптик паперу. Заховав між харчами, а кошик повернув дружині. Оксана обіцяла прийти завтра, подякувала вартовому і вийшла з дітьми.

„Ходила на базар, — писала Тарасові дружина,

— все містечко знає про твій арешт. Люди враз мене відцурались, тікають із страху, не пізнають”.

Подер папірець. Розгорнув обід. Ще теплий борщ підняв настрій. Привели нового арештованого, молодого чоловіка з гарною зачіскою, блідим обличчям і запалими очима. Тарас привітався перший. Чоловік твердо подав руку.

— Антін Гнатенко, — відрекомендувався.

Тарас назвав своє прізвище. Розбалакались.

— За що? — вирвалось мимохить у Тараса, хоч, коли б до нього звернулися з таким запитанням, сам не знав би, що відповісти.

— Просто дурниця, — добродушно відповів Гнатенко, примостившись на нарах. — Я студіював механіку в інституті. Змалку любив щось майструвати і вдосконалювати. Професор нам на лек-

ції доводив, що Карл Маркс передбачив три етапи розвитку суспільства. Як відомо з минулого, феодалізм переріс у капіталізм, капіталізм неодмінно веде до імперіялізму, до захоплення чужих теренів, до війни. По війні, очевидно, революція, а там соціалізм, що завершиться комунізмом. Я не стримався і запитав професора: „Ми вже завершили соціалізм і на порозі комунізму. Ну, а що ж прийде на зміну комунізмові, згідно з діалектичним мисленням?” Професор тоді на мене дивно подивився, подумав і запитав: — А як ви думаєте? — Я думаю, що може народитися державний капіталізм, — висловив я свої міркування. Бо й справді системи міняються, і велике комунальне господарство — це й є державний капіталізм. Професор тоді нічого не встиг сказати, бо саме дзвінок сповістив перерву. А під час перерви я побачив, що товариші мене уникають, перешіптуються, відокремлюються, неприязно поглядають на мене. І тоді я зрозумів, що сказав дурницю. Мене виключили з інституту. Після марних намагань виправдатись, повернувся додому. Тільки приїхав, мене негайно арештували. От і все, — сумно закінчив студент.

Тарас запропонував студентові цигарку. В камері сутеніло, під стелею блимнула електрична лампа. На сходах застукотіло. В камеру увійшло двоє, властиво, їх укинули. Вони боязко виряченими очима кинули по камері і зупинились на Тарасові. Один з них був низенький з черевцем під піджаком на одному гудзику і припухлими торбиночками

під очима. Вдихнув повітря, облизав зашерхлі губи і наче збирався щось сказати. Тарас зосереджено намагався вгадати, що це за людина і хотів заглянути йому в очі. Але той або опускав очі додолу, або нишпорив ними по кутках. Та ось він подивився на Тараса, струнко підійшов, сів біля нього на нарах і раптом голосно зареготав просто Тарасові в обличчя.

— Я вас знаю! — ковтаючи сміх, промовив він.

Тарас недовірливо відсунувся на нарах, спостерігав за нервовими відрухами плеканого гладкого обличчя. Набравши суворости, сухо запитав:

— Як ваше прізвище?

Чоловік раптом нашорошився, підборіддя в нього нервово смикалось. Стримавши сміх, підзріло глянув навколо і злісно вигукнув:

— А тобі яке діло! — вхопив обличчя між долоні з короткими пальцями і знову засміявся. — Хі-хі-хі! Чудово! Знаменито! Він питає про прізвище! Хі-хі-хі! Та я, мої янголи, прізвище загубив під Перекопом. Га! Чи ви знаєте? От і загубив! Ні, не загубив, продав за червону стрічку, хі-хі!

Потім зіскочив з нар, гойдався на ногах і дико водив білками сірих очей.

— А тебе я знаю! — раптом показав він пальцем витягнутої руки на студента. — Знаю! Ти той самий, що дітей викидав через вікно на сніг. Знаменито!

— Ви помиляєтесь. Я вас уперше бачу! — сердито відповів студент.

— Заспокойтесь, — обізвався хрипливим басом

високий громадянин. — Цей добряга, Теофіль Харитонович, дорогою твердив, що я його вичистив з партії. Він працював бухгалтером у цукрозаводі. Щось з ним не теє ...

— Прийміть поповнення! — вигукнув міліціонер і штовхнув через двері в камеру людину з клунком під пахвою.

— А! Я тебе знаю! — зловтішно сказав бухгалтер, показуючи пальцем на міліціонера. — Це ж ми з тобою Кірова угробили, пам'ятаєш? Знаменито ми тоді. Хі-хі!...

Міліціонер на мить спантеличився, потім гримнув дверима і клацнув замком.

— Я вас усіх, гади, знаю! — говорив тепер бухгалтер до вікна, в кутку якого павук снував павутиння. — За що! Я вас питаю: за що я убив брата в революцію? — з обуренням блискав він сірими очима, і в чоловічках йому яріла іскрами ненависть.

Усі з напруженням слухали і пильно сліdkували за його рухами.

—Знаменито! Я його тоді за столом у батька цокнув з нагана. Петлюрівським шликом чоботи обтер і поїхав до Котовського ...

Тарас здригнувся. Він не сподівався, що в такому добродушному бухгалтеровому тілі міститься бестія.

Раптом бухгалтер із шкіряного жовтого портфеля висипав на долівку харчі.

— Я знаю, що це таке! — показував він на розкочені по долівці яйця. — Ха-ха! Який же це сим-

вол життя, як вони побували в большевицькому окропі. Все гине! Гамба ... Так, так, знаменито, — тихо бурмотів він до себе.

В тюрмі до всього швидко звикали. Тут бачили вішальників, божевільних, тут розбивали об мур голови, розтинали скалками скла вени, тут гірко плакали, брудно лаялись і пристрасно молились.

Арештовані в сутінках гомоніли поміж собою. Хтось оповідав: — ... комісія зробила секцію на здохлих конях і виявила пошесну хворобу мєнінгіт. Зрозуміла річ, шукали винного. Мене арештували, як ветеринаря, за шкідництво ...

— Моліться, сучі сини, перед розстрілом! — знову grimнув на всю камеру бухгалтер і впав навколішки, почав щось шепотіти. Але раптом повернув голову до в'язнів: — Прости мені, мій янголе, за зло, яке я все життя чинив, — і опустил голову. За хвилину рвучко підвів очі: — Ага! Ви підслухуєте? — осатаніло крикнув. — Ви Павлики, донощики, ха-ха-ха ... знаменито! — і, безсило схилившись, ліг на долівці.

— Нерви тонкі, — промовив один з арештованих, матюкнувся і сплюнув.

В камеру щогодини приводили нових людей. Уже не було не тільки де лягти, а й сісти, лише лежав бухгалтер. Його обминали і шепотом передавали новим, що то божевільний.

Тараса викликали на допит. Дивно — нікого не викликали, тільки його одного. Невелика кімната освітлювалась єдиною електричною лампою, що стояла на столі у слідчого. Тарас не хвилювався,

не почуваючи за собою жодної вини, і, крім того, думав, що в архівах немає нічого про його негативне ставлення до влади, бо завжди, кожний свій крок ретельно зважував і обмірковував. До стола підійшов з повним внутрішнім спокоєм, хоч назовні виявляв велике збентеження. Грав ролю, яка завжди імпонувала слідчим. Вони любили полохливих, заляканих, наївних.

Тарас стояв серед кімнати перед столом. Вартовий щільно зачинив двері. На стіні цокав годинник. Слідчий переглядав папери.

— Сідайте, — раптом запропонував він. Але стільця біля стола не було, і Тарас продовжував стояти. Слідчий удавав, що пильно вивчає документи. За якийсь час знову підвів голову і, пронизливо дивлячись, запитав: — Чому не сідаєте? Ага, стілець у кутку, візьміть.

Тарас приніс стілець і сів на краєчку проти слідчого.

— Ваше прізвище?

— Запорожець, — відповів Тарас.

— Громадянин Запорожець, напишіть докладно свою автобіографію, але нічого не пропустіть. Особливо точно зазначіть, з ким листуєтесь, чи є закордоном родичі або знайомі. Напишіть про тих ваших знайомих, які мають родичів за кордоном. Пам'ятайте, що ми все це знаємо, але хочемо перевірити вашу чесність перед нами. Від цього залежатиме ваша доля, — і подав Тарасові кілька аркушів чистого паперу і ручку.

„Співай, співай”, — подумав Тарас. „Нічого ти

не знаєш". Узяв мовчки ручку і почав скоро писати. Не один раз він виповнював анкети. Брехня, колись така нахрапна, тепер узаконилась. Слідчий шелестів паперами, годинник відрубав час, перо скрипіло на аркуші. Висіла гнітюча мовчанка — підступна тиша перед бурею. Година .. друга .. Тарас писав, слідчий похмуро заглядав у папку.

— Поставте свій підпис на кінці кожного аркуша, — нагадав слідчий, коли Тарас скінчив писати.

Слідчий пробіг поглядом по аркушах і пильно подивився на Тараса. Дивився, наче хотів залізти в душу.

— Ви нічого не пропустили? — запитав, ехидно прижмуривши око.

— Хто його знає, може, із-за поспіху щось другорядне випало.

— А чи не пригадуєте ви цього папірця? — і підняв перед Тарасом двома руками розгорнену пожовклу картку паперу.

Тарас спокійно подивився і, не розглянувши в сутінках написаного, заперечливо похитав головою.

— Подивіться добре, громадянине Запорожець, може, пізнаєте свій підпис? — і глумливо вискалив міцні зуби.

Тарас здригнувся. Кров ударила в обличчя, по спині прокотилась холодна хвиля. Серце несамовито закалатало. Тепер пропав. Це ж та сама підписка, яку дав ГПУ сім років тому, зобов'язавшись з'явитись до них за три дні з документами в Умані. Він мовчав. На все був приготований, але цього папірця бачити в руках слідчого не сподівався.

Слідчий посміхався.

— Розкажіть, чого ви тоді втекли? — запитав він.

Тарас вирішив не брехати. Розповів усе, як воно було, слово в слово, як він з речами на третій день ішов до ГПУ, його проводила дружина, дорогою раптом вона запропонувала зайти до ворожки. Він не заперечив, стояв під пахучою акацією, а дружина в хаті ворожила. Незабаром вийшла і сказала, що ворожка пророкувала дві дороги: одна в „казьонний дом”, а друга на волю. Краще день на волі, ніж рік у тюрмі, подумав я тоді, а до того жінка молода, і я пішов на станцію, купив залізничний квиток і чим скоріше від „казьонного дому”.

— Тепер, що хочете, те й робіть, — безнадійним тоном закінчив свою сповідь Тарас.

Слідчий сидів і щиросердно реготав.

— То ворожка так і казала, що або „казьонний дом”, або воля?

Тарас у душі також посміхався. Він у цій події висвітлив себе таким простачком, що хотілося реготати на всі зуби.

— І ви, освічена людина, вірите ворожкам? — ще раз запитав слідчий.

— Коли людині біда, вона й шептусі почне вірити, — відповів Тарас.

— Це правда, і я ціню вашу щирість. А от про своє шкідництво, то ви тут нічого не написали, — вкрадливим тоном промовив слідчий і знову пильно подивився Тарасові у вічі.

— Шкідництво? ... Яке шкідництво?

— Два проценти запланованого вами браку яблук, хіба це не шкідництво? Хіба на соціалістичному виробництві може бути брак?

— Хочете чи ні, а яблука, груші, сливи та інша садовина і городина мають властивість гнити. Переночують на купі, дивись, уже кілька й почорніло, потрібно викинути, бо не можемо ж ми в нашій соціалістичній країні годувати робітника гниллю. Отже, й запланував відходи. Наркомат і трест цей процент відходів затвердили. Ніякого шкідництва нема, — пояснював Тарас.

Слідчий мовчки перегортав паперами. У Тараса росла надія на виправдання.

— Добре, але якщо ви чесний громадянин, то чому не заявили, що на заводі діється шкідництво?

— По-перше, шкідництва на заводі я не бачив, а, по-друге, там є адміністрація, партячейка, комсомол, то хай за цим слідкують, а я лише пляновик.

— То, на вашу думку, коли б диверсант з-за кордону приїхав і підклав під завод пекельну машину, а ви це бачили, то й тоді це не ваша справа?

— Не лише я, а кожна людина зобов'язана запобігти такому лиху, навіть наражаючи своє життя на небезпеку. Але такого або чогось подібного на заводі ніколи не було.

Слідчий знову вмовк, а Тарас розумів, що це пустопорожня балачка, і від цього йому було радісно.

— Розкажіть мені про листа, що ви його не встигли вкинути в поштову скриньку. Про що це

ви там писали дружині? Якісь речі приховати, щось знищити, приготувитись до обшуку?

Цього питання Тарас сподівався. Він не боявся пронизливого погляду слідчого із зеленими вогниками очей.

— Я мав на увазі тих викритих ворогів народу, що пролізли в партію, займали провідне становище в будівництві нашої держави. Їхні твори друкувались, а світлини з цитатами вмішувались у відривних календарях. Щоб не виникло яке непорозуміння, я хотів попередити дружину вирвати цю погань і спалити в печі.

Слідчий натиснув гудзика і звелів вартовому відвести Тараса в камеру. Тепер Тарас був певний, що ніяких важливих закидів проти нього нема. Але, коли зайшов у камеру, де було повно людей, подумав, що в цих трудівників ще менше гріха проти советської влади, ніж у нього, а проте їх чекає далека північ. Брати в Сибірі, він розкуркулений, втеча з-під арешту тощо. Це такі важливі аргументи за советськими законами, щоб бути зісланим, не згадуючи вже гріхів, про які ніхто не знає. В камері його оточили щільним колом.

— Що питають? Хто робить допит? Чи б'ють і чим б'ють? — посипались запитання.

Тарас відповідав неохоче, знав, що можуть бути сексоти. Він зібгався в кутку під нарами і ліг спати. Вночі прокинувся. Дехто так і сидів, дехто, прокинувшись, розповідав сон. Ніде так не цікавляться снами, як у тюрмах. Ніде нема стільки товмачів, як між арештованими.

— І, уявіть собі, мені приснилися воли, але не ті, яких у батька мого забрали при розкуркулюванні. У батька були сірі, круторогі, а ці чорні. І хтось роги позбирав. Що воно могло б бути?

— Воли — то воля, а от що вони чорні і що роги позбирані, то ... самі здогадайтесь, — розгадував йому сусід.

Уранці за вікном загуркотів мотор автомашини і стих. Тарас знав, що це таке. Двері камери відчинились, і на порозі із списком з'явився міліціонер. Викликав прізвища. Арештовані відгукувались. Міліціонер скомандував викликаним виходити.

— Я вас знаю! Кровожадні шакали! Не обманеш! Не піду! — кричав бухгалтер і, обпершись об стіну плечима, виставив уперед руки для захисту.

— Виходь, сволоч, бо зв'яжу! — гримнув на нього вартувий.

— Знаменито! Я вас, сволочі, знаю, — враз стихло закінчив бухгалтер і підтюпцем, спішно плутаючи короткими ногами, побіг до виходу.

Міліціонер штовхнув його в плече і зачинив двері.

— Знаменито, ха-ха-ха! .. — доносився знадвору слабкий сміх бухгалтера.

Тарас знову залишився сам. Зачиняючи двері, вартувий посміхнувся.

Оксана принесла обід. Без перевірки вартувий передав Тарасові кошик. Оксана була спокійна, через відхилені двері Тарас обмінявся поглядом з нею. Повернувшись спиною до дверей, Тарас поспішно шукав записки у схованці кошика. Заховавав у рукав, передав назад кошик і вчорашню

порожню посуду. Оксана писала: „Сьогодні була на допиті. Запитували про якесь письмо. Я нічого не розуміла, але на запит відповідала, що, коли б отримала листа з попередженням щось поховати, в першу чергу спалила б портрети вождів, що виявились шкідниками, і переглянула б, чи не маємо, випадково, недозволених книжок. Дуже злякалась — думала, що зачинять. Слідчий посміявся і сказав, щоб я тебе ніколи до ворожок не водила. Я не знаю, до чого воно. Так він мене й випустив. Діти плачуть за тобою. Твоя Оксана”. Тарас посміхнувся. Все наче добре. Що буде далі, тяжко збагнути. Якщо написали в село за додатковими матеріялами, тоді пропав. Ті напишуть! Не міг розгадати, яка сила йому допомагає: горілка, випита з начальством за час свого перебування тут чи інша невидима рука. А що хтось допомагає, то в цьому був певний. Може, новий набір невідьників на тяжку працю цим разом пройде без нього?

Увечері в камеру знову почали кидати арештованих. За ніч напхали повно. Вранці всіх замели і вивезли в Кам'янець-Подільський. Тарас залишився сам на господарстві ...

Минув місяць. Ніхто його не зачіпав. Люди проходили, немов на конвеєрі: прибували, вивозили, свіжі знов приходили. Щоденно отримував обід і обов'язково в кошику записку — вістку з волі. Остання записка складалася лише з одного рядка: „Тарасику, маю запевнені відомості, що за кілька днів тебе звільнять”. Ще й ще раз перечитував Тарас ці божественні слова і відчував, наче крила

відростали йому за плечима. Воля, прекрасна воля! З цієї радості обід віддав голодним, цигарки розподілив курцям. Йому хотілося жартувати, сміятися, проте стримувався, не виявляючи своєї таємниці, щоб не збільшувати болю тим, хто лишається.

У неділю дружина прийшла з дітьми. Тарас побачив їх через вовчок у дверях. На понеділок чекав звільнення. Але вранці всіх вивезли, день пройшов, і ніч минула без змін. Арештованих знову привезли з різних сіл. Прийшов вівторок, напружений, тривожний. І знову без змін. Закрався сумнів — дружину хтось обманув. Середа прийшла і ввходима, як і попередні дні.

Вночі Тараса розбудили.

— На допит, — штовхнули в плече.

На порозі відчинених дверей стояв міліціонер.

Тарасові обірвався чудовий сон. Прекрасна Київщина! Радний хутір тоне в молочному квітінні молодих яблунь. І він іде, тримаючи за руки діточок назустріч сонцю ...

Тараса привели до знайомої вже кімнати слідчого. Той самий понурий слідчий, те саме тьмяне пригноблюче освітлення однією на столі лампою, ті самі гнітючі сутінки.

— Сідайте! — гостро сказав слідчий.

Тарас сів біля стола. Насторожився.

— Напишіть свою автобіографію, але докладну, без пропусків, — запропонував холодно слідчий і подав кілька аркушів паперу.

Тарас хотів нагадати, що він же минулого разу

писав, але не відважився. Без вагань почав писати. Силкувався пригадати всі дрібниці, які написав минулого разу, особливо хвилювався при переліку, з ким листувався. Закінчив скоріше, ніж минулого разу, підписав кожен аркуш і подав.

Слідчий проглянув аркуші і пильно подивився на Тараса:

— Ви й тепер не все написали, громадянине Запорожець. Затаїли свої зв'язки з контрреволюціонерами та шпигунами.

— Із шпигунами? Це якесь непорозуміння, — відповів здивований Тарас.

— Бухгалтер Бринько, що зараз ховається, у вас бував?

— Так. Лише як прибув на завод. Я тоді тільки довідався, що він працював у Могилівподільському обкомі комсомолу секретарем. І це дало мені підставу вірити йому.

— А слюсар Гадзінський до вас заходив?

— Заходив. За членськими вкладками в МОПР.

— А Іру Перепеличко знали? — слідчий пронизливо дивився на Тараса.

Тарас розгубився лише на одну мить, потім упевнено перейшов на шлях брехні:

— Не знаю, про яку Іру йде мова. З робітницями, що звуться Ірами, зустрічався на праці і в Києві, і у Вінниці, і в Новій Ушиці ...

— Я питаюся про націоналістку, що працювала у Вінниці.

— У Вінниці? — удавав Тарас, ніби намагався пригадати, і тер собі чоло. — Ага! Знаю. Була така

в мийному цеху. Але я її знав, як і інших робітниць, — відповів і байдуже сперся на спинку крісла.

— Трійка розглянула всі ці факти і встановила в сукупності з вашим соцпоходженням, що ви пов'язані з шпигунською мережею, небезпечні для суспільства, і осудила вас на 25 років далеких таборів.

Тарас напружено слухав і вдавав дуже зляканого, а сам думав, що слідчий бреше — 25 років нікому не дають. Найбільше 20 років або розстріл. Слідчий лякає.

— Якщо трійка певна, що я заподіяв народові тяжку кривду, то я буду покутувати свою провину. Але запевняю вас, що я все життя обстоював народ і був непримиренним ворогом наших ворогів і ворогів усього нашого народу, — щиро запевняв Тарас.

— Якщо ви кажете правду і будете щирі й чесні перед советською владою, то я беру на себе відповідальність і вас звільню на волю. Але ви мусите свою чесність і лояльність ствердити на папері.

— Прошу дуже, — відповів Тарас.

Слідчий дав йому приготовану листівку з друкованим текстом, яку треба підписати. Тарас читав. Із змісту побачив, що він зобов'язується виявляти ворогів народу, шпигунів, диверсантів, контрреволюціонерів і доносити про них в НКВД. Тарас відчував на собі пильний погляд слідчого. Ця ситуація застала Тараса глибоко задуматись. Він побачив, що його слідчий спритно заплутує в те нета. Навіщо йому ця підписка? А, чорт з ним,

якось воно буде, — заспокоював себе Тарас. Воля, благословенна воля паморочила йому свідомість. Ніколи він ні на кого не доносив і доносити не буде. Взяв ручку і підписав.

Слідчий недбало кинув папірець в шухляду і сказав:

— Ви вільні, — натиснув біля стола гудзик.

У кімнату увійшов вартовий міліціонер.

— Проведіть товариша Запорожця в камеру за речами і випустіть на волю. — А ви, товаришу Запорожець, за конфіскованими речами зайдіть завтра, як відпочинете і покупаетесь, — посміхнувся він до Тараса.

— Дякую, — відповів нарадошах Тарас.

Зайшов у камеру, забрав піджак, харчі роздав арештованим і, не відповідаючи на численні запитання, побажав усім щастя й долі і вийшов.

Темною безлюдною вулицею поспішав додому.

ПАСТКА

Оксана три ночі чекала Тараса в закутку лікарні, не спускаючи погляду з дверей НКВД. Звідци ніхто її не гонив, не питав, не заважав думати. І аж тоді, як на сході ясніло, нерішуче залишала свій закуток, неохоче відривалась від утоптаного місця і, кинувши востаннє поглядом на двері НКВД, поверталась додому. Два-три кроки поволі, ще оглядалась, а тоді зривалась і стрімголов летіла до своїх сонних діточок, що залишилися замкнені. Може, завтра ... — потішала себе і, не роздягаючись, утомлена падала на ліжку, засипала. Як тільки ворухнуться діти в ліжку, вона знову зривалась і поралась у хаті: прибирала дітей, варила обід і мріяла про зустріч з Тарасом.

Сьогодні стояла під лікарнею четверту ніч, очі їй зліпалися, проте якась сила приковувала її до закутка. Ось уже запалився ранок, дихнув свіжим вітерцем. З брами вийшов Тарас. Сльози радості і невимовного щастя залили Оксані очі. Вискочила назустріч.

— Ти чого тут? — здивувався Тарас і стиснув Оксану в обіймах.

— Ходімо, ходімо додому, — сказала Оксана, учепилась цупко за руку і повела.

— Хто ж тобі сказав, що мене випустять? — найбільше цікавився Тарас.

— Перший сказав Бронштейн, а потім — начальник міліції.

— То ти тут добрих приятелів мала, — посміхнувся він.

— Мала, але ще більше було ворогів.

Так розмовляючи, підійшли до хати. У вікнах маячили дитячі голівки.

— Бачиш? Оце й вони вже три ночі виглядають, — сказала Оксана.

Тарас ускочив у хату, голосно привітався, по черзі цілував дітей.

— Татку, тихенько, а то хтось почує, і знову прийдуть, — збентежено попереджувала Надя.

— Ха-ха-ха!... — вибухнув сміхом Тарас, дивуючись дитячій конспірації. — Ні, діточки, я не втік, мене випустили, тепер ніхто не зачепить.

— А чому маму питали, як ти втік через ворожку? — поважно вставила Надя.

Тарас переглянувся з Оксаною.

— Тебе й про це питали?

— Питали. Я й розказала. А слідчий реготав.

За місяць Тарасової відсутності в хаті зробилась пустка: Оксана всі меблі вже випродала. Спали покотом на долівці. Стола не було, користувались скринькою.

Тарас сів на низенькому стільчику. Надя розчісувала йому чуба, а Вірочка гладила давно не бриті щоки. Оксана шукала чогось їсти. В хату вже заглядав ранок.

Тарас пригадав, що йому ще потрібно йти в НКВД за skonфіскованими речами.

— Йти в НКВД?! — злякано вигукнула Оксана. — Хай воно там згорить усе! Не йди! Сьогодні підемо на базар, а завтра тікаймо, тікаймо будькуди і то чим скоріше. Шукай авто, щоб завезло на станцію. В мене вже все готове.

— Я й сам не маю великого бажання йти, але слідчий сказав прийти — мушу.

— А як зачинять?

— Якби мали зачинити, то не випускали б. Може, й зачинять, але згодом. А до того часу ми кудись виїдемо.

Тарас помився, поголився, одягнув святкове вбрання і пішов. Оксана з дітьми провели його і зупинились недалеко лікарні — вартували.

Слідчий зустрів Тараса привітливо, наче добрий приятель, запитав про здоров'я дітей, дружини, згадав, що сьогодні гарна погода. Відшукав усі skonфісковані речі і навіть фатальний Тарасів лист. Попросив розписатись і все це повернув.

— Чи маю я право тут, у прикордонній смузі, працювати? — обережно запитав Тарас.

— Ви повністю реабілітовані. Працювати можете без обмеження, де захочете, — ствердив уповноважений НКВД.

Тарас не думав тут залишатися, а запитав, бо

збирався тікти, отже, щоб не було підозріння.

— Ви, товаришу Запорожець, тепер на волі. Ми вам довіряємо. Але хочемо, щоб ви свою щирість виявили на ділі. Учора ви дали підписку з нами співпрацювати. Думаю, що наші надії ви виправдаєте. Відпочиньте, підшукайте працю, але не забувайте про нас. Раз на тиждень, а саме ... — уповажений НКВД заглянув у свій записник, щось перевірів і додав: — У середу, о 10-ій годині вечора, зобов'язані прийти до мене на квартиру. Ось вам адреса. І принесіть писаний звіт про свої спостереження.

Уповноважений говорив, а в Тараса хололи ноги, дубіли руки, тепло тіло.

— Підписуйтесь під звітом псевдонімом. Оберіть собі, який хочете, от хоч би „Барвінок”, добре? — і уповажений приязно посміхнувся.

Тарас стояв приголомшений.

— Писати можете про все і про всіх, навіть про членів партії і про найвищу адміністрацію. Про все, що на вашу думку шкідливе, пишіть. Одно пам'ятайте — про вашу роботу не мусить знати навіть дружина. А тепер щасливої служби, — закінчив і простягнув Тарасові руку.

Тарас забрав свої речі і, напівживий, вийшов. Він відчув, що від тюрми він зовсім не звільнився, навпаки, звільнившись фізично, він закабалив себе духово. „Та пусте, якимось воно буде”, — намагався прогнати від себе цю неприємну думку.

Надворі чекала на нього Оксана з дітьми. Гуртом пішли на базар купити харчів і відсвяткувати волю.

Містечковий недільний базар, що був тереном загального збіговиська, зустрів Тараса застережливими поглядами, непривітливими шепотами. Ніхто з ним не вітався, усі трималися осторонь і намагались не зустрічатись поглядами. Тікали, як від прокаженого. Це його найбільше вразило. Але ось назустріч з натовпу, розгорнувши на всю широчень руки, весело кричав Заєць, його старий приятель, а за ним, розштовхуючи людей, бігла його дружина.

— Тарасе Івановичу! Слава Богу! Випустили! — обняв він Тараса і цілував.

У Тараса від людської ширости виступили сльози. Ще світ не пропав. Але Тарас згадав про підписку і відразу спохмурнів. Стало гидко за себе, за свою поведінку.

— Бачите! Я казав, що повернеться! — горланив на весь базар Заєць до Оксани, а з очей йому аж бризкала радість.

— Яринцю, купляй качку, а я побіжу за півлітром! Клич гостей додому. Трусив Тараса за плечі і заглядав у вічі під обстрілом цікавих поглядів юрби.

Оксана з Яриною пішли за покупками, а Заєць оповідав про новини в містечку, про зміни, що сталися останніми часами.

— Кожен боїться, що цієї ночі або завтра його заберуть, — півголосом оповідав. — Але я думаю: якщо й мене поставили на список, то однаково заберуть, а від приятеля тікати не можу.

Тарас мовчки, зворушливо, стискав йому руку. Разом пішли до Зайця в гостину.

Цілий тиждень минув на шуканні праці, щоб заробити грошей на переїзд в інше місце. На свої численні листи до приятелів і знайомих нарешті отримав листа від сестри з Вінниці. Висилає гроші і просить приїжджати, праця знайдеться, не за фахом, — робітником завжди можна тимчасово десь улаштуватися.

Постановив їхати у Вінницю, а там побачить, як вирватись з цього пекла. Сьогодні середа, день „явки”, і це ще більше підсилювало його рішучість тікати. Цілий тиждень, готуючись до середи, гадюка смоктала йому серце: що писати і на кого? Ночами ввижались кошмарі, він і прокидався в холодному поті. Як він може стати підлим наклепником, мерзотним зрадником, донощиком на будь-яку людину, навіть комуніста? За цей тиждень дружина вискубла в його голові півсотні сивини. Увечері, коли збирався йти на явку, Оксана раптом запитала:

— А це куди так пізно?

Тарас далі не міг ховатись з цією мукою, розповів усе до дрібниць. Признався, що він зробився сексотом.

— Тепер ми пропали, і діти наші навіки загинули, — зітхнула Оксана. — Бог нас усіх за це покарає, люди проклянуть, родичі відцураються, — і гірко заплакала.

Тарас запевняв, що він ще нікого не продав і не думає на душу гріха брати, а сьогодні, якось

відбрехавшись, його сексотство закінчиться, бо виїде до Винниці.

Темна ніч нависла над головою. Неосвітленими вулицями Тарас, як вовк, пробирався попід тинами й огорожею, уникаючи зустрічі з випадковим прохожим. Світло у вікнах квартири уповноваженого пробивалось на вулицю через густі штори. Тарас глянув на годинник: за чверть десята — трохи рано. Став у темному кутку. Уповноважений вимагав точності. Раптом двері квартири рипнули. Хтось у темному плащі шмигнув з ганку і потонув під тинном у глибині ночі. „Такий, як я”, — подумав Тарас і тяжко зітхнув. Точно о 10-ій подзвонив. Відчинила служниця.

— Будь ласка, заходьте, — показала рукою в напіввідхилені двері.

За великим столом просторої кімнати сидів у батистовій рожевій сорочці уповноважений і мило посміхався. Простягнув назустріч Тарасові білу випещену руку. На стіні годинник мелодійно відбив десять.

— Поважаю за точність. Думаю, і в ділах буде-те таким. Покажіть, що принесли?

— На жаль, товаришу уповажений, я так був заклопотаний шуканням праці, що нічого не написав.

— Е, це вже зле! — враз холодно проскрипів енкаведист. — Я так не люблю. Ми вас випустили, щоб мати користь, а ви з самого початку поставились недбало. На цей раз вибачаю, але надалі

вимагаю бути акуратним. Ну, й що, знайшли вже роботу?

— Ні, в містечку тяжко. Постановив виїхати до Вінниці.

— Дуже добре. А коли ви хочете виїжджати? -

— Думаю, завтра або післязавтра, а згодом заберу родину.

— Чудово! Я вам зараз напишу листа до вінницького уповаженого НКВД, і ви там з ним у майбутньому будете працювати, — і енкаведист дістав фірмовий лист паперу, почав писати. — На цю адресу звернетесь і там отримаєте вказівки, — сказав, подаючи Тарасові заклеєний конверт.

Тарас скоро вийшов і аж на вулиці відчув себе вільнішим. Заховав листа і остаточно перерішив, що до Вінниці переїжджати не буде.

— То як воно? — зустріла його на порозі дружина.

— Нічого, відбрехався, — відповів Тарас, промовчуючи про лист, щоб не завдавати ще більшої журби Оксані.

Наступного дня поїхав до Вінниці. Мусів тепер їхати з листом, але думками був далеко поза Вінницею. Перебрав усіх своїх знайомих, звідки ще можна чекати помочі. Ромни, Недригайлів, Меджибіж, Біла Церква, Звенигородка, Тульчин та інші місцевості, де мав приятелів і писав до них, щоб допомогли знайти працю. Подивився на адресу, написану на конверті: „Тов. Грановському”, — чітко вирізьблювалось. „Хто він такий? З якого

городу зілля? — міркував Тарас, лежачи на верхній лавці у вагоні.

Із-за сусіднього переділу напівпорожнього вагона хтось притишеним голосом оповідав:

— Принесли Петровському стверджувати смертні присуди. Він звичною рукою, ледве глянувши на прізвище, ставив свій підпис „стверджую”. І раптом зупинився. Піт виступив на його зблідлому чолі, а ручка в пальцях затанцювала. Перед ним присуд на його сина, командира Першої московсько-пролетарської дивізії. Біля стола стояли ті, що принесли присуди, і спостерігали. І ти думаєш, що помилював? Поставив підпис і написав „стверджую”. Тільки сльозу змахнув з очей.

— Еге ж, і таким іноді скрутно доводиться, — почувся інший голос. — А я б не підписав.

— Попробував би, то завтра на тебе підписали б ...

До вагона зайшов контролер перевіряти квитки. Розмова втихла. Поїзд зупинився.

Вінниця.

Грановський жив у конфіскованому аристократичному одноповерховому будинку, свіжо помальованому, з численними верандами, ганками, захованому в тінистому старому саду. Старовинні різьблені меблі, великі дзеркала в золочених рамах, оленячі роги на стінах цілком відповідали сутінкам у кімнаті. Грановський сидів біля стола в широкому кріслі, нахилившись на підковоподібну різьблену спинку. Кінську підкову творив на столі комплект чорниць. Підковоподібна попільнич-

ка і прес-пап'є довершували перелік підків, що віщували щастя. Але Тарас помилився. У підково-побідній рамі на стіні висів Сталін, і довгі його вуса нагадували кінську підкову. В кутку стояв вішак, на якому спочивали розвішані пістолі. Вони також нагадували велику кінську підкову. І, нарешті, над дверима була прибита таки справжня кінська підкова.

„Тут підкують”, — подумав Тарас і подав за-адресованого листа.

Грановський холодно пробіг поглядом по Тарасові, глянув на адресу, розкрив конверт, і хижі вогники його колючих очей блиснули задоволенням.

— Ви вже знайшли працю?

— Приблизно, так. Думаю, що на цегельні.

— О, це добре! Там звили собі кубельце всі куркулі, що повтікали із сіл. Там для вас праці буде досить. Якщо не приймуть, зайдіть, я подзвоню.

Тарасові було так гидко, наче ковтнув здохлу жабу, а йому пропонують ковтнути ще й гадюку.

— Ви вже свої обов'язки знаєте? Пишіть про все і про всіх. Директор, конюх, партієць, куркуль, комсомолец, розтратник. Ми потім самі перевіriamo, але вашим обов'язком писати. Псевдонім „Барвінок” може залишитися й надалі. Час явки змінимо. Будете заходити до мене суботами, о 9-ій годині вечора, на цю саму адресу. Ідіть і влаштовуйтесь з працею.

Грановський щось занотував собі в зошит. Тарас вийшов.

„Ось яке щастя приносять кровопивцеві підкови”, — подумав Тарас, сплюнув і пішов до свого старого приятеля Василя — відвідати і поділитися печаллю та радіщами.

Василь майстрував щось серед хати, нагнувшись над Єжовим. Із простенької власноручно зробленої рами похмуро дивився „залізний нарком”. Василь обережно витягнув цвяхи, щоб не розбити дефіцитного товару — скла.

— Здоров, козаче-бурлаче! — привітався Тарас. — Що це ти метикуєш над ще живим?

— О! Гості, диви! А я думав, що ти вже в партії збюрократився! — радісно схопився Василь, обтер руку об штанину і подав Тарасові.

— Ти що, хочеш його вішати чи до „стенки” поставити? — моргнув Тарас на портрета.

— Знаєш, приснилося оце, що він упав з гвіздочка. Я й подумав, чи не ліпше заздалегідь зняти. Хочу замінити Леніним, а цього за шафу.

— І ти віриш снам?

— Вірю, голубе, вірю, як у церковну проповідь. Коли Бухаріну й Зінов'єву по шапці дали, мені те саме снилося.

— Це здорово. То ти на снах маєток можеш нажити. Напиши мені, коли тобі присниться, — і Тарас кивнув головою вбік Сталіна.

— Правда, на снах не лише маєток, а й тюрму можна нажити. І ти думаєш, що й цього не вб'ють? Але писати . . . про це напишуть в газетах без нас. Та я забалакався, сідай, по маленькій хильнемо,

а закусимо, як жінка вернеться з базару. Ти надовго?

— Проїздом. Шукаю праці, бо тільки що з „курорту”.

— Сидів? — сполохався Василь.

— Тридцять три дні, як Ісус Христос тридцять три роки. Думав уже — буду пасти ведмедів.

— Били?

— Морально покалічили, але залікую. Головне, знайти працю.

— Хочеш на суперфосфатний завод нормувальником? Маю протекцію, — запропонував Василь.

— Ні, — поспішив відкинути Тарас. Знаєш, повітря для мене у Вінниці нестерпне, просто дихати не дає, хочу кудись далі.

— То знаєш що, у мене недавно був інженер Боханець, говорив, що пляновика їхнього забрали. Боханець тепер у Вознесенську. Може б поїхав та позондував ґрунт.

— Боханець? То це ж мій добрий приятель. Сьогодні їду, — заметушився Тарас.

— Ну, дай Боже! — підняв Василь чарку і цокнулись.

— Що ж тут у вас, у Вінниці, нового?

— Ага! Я й забув тобі сказати ... Все думав, при зустрічі. Ти пам'ятаєш Іру?

— Яку? — стримавши хвилювання, спокійно запитав Тарас.

— Цю, гарненьку, що іноді забігала в цех і частувала тебе яблуками.

— А! Певно, що пам'ятаю. А що там з нею? —

мов би неуважно поцікавився Тарас, а серце мало не вискочило з грудей. Щоб приховати своє зацікавлення, Тарас завзято жував хліб, скрегочучи міцними зубами.

— Працюючи друкаркою в прокуратурі, познайомилася з парторгом лікарні, який чомусь часто заглядав до прокуратури. Він запропонував їй у себе квартиру. Вона переїхала і фактично стала його коханкою. Коли почались масові арешти, вона побачила, що дантист ...

— То він був дантистом? — ще більш зацікавлювався Тарас.

— А що, може, знаєш його?

— Я ні, але Оксана знає — із зубами ходила. І що ж далі?

— А далі Іра побачила, що коханець часто ночами десь зникає. Виявила, що він таємний енкаведист. І одного дня дантиста знайшли в ліжку з простреленою головою, а Іра зникла. Кажуть, що викрала якісь дуже важливі документи. Нас на заводі всіх перефільтровано допитом, дошукувались, чи не знає хто, звідкіль вона.

— Цікава дівчина, — зітхнувши, відповів Тарас.

— І загадкова, — додав Василь.

— Але я мушу йти, поспішатиму на поїзд. Поїду у Вознесенськ, — підвівся Тарас і взяв кашкет.

— Шкода, — сумно промовив Василь. — Килина так хотіла тебе побачити і десь забарилась на базарі. Може, заїдеш, як будеш вертатися по родину?

— Не знаю, проте думаю, що незабаром побачимось, — потиснув Тарас Василеві руку і пішов на станцію.

Поїзд прийшов без запізнення. Тарас заліз на третю полицю і ліг. Це було затишне місце, де можна і в день спати. До Вознесенська приїхав уранці.

«ВРЕДІТЕЛЬ»

Неділя. Сонце високо стояло над головою. Через відхилені вікна до хати влітав запах лісових квітів, свіжої зелені, недалекого лугу. З густої листви дерев доносилося щебетання пташок, дзвеніли голоси веселої дівчорі, що бавилась у громадському садку. Оксана пакувала хатні речі. Тараса сподівалася кожної години. Виїзд з Нової Ушиці був остаточно вирішений. Ця подія не лякала її, навпаки, приносила радість, що знову почнуть спокійне життя. Далі від цього зненавидженого чужого містечка!

— Мамцю! — гукнула Надя, переступивши поріг.

— Чого тобі? — не підводячись над скринькою, в яку пакувала посуд, обізвалась Оксана.

— Що таке „вредитель”?

— Вредитель?! Який вредитель?

— Ну, вредитель. Як ходить він по садочку, то трава після нього сохне.

— І де ж це ти таке видумала? — посміхнулась Оксана.

— Дмитрик сказав. Він розгнівався за хатки і

кричав, щоб ми не ходили по садочку, бо ми вредітелі, і після нас трава в садочку сохне, — оповідала Надя. Позад неї на порозі зупинилась Вірочка і, затиснувши пальчик між зубами, прислухалась до розмови.

Оксану наче хто ножем кольнув у серце. Досить того, що їм завдають стільки мук, то ще й дітей тероризують.

— Бреше він, Надічко, що ми вредітелі. Безсромно бреше. Ми українці, а він московський зайда, — і погладила по головці дитину.

— А що то, мамо, „зайда”? Трава від нього не сохне?

— Не тільки трава сохне, а весь світ сохне.

Надя вирвалась і хотіла бігти.

— Ти куди?

— Я піду і скажу йому, що він страшний зайда, гірший від вредителя.

Оксана злякалась. Ще лише цього бракувало! Ніжно пригорнула обох дітей до себе і по черзі поцілувала.

— Сидить у хаті. Навіщо він вам здався? Краще допомагайте мені складати речі. Скоро татко приїде, і ми поїдемо в гарне місто. Там чемні діти і там будете бавитись.

Діти охоче розбіглися по хаті, збирали свої забавки, складали суkenочки, книжечки з малюнками, різнокольорові олівці.

Спокій знову покинув Оксану. Гіркий жаль образи полином зупинився в горлі. Коли б Господь милосердний допоміг вирватись з цього пекла !...

Для дітей пакування — не першина. Переїзди з квартири на квартиру відбувалися часто. Але сподіваний переїзд до іншого міста та ще й залізницею, як казала мама, був для них особливою втіхою.

— Не суньте молотка до тарілок, — попередила Оксана.

— Я його в куточок, тут і гніздечко є.

— Та він же дорогою всю посуду потовче. Забирайся, я сама його десь покладу, — і відібрала молоток від Наді.

— Добридень, Оксано Карпівно! — привітався через двері Бронштейн. — Я вам приніс ще одного кошика, великого, можна постіль спакувати.

— Я вже не знаю, чим вам віддячитись. Прошу сідати.

— Е, що там! Для вашого чоловіка все можна зробити, хоч у шахи він мене не раз кривдив, — засміявся Бронштейн. — А коли він приїде?

— Я й сама не знаю. Нічого не пише, як у воду впав.

— Не турбуйтеся, Оксано Карпівно, приїде, не покине, бо кращої не знайде, — посміхаючись, сказав. — А про авто до станції не турбуйтеся, я вас перевезу і навантажу, там у мене знайомі. Ну, будьте здорові, — попрощався і пішов.

Отак щоденно не забуває. Як колись приходив на шахи, так тепер з добрим словом. Є добрі люди на світі! Щоб не він, то, мабуть, збожеволіла б, — вдячно подивилась Оксана вслід Бронштейнові.

Тарас приїхав несподівано вантажним авто. В хаті тільки що світло засвітили.

— Це що, найняв на станції авто? — зустріла його радісним запитом Оксана.

— Ні, — кинув бровами Тарас. — Це вже з праці, наше.

— Знайшов роботу?

— Та ще й яку! Не гіршу попередньої.

— Ну, слава Богу! Ходімо, щось будеш вечеряти.

— Ми з шофером вечеряли по дорозі, а відпочивати нема коли. Зараз вантажимося і, тільки шофер відпочине, виїжджаємо.

— Я хотіла на прощання покликати Бронштейна і Зайця. Дещо приготувала. Треба хоч наостанок їм подякувати.

— Як надійдуть, то добре, а як ні, то й так обійдемося. Я хочу виїхати так, щоб мало хто бачив.

Оксані цей зворот плянів не подобався. Хотілося віддячитись тим, хто найбільше став у пригоді. Але, коли згадала слово „вредитель”, промовчала.

Ледве на сході запалилося рожевим ранком, як шофер з кабінки гукнув:

— Запорожець! Я готовий!

За ніч усі речі було складено і прив'язано. Діти спали на матрацах серед голої хати.

— Ідемо, — відізався Тарас, побудив дітей, виніс на авто матраци, і всі повсідали.

Наче змовлені, підійшли до авто Бронштейн і Заєць з дружиною.

— То ви авто? — здивувався Бронштейн.

— Дешевше і зручніше, — відповів Тарас. — Оксано, давай, що там маєш!

Оксана в одну мить витягла пляшку. Зарум'янена курка і солоні огірки були під руками.

— Шкода, що не за столом, але прийміть як найщиріший вияв нашої пошани, — припрошувала Оксана.

— Я вас, дорогі друзі, ніколи не забуду, — дякував їм Тарас.

Навстоячки випили і закусили. Шофер від участі відмовився.

— Ви напишіть з Вінниці, де там вас знайти, колись приїду, — просив Бронштейн.

— Як тільки влаштуюсь, запрошу на новосілля, — посміхався Тарас.

Шофер підганяв. Мовляв, краще вирушити, поки нема спеки. Попрощались, і авто загуркотіло. —

— Де ж ти там знайшов квартиру, чи далеко від Василя? — запитала Оксана.

— В одному будинку з Василем, — відповів Тарас, жартівливо всміхаючись.

— Ото й добре. Буде до кого слово промовити. А багато кімнат?

— Приїдемо, побачиш.

— Дивись, Тарасе, куди ж він їде — це ж дорога не на Вінницю?

— Факт. Вінниця на північний схід, а ми їдемо на південний схід.

— То куди ж це ти нас везеш?

— У Вознесеньк. Чула про таке місто?

— А щоб ти скис. І знову людей обманув. Як же це ти туди потрапив?

— Інженера Боханця пригадуєш? Такий низенький, колись до нас заходив у Вінниці?

— Як не пригадую? Та це ж той, що в нього така гостинна жінка.

— Він самий. Допоміг мені влаштуватися. Ще й авто дав. А квартиру там легко знайти, тільки дорого.

— Нічого, я також піду на роботу, от тільки дітей у школу.

Авто сказано гарчало, скакало по ямах польової дороги, стелило чорне пасмо диму позад себе і рвало простір серед рожевого ранку. Шофер щось наспівував у кабінці, щоб не заснути. Надя спала поруч шофера і тепер прокинулась. Здивовано бачила неозорі поля, зелені трави і раділа. Вірочка спала на матраці біля Тараса, зверху на речах.

На сході великим вогненным колом підіймалось сонце.

ТА ЯК ЦЕ МАТИ ПОКІНУЛИ ГІТЕЙ У КУЗОВІ
УСІЛАСЬ У КАБІНУ? ОТО ЧЕВІГЛАС ДОНЧУК!

СВІТЛОТІНІ ЖИТТЯ

У найнятій квартирі було просторо і вигідно.¹⁾ Двоє вікон з кімнати на південь, у кухні піч і грубка, сіни дверима на городчик, яким між барвінком стелилась стежечка на вулицю.

Оксана дбайливо побілила вапном стіни, прибрала розвішані портрети Шевченка та Єжова вишитими рушниками, придбаними на базарі. На вікнах, за біленькими фіраночками, вигравали в сонці розквітлі квіти, принесені у вазонах приятельськими сусідами. До криниці з чистою і завжди холодною водою рукою подати. Отримавши переїзні, Тарас випадково купив у доживаючих віку двох овдовілих сестер-бабусь старі, ще дореволюційні, меблі з горіхового дерева, але в доброму стані. Квартира набрала пристойного вигляду, приємного затишку.

Перших кілька тижнів Тарас тремтів, приховуючи страх, і занепокоєно чекав виклику в НКВД з пригадкою про підписку займатися сексотством. Але час ішов, і тривога відходила в забуття.

... і вигідно — не вигідно — бо дорого, 525
а зручно — бо просторо. От крізь м'як...

Наближалась осінь, що ронила золоте листя. Раїкова сивизна мли, сполохана холодним вітром, оголювала пожовклу траву, усипану чистими діамантами роси. Небом пробігали сірувато-прозорі хмарки і соромливо зникали на півдні разом з ключами журавлів.

Надя ходила до школи. Щоразу приносила додому Радість з опанованої нею грамоти.¹⁾ Навчилась читати раніше і тепер, перечитавши кілька разів буквар, носила його в портфелику лише з обов'язку. Вдома читала казочки в барвистих обкладинках, подоружуючи пальчиком правої руки між рядками. З тихим захопленням прислухалась Оксана до її дзвінкого голосочка.

— Гля .. ну .. ла кі .. зочка, а під кушем вовк,
— вдруге перечитувала цю саму книжечку Надя.
— Мамцю, а мене Юрчик смикнув у школі за кіску.

— Ну, та й що?

— Нічого. Я йому сказала, що він „вредитель”, — поважно відповіла Надя.

— А він тобі що? — засміялась Оксана.

— Утік, більше не зачіпав.

— Ти його теж не зачіпай. А обзивати „вредителем” негарно і соромно. Читай далі. В Оксани знов спалахом знялась думка про Нову Ушицю. Це слово вжалило її, як оса. Хотілося б про нього не чути. Раділа, що вже все скінчилося.

Вечеріло. Над містом пролітали розпатлані чорні хмари. Часті пориви вітру шуміли серед голого гілля акації, хльоскали кінцями гілок у відчинене

вікно. Шибки дрібнесенько дзенькали. Вогненною стрілою розтяла небо блискавка. Сухий постріл гримнув у повітрі і прокотився, стихаючи у долині. Впали перші краплі холодного дощу.

Оксана підійшла до вікна, нахилилась і повними грудьми вдихнула свіжого повітря, напоеного запахом осінніх трав. Вірочка вчепилася рученятками за підвіконня і голосисто, розтягаючи слова, заспівала:

Іди, іди, досцику,
Зварю тобі борсцику,
Поставлю на дуба,
Приклицу голюба.
Голюб буде пити,
Досцик буде лити, Ли-и-й-й !...

— і, виставивши рученята, хапала холодні краплі.

— Тікай, а то ще трім залетить у хату, — відіпхнула її Оксана і зачинила вікно.

— А хіба глім має клила? — зацікавлено запитала.

— Ні, на вітрі влетить, як листочок з дерева.

Шибки відгукувались ріденьким брязкотом. За вікном знову вдарив грім, забряжчало скло, грізно прокотилось над головою, як драбиняк по грудках, і втихло за містом. Діти заверещали спереляку.

— Цитьте! Аж у вухах лящить! — прикрикнула Оксана і прислухалась. „І де він так довго забарився?“ — занепокоєно подумала вона про Тараса і вийшла надвір.

Вітер несамовито хльоснув в обличчя холодним

дощем, неприємно обпалив тіло через сукенку. Стукнула дверима і повернулась у хату. Раптом за вікном загуркотіли колеса і втихли. В хату вскочив Тарас.

— Змок? — заспокоєно запитала Оксана.

— Приїхав. Інженер Жаров привіз своєю бричкою. Фу! Шкварить, як в індійських джунглях.

— Ти що, був у Жарова?

— Після технічної наради запросив до себе. Здоровив з успіхами. Мій проєкт прийнято без застережень. Негайно відсилаємо в наркомат. Якщо не забракують, отримаю дві тисячі, як джерельної водички, готівкою. Тоді заживем! — і Тарас потер руки.

Оксана слухала і раділа. Тепер докоряла в думці собі за ті завваги, що робила чоловікові, як сидів ночами за столом.

— Ти з тим Жаровим будь обережний. Бач, це ж він вижив із заводу Боханця, а сам на його місце вліз.

— Ще одна новина!

— Яка?

— Єжову дали по шапці!

— Невже?

— Сидимо ми в клубі на технічній нараді. Я читаю проєкт. Раптом заходить секретар комсомолу, тихо пройшов біля нас, обережно зняв портрет Єжова і, мов злодій, полохливо вийшов. Жаров тоді усміхнено подивився на мене і моргнув рудими бровами. Я й здогадався, що з залізного наркома посипалась порохня. А, коли після наради

зайшли до Жарова, його дружина зустріла нас словами: „Єжові рукавиці пішли на переробку”. Почала оповідати, як знайомий з райпарткому казав, що Єжова зняли.

— Ця новина варта того, щоб її відсвяткувати. Слава Богу, може, тепер уже страх мине. Це важливіше, ніж твої зароблені гроші. То, може, портрет його викинути?

— Втішатись особливо нема чого. Завтра поставлять, замість їжака, якогось тигра, ще лютішого. А портрет нехай поки що висить. Завтра переконаємось з газет.

— Татку! То ти вже не будеш більше переїжджати? — запитала насторожена Надя.

— А хіба що? — засміявся Тарас.

— Нічого. Я, татку, вже прочитала казочку. Постав платівку Оксани Петрусенко.

— Розкажи, що прочитала, то поставлю.

— Не муч дитини. Хіба вона може розказати? — втрутилась Оксана і сама накрутила патефон.

— А коли ти, татку, купиш мені велосипед?

— Отримаю ось гроші і куплю, обов'язково куплю, якщо будеш гарно вчитися і будеш чемною та слухняною.

З патефонної скриньки вирвалось чисте сопрано. Розсипались ніжні звуки по хаті, підсилюючи погожий настрій щасливої родини. Підперши голови руками, діти заворожено вслухались у дивні звуки, що вилітали з-під голки.

— Татку, чи Петрусенко має велисопед? — запитала замріяна Надя.

— Не знаю, мабуть, не має, — здавивши сміх, відповів Тарас поважним тоном.

— Купи їй, татку, велосипед, бо чуєш, як гарно співає. *як дитина може просити за когось, коли уже рання пора*

— Куплю. Очевидно, треба купити, якщо вона любить свою маму, — обіцяв Тарас і обернувся на батька. *це не*

Неділя. Оксана пішла на базар. Тарас працював удома. Виконував замовлення механізувати сортування готової продукції. Треба зробити конвеєр з полотном і ситами та урухомити його із швидкістю 5 метрів на хвилину, *укріпити на землі, щоб рухається навколо*

Раптом Тарас почув, що дружина вже вернулася з базару і бряжчала посудом, готуючись варити обід, а незабаром його вухо впіймало розмову:

— Дай руку, сестро, поворожу, всю правду відгадаю ...

„Циганка“, — подумав Тарас і підвівся. До циган він завжди мав зневагу — ледаще і підступне плем'я, здібне на ошуканство. Припав вухом до дверей, прислухався.

— І відгадаєте, що буде наперед? — почув він голос дружини.

— Щоб мене земля носила, як збрешу, — клялася циганка.

— Ну, добре, ворожіть, але не брешіть, — притишено говорила Оксана.

— Ти, серце, одружена, маєш гарного чоловіка і двоє діточок. Твій чорнобривець Тарас любить своїх дівчаток Надію і Вірочку, — дрібно сипа-

лась ворожчина правда. — Тебе, голубко, звати Оксаною, і ти маєш на плечах бородавку ...

— Ой! — не стримавшись, скрикнула Оксана. — Та це ж суцзя правда ... Але ви нічого не сказали, що нас чекає.

— Якщо тобі цього мало, то я скажу. Тебе чекає багатство, щастя .

Тарас рішуче відчинив двері. Чорноока циганка повернула до нього гарне смугляве обличчя в обрамленні чорних, як смола, заплетених кіс. Срібні великі сережки невпинно гойдались біля вух. Оксана завмерла на місці. Розгублено посміхалась, а очі засоромлено зупинились на Тарасові.

— Оце твій чоловік, — опанувавши положення, промовила циганка і випустила Оксанину руку. — Дай, голубе, поворожу, всю правду відгадаю,— і простягнула до Тараса свою брудну, з довгими тонкими пальцями, руку.

Тарас холодно глянув на неї і стояв, заклавши руки за спину.

— Я тобі, соколику, на карти кину, — не розгубилася циганка. — Щоб мене грім поминув, як збрешу, — скоромовкою клялась вона. Хутко видобула з-поміж численних складок широкої спідниці засмальцьовані карти.

— Ну, ну, поворожи, — підроблено прихильним тоном відповів і пильно дивився за вправним розкиданням карт.

— Оце, лицарю, будеш ти, — показала на викиненого хрестового короля. — Туз бубновий у головах — вістка, шістка в ногах — дорога, десятка

бубнова праворуч — гроші ... краля червінна ліворуч — це твоя господиня ... — вгадувала циганка, розкладаючи карти.

— Почекай! — зупинив її Тарас, згорнув на столі карти й притис рукою. — Ти мені скажи, хто тебе прислав до мене? — допитливо вдивляючись в її чорні очі, карбував слова.

— Сама, голубе, ей-же Богу, сама! Щоб я хвороби не знала, як брешу, — не то злякано, не то заграючи, тонкими устами відповіла циганка.

— Якщо сама прийшла, то й сама витрясайся з моєї хати, і то скоро, доки я не застосував до тебе фізкультури.

— Тарасе! — вмішалась Оксана. — Хай поворожить. Що це тобі вадить? Вона, справді, вже дещо вгадала.

— Гаразд, але ворожим разом, — Тарас узяв карти й дбайливо перемішав. Витягнув винову кралю і поклав на стіл. — Це ти? — глянув на циганку.

— А тепер скажи, яку карту класти в головах? — посміхався до циганки.

— То, голубе, яку доля кине, — відповіла і простягнула руку за картами.

— Ні, ні, — заперечив Тарас. — Ти скажи, яку карту тобі покласти?

Циганка хитрувато подивилась на карти, загадково звела тонкі брови.

— Витягни мені, голубе, винову дев'ятку.

— П'янство, — тихо промовив Тарас, потягнув

долонею по колоді, і винова дев'ятка впала на стіл.

— Ой! — здивовано вигукнула циганка. — Як же це ти, соколику, попав? Ану, дай мені шістку червову.

— Рання дорога, — ствердив Тарас, потягнув долонею по картах, і шістка впала біля дев'ятки.

— Диви! — блиснула синювато-білими білками очей спантеличена циганка. Щось подумала і з притиском сказала: — Витягни мені, серденько, вісімку бубнову.

— Вісімки бубнкової в колоді немає, — спокійно відповів Тарас, не підіймаючи карт.

Циганка глибоко зітхнула:

— Правду говориш, ясне сонечко. Учора десь загубила.

— Кажу, відгадувачко, якої ще карти хочеш? — глумився далі Тарас над циганкою.

Циганка розгублено бігала чорними тернинами очей по Тарасові, затиснула кінці квітчастої хустки на голові і взяла із стола відсунені Тарасом карти.

— Ти краще вмієш, соколе, ніж циганка. Дай, голубе, щось бідній циганці — діточки голодні, — облесливо промовляла і відступала до порога.

— Поклади назад на стіл ложку, що чомусь опинилася в тебе в кишені, — голосно зареготав Тарас.

Циганка збентежено почервоніла, витягла ложку і поклала. Оксана здивовано спостерігала і не могла збагнути Тарасового штукарства. Вона уперше бачила в Тарасових руках карти.

— Он через дорогу живе проста родина. Біжи,

може, там поживишся, — випроважав Тарас циганку.

— Скажи, голубе, як її звати? — підлесливо випитувала циганка.

Тарас хвилинку вагався, потім почав:

— Жінку звати Олена, чоловік Семен, дитина від першого чоловіка Галя, живе біля її батьків. Досить чи ще хочеш?

— Скажи, серденько, як вони живуть? Сваряться чи любляться.

— Це я можу сказати. Олена має коханця, парубка на ім'я Василь. Чоловік про це знає, але любить випити і відвідує вдовичку, що прозивається Юхимка. Оце і все, — рішуче відвернувся, ховаючи посмішку.

Оксана слухала і душила в собі сміх, щоб не приснути вголос. Сусідка справді зветься Оленою, чоловік її дійсно Семен, але помер минулого року, і дітей вони не мали. Олена день і ніч тужить за Семеном. Ніякого коханця вона не має.

— Спасибі тобі, голубе! Велике спасибі за науку. Ніколи не забуду, — подякувала циганка і, замітаючи поріг широкою спідницею, вийшла.

— Як ти догадався про ложку? — цікавилась Оксана.

— Я зауважив тоді, як вона виймала карти, — байдуже відповів Тарас. — А тепер ходім побачимо, як Олена буде її лупцювати. Вийшли з хати і стали за кущем.

Насичене після дощу пахощами опалого листя свіже повітря створювало піднесений настрій. Діти

бавились біля хати на широкій лавці, нанизуючи кольорові листочки дерев на нитку, протягнену до штахетів. Розмахуючи руками, серединою вулиці наближався усміхнений Жаров.

— Це ви мені надіслали чарівницю? — зустрів його запитом Тарас.

— Щоб мене земля носила, — наслідуючи циганку, реготався Жаров і щиро тиснув руку.

— Як вам не сором, — кинула докір Оксана.

— Дивись, дивись! — тихо гукнув Тарас і показав рукою.

З відчинених дверей Олени сполоханою куркою, розпустивши широку спідницю, вилетіла циганка. За нею, мов з пожежного рукава, хлюпнула вода. Олена стояла в підсмиканій до колін спідниці і розмахувала порожнім відром:

— Геть, геть, лахудро! — гримів її розгніваний голос. — Щоб я тебе, злодійко, більше в очі не бачила, бо розчешу, брехунко!

Циганка, не оглядаючись, підхопила в руку широку спідницю, метнулась праворуч і, чимчикуючи попід штахети, зникла в провулку. Тарас з Оксаною реготали.

— То це вона там? — здивовано питався Жаров українською мовою, і це було доказом його веселого настрою.

— Наша сусідка — вогонь! Видно, і там циганці не вдалось розжитися.

— Тарасе Івановичу, і ви, Оксано Карпівно, жінка прислала мене запросити вас сьогодні на „пільмені“. Такі смачні, хоч губки облизуй, — не сіда-

ючи на запропонований стілець, говорив Жаров.

— Ми ще не обідали, — відмовилась Оксана.

— Таж обідаємо в нас. Ходімо. І дітей забирайте. А знаєте новину?

— Про Єжова? — відгадувала Оксана.

— Про сіль, — і Жаров хитро прижмурих очі. — Сьогодні, може, бачили, над містом пролетів літак. Хтось висловив здогад про війну. Тоді люди як сипнули по сіль, то черга на кілометр протяглася. Селяни, не маючи мішків, у рептухи нагортали по сто кіло. За годину замели два вагони соли.

— А, може, й справді? — глянула Оксана на Тараса.

— Дурниця. Соли завжди дістанемо. Коли б то цукор ...

— Але скажіть, що ви наговорили циганці? Чому до нас послали? — допитувалась Оксана.

— Це не я, жінка. Зайшла до нас циганка і морочить голову. Жінка й скерувала до вас, поінформувавши, як звати вас та дітей, а потім спохватилась і вслід мене послала. Боялась, щоб циганка не обдурила.

— Я так і здогадався, що хтось з приятелів прислужився, — сміявся Тарас.

— Ми прийдемо пізніше, — пообіцяла Оксана і почала готувати обід.

— То глядіть, ми чекаємо, — сказав Жаров і вийшов.

— Признайся, Тарасе, де ти навчився циганити картами? — цікавилась Оксана.

— В тюрмі. Там цієї премудрости від урок та циган хоч мішком набирай.

— Чому ж ти вдома ніколи цього не показував? Чому не купиш карт?

— Карті і горілка приводять до нещастя, тому я карт не терплю. Карті — це розвага босячні та покидьків суспільства.

— Ой, який святий та божий, а сам от і зараз ідеш на пиятику.

— Ну, знаєш, це наче з обов'язку, щоб зміцнити дружбу.

Оксана вмовкла — цій балачці кінця не буде.

Доварила обід, одягнула дітей і пішли гуртом у гостину.

Наступного дня Наді в школі не було — захворіла. Викликаний лікар наказав негайно відвезти в лікарню. Тарас заспокоював Оксану, що нічого нема, просто якась дитяча хвороба.

День після того, вернувшись із праці та не заставши вдома дружини, Тарас побіг у лікарню. Вискочив на верхній поверх з табличкою „Заразні хворі”. У великому напруженні стояла над ліжком Оксана, а біля неї лікар. Надійка, із спаленими устами й заплющеними очима, дихала ледь помітно.

— Що воно таке? — злякано запитав Тарас.

— Намагаємось урятувати, — безнадійним тоном відповів лікар. Він тримав дитину за руку і міряв пульс. Раптом насторожився, хапливо приклав слухальце до дитячих грудей. Уважно прислухався, потім рвучко кинувся до широкої, із скляними

стінами й поличками, шафи, густо заставленої медикаментами.

— Боже! Врятуй мою дитину, допоможи їй перенести хворобу, — почув Тарас Оксанин розпачливий шепіт.

Тарас зацікавлено стояв, приєднавшись думкою до молитовного жіночого благання.

Лікар дав укол. Надя ворухнула бровами і згодом легенько розплющила очі. Подивилась на матір, батька і ледвепомітно посміхнулась. Лікар також тепло посміхнувся, лівою рукою потряс Оксану за лікоть і бадьоро поклав у шафу прилади.

Цей тихий дотик лікаря вселив у душу Оксани надію, від якої на очах виступили сльози.

— Що тебе, донечко, болить? — запитала, нахилившись над дитиною.

— Нічого, — тихо відповіла Надя і поволі заплющила очі. Заснула.

— Не зачіпайте її, — попередив лікар і попросив навідатись завтра. *А ви читачи зрозумієте, як була хвороба, як у фоліклі*

Надю з лікарні привезли за кілька днів. Криза *непрогу* минула, небезпеки не було, і вона бавилась на ліжку. Оксана ввечері знайшла заховану у валізіці ікону Божої Матері, благословення батьків, поставила в кутку кімнати на столі, як і ставили батьки її, заслонила вікна темними укривалами, примкнула двері і засвітила свічку, яка залишилася від свячення пасок. Тарас зварив липового цвіту і напоював ложечкою Надю.

— Якби знала, де є церква, дала б на молебень, —

промовила Оксана до Тараса.

— Ти й так дивись, щоб ця ікона тобі клопоту не принесла, як хтось підгляне, — відповів Тарас і сам побожно подивився на образ Божої Матері.

— Хай підглянуть. Кожному скажу, що життя дитині вимолила в Бога, — рішуче сказала.

Тарас промовчав, а вранці, зібравшись на працю, тихо прикрив ікону скатеркою. „Береженого і Бог береже”, — пригадав він народну мудрість і пішов на працю.

Надя вичунювала, не ходила до школи, набира-лась сил, поправлялась у хаті на добрих харчах. Вірочка раділа, що є з ким бавитись.

Тарасів проєкт будови артезіанської криниці наркомат затвердив, і Тарас отримав дві тисячі гонорару.

Криницю почали свердлити.

•

ЯК ЩЕ ДОВГО?

Вночі тоненькою кригою зашерхло під тинами болото, блискучою плівкою прикрились на бруку калюжі, крихкий чорнозем у квітниках затягнувся морозом, а на ранок ніжними пелюстками встелив землю пухкий сніг.

Діти з буйним захопленням виявляли свою радість вигуками через вікно і, вітаючи красуню зиму, намагались вискочити надвір. Оксана рішуче насварила. Вірочці дала різних забавок, а Надю взяла у валянки, натягла вовняну шапочку, рукавички і випровадила в школу.

— Візьми і ти светра, — запропонувала Тарасові і витягла з шафи вовняний згорток.

— Ще тепло, — махнув Тарас рукою і застібнув пальто.

— Ти ж сьогодні не барись. Після роботи без посиденьків додому, допоможеш мені обклеїти вікна. Бач, як притиснуло.

— Добре, добре. Доглядай Вірочку, не випускай роздягненою надвір.

Тарас узяв Надю за руку і вийшов.

Оксана прибрала із столу рештки сніданку, ви-терла вогким рушником церату, помила посуду і, наспівуючи, сіла в'язати Вірочці комбінезон. Ві-рочка побачила на Наді теплий вовняний комбі-незон, тепер і собі домагається. Закінчивши пра-вий рукав, Оксана відклала працю і взялася го-тувати обід. Незабаром прийде із школи Надя, а там і Тарас. Вірочка на софі бавилась сама. Втретє складала хатку. Закінчуючи, обережно мос-тила зверху череп'яного котика. Раптом хатина хитнулась, котик покотився і з гуркотом упав. Бренькнуло об підлогу, дрібненьккі черепки по-сипались по кімнаті.

Оксана здригнулась. Збентежено глянула на ди-тину.

— Розбився? — співчутливо запитала.

Вірочка злякано надула губи і раптом запла-кала.

— Я не хотіла, само розбилось.

— Цить, цить, Віруню, не плач, татко кращого котика купить, — і погладила її по голівці.

Оксана підмела черепки і заспокоїла дитину.

— Добридень — солоденько привіталась з поро-га дружина інженера Жарова, чепурненька Ніна. — Що це у вас так смачно пахне? — і загля-нула в піч.

— Гриби поставила, — після привітання радісно відповіла Оксана. — Тарас до безтями любить гриби.

— А мій боїться грибів, — з досадою відпові-ла Ніна. — Каже, не хочу завчасно на стіну дер-

Ще авто рема спостережливості
точність, узятість, повнота і при-
що зв'язала саме не просто речов-
а саме працю.

тися. Десь вичитав у газеті, що якась родина наїлась грибів, і подуріли всі.

— Е, — зневажливо махнула рукою Оксана. — Треба дивитися. Я всі їстівні гриби знаю. Сідайте, чого ж ви стоїте?

— Забігла на хвилинку. Оце мій повернувся з Москви і привіз сукню. Подивіться, чи буде до лиця? — і витягла з-під поли зеленкуватий у рожеві цяточки чудовий крепдешин.

— Який гарний! — захоплено вирвалось в Оксану. Поспішно витерла об фартушок мокрі руки, зашелестіла пальцями по масивному шовку.

— Чотири метри привіз, а я думаю: мені й трьох досить, а четвертим обдарую вашу Надю, після хвороби потішу її.

— Ой, яка радість буде! Я вже й не знаю, чим вам віддячитись.

— А, що там дякувати, я й сама переживала за Надю, як вона хворіла. А тепер наче й мені розвиднилось. Хай здоровенька ходить та гарно вчиться.

— Тарас теж завтра збирається у відрядження до Одеси. Та не знаю, чи там можна щось купити дітям, — призналася Оксана.

— Не знаю і я. Мій в Одесі був давно. А що це ви таке гарне в'яжете? — зацікавлено взяла на столі Оксанину роботу.

— Вірочці вовняний комбінезон. Як побачила на Наді, то на гвалт давай і мені.

— Ви вмієте, а я не навчилася. Як щось мені потрібне, то чоловік готове дістане.

— Що вам. То ми вічно рухаємось, переїжджаємо, міняємо квартири, а це все витрати. І тепер не знаю, чи довго тут затримаємось, — сумно зітхнула Оксана.

— Та й чого вам мандрувати? Ваш чоловік здібний, роботу знає добре, всі його шанують. Мій нахвалитися вдома не може. Буде ваш працювати, скільки захоче.

Оксана мовчки заправила підсмаженою цибулею гриби, помішала ложкою, *покашувала і по*

— Оксано Карпівно! Я оце думала про Новий Рік. Чи не добре було б зустріти гуртом, своєю компанією?

— Чому ні, я радо погоджуюсь. Тільки в нас хата мала.

— Зустріч зробимо в нас, я вже з чоловіком розмовляла. Закличемо до гурту Антона Семеновича з дружиною. Наталка така весела та співуча, що й патефона не треба.

— І Софію теж. Вона, бідна, самотня, скучає ...
— встала Оксана.

— Обов'язково. Я сама все приготую, організую, наварю, напечу ...

— Та чого? Я прийду, допоможу. А витрати поділимо на рівні частини, — радила Оксана.

— Добре. Дякую за згоду. Буду йти, ще хочу сьогодні вареники варити, *то простице свого попелу під чугунок.*

— Почекайте, я вас почастую грибами.

— Іншим разом, Оксано Карпівно. Може, у неділю.

— Будь ласка, заходьте тоді в неділю з чолові-

*та звела правдою чого
по чистій вимиті підчисту
радіючи гостиний...*

ком, я приготую, — запрошувала Оксана і провела Ніну з хати. Потім загорнула в печі, підмела припічок і взялась знову в'язати, серед них *рукав 90*

Відчинивши широко двері, в хату вскочила за *комбіне* рум'янена Надя. З її обличчя пашіло жвавістю, рухливістю, здоровим дитинством, *іскрою зовнішньої заздрості*

— Мамцю, ми снігову бабу в школі зробили! — *із снігу* обстукуючи з валянок сніг, захоплено оповідала Надя. — Отакий ніс їй хлопці зробили, — і показала рукою, який довгий бабин ніс *із банана*.

— Ти не змерзла? — запитала Оксана, розв'язуючи на шиї шарфик.

— Ні, мамцю, було так гаряче, наче на печі *влітку*.

— Сідай обідати, *ось тобі грибочки і джурочка чаю віденка*.

— Я не хочу, я трішки побіжу надвір без пальта.

— Пообідаєш, тоді підеш, але як добре одягну.

Годинник на стіні відбив шосту. Тараса не видно. Все частіше й частіше кидала Оксана через вікно поглядом на засніжену вулицю, гнівалась.

— І знову кудись зайшов, а наказувала не баритись, — думала про Тараса. Заварила шліхти, нарізала рівненьких стрічок з газети і лагодилась клеїти вікна.

Надворі почав падати лапатий сніг. Зробилось похмуро. Засвітила лампу і покликала в хату дітей. Роздягнула, нагодувала і цитькнула, щоб не галасували. Прислухалась до кожного шелесту за дверима. Страшна тривога все більше закрадалася в душу. Годинник відбив десяту. Далі чекати не могла. Поклала дітей у ліжко, зібрала папір та шліхту, поклала в кут кімнати. Діти вже спали.

Хапливо одягнулась, погасила світло, примкнула хату і вийшла на вулицю. Не знала, куди йти, де шукати і кого питати. Чомусь стало моторошно. Стояла на роздріжжі. Десяток здогадів роїлось у голові: поїхати в „командировку”, не попередивши, не міг, сидіти в гостині так довго, теж не міг. Може, яка нарада? І Оксана збентежено побігла до контори. Вікна контори вирізьблювались темними більмами — нікого не було. Тоді повернула до Жарова. В грудях чомусь тривожно клекотіло. Навкруги тихо і безлюдно. Під ногами рипів сніг. Десь прошуміло авто. В хаті Жарова не світилось. Що ж це таке? Де ж він міг дітися? Ага, мабуть, на будові запроектованої криниці. І шодуху побігла на завод.

Сторож сказав, що сьогодні тут товариша Запорожця не було. В розпачі, як хвора, повернулась до хати, засвітила лампу і сіла, не роздягаючись, коло столу. Цілу ніч прислухалась, чи не гупають кроки. Так зацікавила дочекалась ранку. Як тільки розвиднилось, побігла до Жарова. Вскочила в хату, як на пожежу. Перевела дух. Ніна заклопотано готувала біля груби сніданок.

— Добрий ранок — стримано привіталась і впіймала на собі непривітливий погляд Ніни. Ніна повернулась спиною, щось невиразне процідила крізь зуби. Смажила оладки. Жаров сидів у халаті за столом і вів пожвавлену розмову з рудим, з ріденьким чубом, чоловіком. Глянув на Оксану і вмовк. — Петре Федоровичу, чи не було у вас мого чоловіка?

Жаров переглянувся з чоловіком і ніяково кашлянув.

— Ні, не було, — знехотя відповів і глянув на Ніну. Ніна не оглядалась. Мовчки поралась біля кухні. Жаров якусь мить роздумував. Оксана напружено дивилась на нього. — Вашого чоловіка учора на роботі арештували, — тихо промимрив.

— Арештували?! За що? — як ужалена, злякано запитала Оксана і зблідла.

— Не знаю,, — уникаючи погляду, відповів Жаров.

— Куди ж його забрали? — розпачливо скрикнула, і очі набігли слізьми.

— Представте себе, бил прекрасний работник, — говорив Жаров до свого товариша, а Оксана зблідла і схвильовано ловила кожне його слово. — Я долго к нему присматривался. І что же думаете? Мазепінцем оказался. Не наш человек. Заверелі однажди ми разговор за церков ...

— Неправда! — гостро перебила його Оксана. — Тарас до політики ніколи не мішався ...

— Да, знаем таких, не вмешивался. А когда я сообщил ему, что Ежова арестовали і наверно „шльопнуть”, так он ответил: „Давно пора і не только Ежова” ... Да, так вот я хочу вам рассказать за церков. Я высказался, что церков усыпляет бдительность народа, а он отвечает, что не только усыпляет, а противоречит християнским принципам, потому что в евангеліи написано „прощать врагу своему”, а церков осмелілась честного человека отлучить і предать анафеме. Такую церков,

говоріт, давно надо било разрушіть і унічтожіть. Тогда мне і стукнуло в голову, что реч ідьот об ізменніке Росії — Мазепе. От таким душком тхне від вашого чоловіка, — повернув він голову до Оксани.

Оксана бачила перед собою справжнього москаля. Розмова з ним зайва. Повернулась і вийшла. За нею Ніна мовчки гримнула дверима.

Оксана пішла в контору. Їй зробилось так моторошно, що вона ледве рухалась. Ноги і руки тремтіли. В конторі директор зустрів Оксану стримано. Сказав, що Запорожця викликали в НКВД щось в'яснити, і він не повернувся. Передали по телефону наказ зробити йому повний розрахунок.

— Так що ви можете отримати належні йому гроші в касира, — холодно закінчив директор.

Оксана побігла в НКВД. В нерішучості зупинилась перед страшним будинком. „Як же вона піде до Тараса без передачі?“ — подумала і вернулась додому. Швиденько одягнула дітей, приготувала харчів, написала куценьку записку, заховала папірець у кошичку і, примкнувши хату, пішла в НКВД. *разом з дітьми.*

Метким та гострим зором кинув на Оксану вартовий НКВД. Не вагаючись, відповів:

— Запорожця Тараса у нас нема.

— Таж його вчора сюди забрали! — розпачливо пояснила Оксана.

— Кажу вам, що нема. Ідіть до прокурора, — подав згодом думку, глянувши на дітей, що тряслися від холоду. *(так вони тепло вдягнені! То діти сумні а не замерзлі...)*

З повною рішучістю Оксана вийшла й попрямувала до прокуратури. В прокуратурі було тепло і затишно. Коридором повернула в кімнату з відчиненими дверима. Дівчина в біленькій блюзочці із-за стола з друкарською машинкою попередила:

— Зачекайте надворі, прокурора ще нема.

Оксана вийшла. Зупинилась біля гурту зажурених жінок, що вели між собою тиху розмову і поглядали на прокуратуру.

— Що, не приїхав? — запитала одна з них.

— Мабуть, нема, — коротко відповіла Оксана і поправила дітям на головах шапочки.

Холодний вітер сік сухою крупкою в обличчя, завівав у комір. Діти тупцювали по снігу, загрівалися. Раптом у кінці вулиці показалися баскі коні. Хвацько зупинились перед прокуратурою. Ситі огері в ремінних полушорках вигравали головами, рвалися на віжках, гризли вудила, пирхаючи на сніг сіруватими клаптями піни, жваво перебирали ногами. Із залудних саней моторно вискочив, у сивій кубанці й жовтому кошушку, широкоплечий мужчина, стукнув об поріг хромовими чобітьми і подався в будинок.

— Приїхав! — радісно вигукнули жінки і юрбою посунули до дверей.

Оксану з дітьми пропустили першою.

— Сьогодні прокурор не приймає, — зустріла її в коридорі дівчина в біленькій блюзочці.

— Я лише два слова, про чоловіка запитати, — благала Оксана.

— Однаково, — відповіла дівчина і бундючно повернулась.

На східцях Оксану жінки запитали:

— Чому так скоро?

— Не приймає, — з гірким розпачем відповіла Оксана.

— І вчора не приймав і позавчора. Три дні вже тут тупцюємо, — огірчено скаржились жінки.

Оксана з сумом забрала за руки дітей і, зігнувши спину, пішла додому.

Порядок у хаті був порушений. Ліжка незастелені, посуда немита, непідметено і холодно. Роздягнула дітей, затопила в печі і поставила картоплю. За вікном завивав вітер, бризкав у шибки дрібненьким сухим снігом. Нагодувала дітей, поклала спати і сама лягла. Лежала з розплющеними очима і прислухалась. Діти тихо дихали. Тріскотіли від морозу сінешні двері. Цілу ніч лежала і в думках передумувала. Колись могла плакати і, виплакавшись, ставало легше. Тепер уже й плач не приходив: надто тяжке і велике було горе, щоб його змити сльозами. Переживала безслізно і замкнуто. Втоплена, з болем голови вранці піднялася, приготувала сніданок і збудила дітей. Нагодувала і одягнула.

— Ти ж мені нічого не зачіпай, бався на ліжку малюнками, — наказала Вірочці, потім зачинила хату і, провівши Надю до школи, побігла в прокуратутру.

— Сьогодні прокурор поїхав до Миколаєва, —

повідомила дівчина в біленькій блюзочці і зачинила двері.

Оксана знову поверталась ні з чим. Кого обвинувачувати, на кого гніватись, сама не знала. Зайшла в сліпий кут. А Тарас у цей час Бог знає де. На третій день пішла ще раз у прокуратуру. На щастя, прокурор повернувся, урядовав і негайно прийняв її.

— Чого вам треба? — запитав він із-за стола, заваленого паперами.

— Чоловіка мого забрали, Тараса Запорожця. Хотіла б знати, де він, щоб хліба та одержу передати, — казала вона. За цей час у неї вже все перерогіло. Вона не плакала, не принижувалась.

Прокурор переглянув якийсь аркуш і сказав:

— Запорожця Тараса відправлено в Миколаїв.

— Можу йому завести харчів та одержу?

— Не знаю, чи пропустять . . . Запорожець до мене не належить і . . . ще під слідством.

— Та чим же він провинився? — не витримавши, зойкнула Оксана.

— Советська влада без провини не арештовує. Щось накоїв, а, як не винен, випустять.

— То дозвольте мені відвідати його?

— Кажу вам, що він до мене не належить. Їдьте в Миколаїв.

Наступного дня Оксана залишила дітей у сусідки Олени, що так гнівно колись вигнала циганку, а сама поїхала в Миколаїв. Ще на вокзалі в Миколаєві розпитала, де міститься прокуратура. Раділа, що немає черги, сміливо зайшла всередину. Зна-

йшла на таблиці номер^{кімнати, бо прокурорів не було} прокурора. Піднялась по сходах на другий поверх.

— Вам кого? — зупинив її середнього віку чоловік у сірому костюмі.

— Я хотіла прокурора, — відповіла Оксана.

— Сьогодні не приймає, прийдете завтра.

— Товаришу, прошу вас, пропустіть, я ж приїхала здалеку, дітей залишила, — просила Оксана.

— Кажу вам, що сьогодні не приймає. Гляньте на оголошення! — люто grimнув до неї чоловік і показав рукою на табличку.

„Прійом среда і п'ятниця от 10 до 2-х дня”, — прочитала Оксана, схилила голову і вийшла. Сьогодні субота. Чекати до середи не може, бо їй грошей немає, і діти надокучають Олені.

Повернулась додому вночі. Зайшла в нетоплену хату і, стомлена, не роздягаючись, сіла на ліжко. Прокинулась уранці. Пропалила в хаті і побігла по дітей.

— Що вони тут, не плакали? — запитала Олену.

— Спокійно бавились. Я за ними, як за рідними, дивилася, — відповіла Олена, ^{вихваляючи себе}.

Діти ще спали. Оксана розповіла про своє горе, що доведеться їхати ще в середу, бо нічого не довідалась.

— Їдьте, Оксано, а діти побудуть у мене. Не турбуйтеся, Надю я сама відведу до школи, якщо доведеться вам там заночувати.

Оксані наче полегшало від цих слів. Вона найбільше турбувалася про дітей, а тут ця сусідка, як рідна мати. Подякувала і розбудила дітей. Олена

поставила сніданок для всіх. Оксана відвела Надю в школу, повернулась і почала складати речі в скриньки. Чи повернеться Тарас, чи ні, а жити далі тут неможливо.

В середу Оксана поїхала до Миколаєва. Поїзд спізнився, і вона ледве встигла на першу годину до прокуратури. Прокурор прийняв скоро.

— Що у вас за справа? — запитав він російською мовою. Оксана оповіла свої клопоти.

— До мене ще така справа не надійшла, навідайтесь за тиждень.

— У мене ж двоє маленьких дітей! Прошу вас, товаришу прокуроре, допоможіть мені, — з плачем звернулась Оксана. Розпач був такий глибокий, що вона рада була б тут і вмерти.

Прокурор подивився безвиразно на Оксану, взяв телефонне слухальце. Назвав якесь прізвище, почекав і, привітавшись, запитав про Запорожця Тараса. Кілька хвилин почекав, кусав золотим зубом нижню губу і шкрябав нігтем крапку на столі.

— Ага, добре, — раптом промовив і поклав слухальце.

Оксана зраділа. Зробила крок до стола і пильно дивилась прокуророві в обличчя.

— Запорожця відправлено — недбало відповів прокурор і спокійно почав перегортати папери.

— Куди ж його відправлено? — скрикнула Оксана.

— Не знаю, але в Миколаєві його нема.

— То хоч скажіть, де його можна шукати?

— Може, в Києві знають, — невпевнено проці-

див крізь зуби прокурор і незадоволено відсунув від себе папку.

Оксана, наче п'яна, вийшла на вулицю. Свіжий холодний вітер протверезив її. Знайти, знайти Тараса, за всяку ціну розшукати і допомогти!

Наступного дня поїхала в Київ. У столиці України напевно довідається, де Запорожець. У Києві зайшла в НКВД, була в прокуратурі, відвідала навіть приймальню уряду УРСР, але ніхто нічого не знав про Запорожця. Бувалі люди порадили поїхати в Москву. Тільки в Кремлі можуть знати, куди вислали Запорожця.

З тим і повернулася Оксана додому. Продала за безцінок меблі, дещо подарувала Олені, складала речі, готувалась до батьків, у село. Не має вона рідного кутка, не має пристановища, ніхто її теплим словом не обігріє, поради не дасть. Тільки ще десь є батьки, вони й не сподіваються, що дочка з онучками привезе їм таке горе.

ПІД РІДНУ СТІХУ

Зажурена Оксана сиділа в переділї вагона, бай-
дуже дивилася у вікно і обмірковувала плян май-
бутніх заходів: чим допомогти Тарасові? як по-
легшити його страждання? що зробити, щоб його
рятувати? Прислухалась до болісного стукоту ко-
ліс і тонула думками в безпроглядній тузі. По-
чіплявшись руками за підвіконня, діти зацікавлено
розглядали сірі оселі, що час від часу мигали за
вікном, білі, покриті снігом обшири степів і з
безжурним захопленням кричали, побачивши пе-
ребігаючого зайця.

— Диви! Диви! Мамо! Он сів, сів! — наперебій
галасували, показуючи пальчиком у вікно.

Оксана навіть не обзивалась. Поїзд скрипнув
гальмами, стихив гін і поволі зупинився на якійсь
станції. До вагона легкою ходою зайшла молода
жінка в гарно допасованій сукні з темносинього
оксамиту, з білою облямівкою, поверх якої, наки-
нена була коротка каракулова доха. В білих еле-
гантних рукавичках тримала торбиночку і пряму-

вала переходом далі. Знехотя глянула на Оксану і розгублено зупинилась. Пильним поглядом пронизала зажурену постать Оксани, замислено кинула зором на дітей і, наблизившись до переділу, запитала:

— Чи це місце вільне? — показала рукою в білій рукавичці на лавку напроти.

На Оксану ця увага чужої жінки справила підозріле враження, і вона посунулась до вікна, ближче до дітей.

— Будь ласка, — відповіла заспокоєно Оксана, почувши милий голос жінки.

Жінка сіла, поклала на колінах свою торбиночку і зацікавлено розглядала дітей, що вплили поглядами у краєвиди за вікном. Поїзд рушив, відірвався від станції і покотився знову засипаними снігом просторами.

— Далеко їдете? — продзвенів милий голос до Оксани.

— До Умані, — відверто відповіла, бо відчула чомусь симпатію до цієї жінки.

— Тоді нам по дорозі, — блиснула біленькими зубами жінка і поклала торбиночку біля себе на лавці.

— Це діточки ваші?

— Мої. Рано одягла в чисте, а тепер сукеночок і не пізнаєш — позамазували.

— Страшний бруд у цих хлівах, що звуться вагонами. Мабуть, ніколи не миють, — зауважила жінка. — Дівчатка гарні. Скільки їм років?

Пасажирів у вагоні мало, а в переділлі більше нікого не було, тому розмовляли вільно.

— Старшій сім, а молодша п'ятий переступила, — задоволено відповіла Оксана, поглядаючи на дітей.

— То це в гостину чи кудись переїжджаєте? — запитливо подивилась жінка на вузлики, кошики, скриньки, що були скрізь розкладені.

Оксана приглядалась до жінки і ніяк не могла пригадати, де вже її бачила. Щось знайоме промінює з її гарного обличчя.

— В гостину, — сумно відповіла Оксана і повернулась обличчям до вікна. „В непрохану гостину”, — подумала вона і гірко скривилась. Батьки старі, самі чекають допомоги, а вона всунеться до них з цілою галайдою, без матеріальних засобів, з голодними ротами. „А хто ж їх прийме, як не рідні батьки?” — знову думала про своє тяжке становище.

— Чому ви так задивилися у вікно? — порушила мовчанку жінка.

— Бо це ще тільки й мого, на це ще маю право, — холодно посміхнулась Оксана.

— Мабуть, клопіт якийсь маєте?

— Багато людей такий клопіт має. Чоловіка мого забрали.

— Арештували? Де? В Умані? — жваво заговорила жінка і нахилила свій тонкий стан до Оксани.

— У Вознесенську. З роботи забрали, і, як у

воду впав, ніхто не знає, де дівся, — відповіла і витерла набіглу сльозу.

— А, може, ще випустять. Ви були в прокуратурі?

— Скрізь ходила, і ніхто не знає, де він. У Києві порадили, що треба їхати в Москву, там шукати.

— А як вашого чоловіка звати? — раптом запитала жінка.

Оксана недовіжливо подивилася на жінку, на мить подумала, чи можна признатися.

— Тарасом звати, а прізвище — Запорожець. Я вже скрізь питалася, та Запорожців на Україні багато — не знайдете.

При цих словах жінка змінилась на обличчі. Голубі її очі зтяглись крижаним холодом. Промініюча посмішка на устах зникла.

— А в Миколаєві були, питалися?, — знову тихо запитала жінка.

— Не тільки в Миколаєві, до Києва їздила.

Поїзд стихшим ходом наближався до станції. Діти верещали, побачивши голубів над водотягом.

— Первомайськ! — вигукнув кондуктор, проходячи вздовж вагона.

Жінка взяла свою торбиночку, загорнула на грудях хутро. Поїзд зупинився. Жінка, нічого не сказавши, хутко вийшла. Довго десь барилась, прийшла зарожевіла перед самим відходом поїзду. Подала Оксані якийсь вузлик і сказала:

— Я мушу залишитися. Візьміть це і будьте

здорові, — блиснула вона рядком зубів, кинула поглядом на дітей і вийшла.

Оксана відповіла і дивилась услід, приголомшена дивною поведінкою жінки. То говорила, що їде разом до Умані, а то раптом висіла. Оксана підійшла до вікна, щоб ще раз глянути на жінку. Бачила, як метнулась сивенька доха між публікою на пероні. Але несподівано оглянулась, зустрілась поглядом з Оксаною, привітливо помахала рукавичкою і зникла. І раптом Оксана пригадала. Впізнала Іру, з якою так нещасливо зустрілася в кооперативі. Чомусь млосно стиснулося серце.

Поїзд стукнув буферами, заскрипів гальмами і рушив. Ліниво залишав станцію і, вискочивши за місто, бадьоро цокотів по рівних коліях, що, мов дівочі коси, простягнулись по білих плечах. Оксана стояла біля вікна, перебираючи в пам'яті минуле. Чи пізнала її Іра? Мабуть, ні. Оксана за цей час постаріла, споганіла, а Іра однакова, як макова квітка. „Ага, а що вона мені передала?” — пригадала Оксана і взяла вузлик. Цукерки дітям і горішки. А це що на споді? Під руками, мов живе, щось тремтіло. Розгорнула і ахнула ... Тарасів годинник „Павел Буре” з написом, а біля годинника гроші. Двісті карбованців новісенькими асигнаціями шелестіли в пальцях. Дрижачими руками притиснула годинник до грудей, потім підняла до уст, поцілувала. Годинник голосно цукотів у такт з радісно-тривожним серцем.

— Вернувся! Годинник вернувся! Коли ж ти, Тарасику, вернешся? — шептала, і ніяк не могла

збагнути таємниці: де Іра взяла украдений годинник? І чому вона так загадково зникла, нічого більше не сказавши?

Оксану окрилила надія. Відчула якусь невидиму силу, яка їй казала, що не все ще пропало. Провидіння діє поза нею. Хтось робить, про що вона й не здогадується ...

За збурханими думками незчулась, коли приїхали до Умані. Носії допомогли звантажити речі. Найняла якусь підводу і приїхала в село.

Вечеріло.

Здивавані батьки радісно вибігли до воріт. Цілували дітей, носили вузлики.

— Унучки мої дорогі приїхали, бабуню нагадались відвідати! — в захопленні говорила мати і з любов'ю ловила на руки то Надю, то Вірочку.

— А що ж там Тарас робить? Чому він разом з вами не приїхав? — питався втішений батько.

— Немає вже нашого Тараса, — враз залилась слізьми Оксана.

— Як немає? А де ж дівся? — не второпав батько і, спантеличений, остовпів.

— Вороги забрали, арештували. Усе, тату, забрали вороги: майно, і хутір, і спокій, і життя, забрали волю і мову, забрали батька від дітей і мого чоловіка. Усе забрали. Ще залишилася Віра і Надія ...

— Забрали! Знов забрали! — тихо говорив до себе батько, стояв серед подвір'я і безпорадно опустив сиву голову.

— Прийміть нас, тату, до себе, не залишайте

на погибель у лиху негоду. Допоможіть моїм сиріткам стати на власні ноги . . .

— Боже ж мій! Дітки мої дорогі! Ідіть, ідіть до хати, до батьківської хати, до вашої хати! — зворушливо говорив батько.

Він узяв Оксану і дітей за руки та й повів у хату.

Кінець

А от Ви, читачу, зумієте взяти Оксану і дітей за руки і рухатися не внаслідок?

Мистецьке оформлення обкладинки

Оксани Мошинської

Мовний редактор Олексій Сацюк-будучий

Друкарня Т. Ольшанського неуваліч
ли і автор
Дончук

2000

2000

